

TARTALOM

Fókusz: Változó családok itthon és Európában

- 3** *Bevezető*
- 5** Vaskovics László
Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben
- 40** Harcsa István:
A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban
A kohézió színe és fonákja
- 67** Murinkó Lívia:
A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos
attitűdök európai kitekintésben:
értékek és gyermekgondozás
- 102** Szalma Ivett
Hogyan alakult a kétkeresős családok munka és magánélet
közötti konfliktusa a válság hatására 2004 és 2010 között
Európában?

Recenzió

- 130** Lengyel György:
Se vállalkozók, se polgárok?

Bevezető

Harcsa István és Szalma Ivett, vendégszerkesztők

Az utóbbi két-három évtized hazai társadalomkutatásainak egyik legtermékenyebb területét a családdal, a demográfiai változásokkal kapcsolatos kutatások képezték, amely jelentős részben azzal hozható összefüggésbe, hogy a változó intenzitású társadalmi átalakulások a család intézményét különösen erőteljesen érintették. Mindez lehetőség és egyben kihívás is a témakör kutatói számára.

Az aktualitások jegyében került sor 2013 novemberében arra a szakmai vitára, amelyet a *Szociológiai Szemle*, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitikai Intézete, a Fényes Elek Műhely, valamint az MSZT Családszociológiai szakosztálya szervezett „Változó családmodellek és családi kohézió” címmel.

A makroszintű társadalmi változások sodrásában a család intézménye természetes módon reflektál ezekre a folyamatokra. Ugyanakkor a családot érintő változások is hatnak más társadalmi folyamatokra, tehát nem egyirányú hatásmechanizmusok működnek. A családdal kapcsolatos változások minősítésében kiemelt szerepe van az értékeknek, hiszen például ha a családmodellek változását a házasság intézményének válságával kötjük össze, akkor ebből a nézőpontból szemlélve a szakemberek egy része a család válságáról beszél. A másik nézőpont hívei mindezt a folyamatosan jelenlevő adaptációs folyamatok részének tekintik, amelyen belül a házasság kapcsolatok dominanciája alapvetően a polgárság hagyományos eszményképéhez áll közel. E dominanciát bizonyos strukturális folyamatok tartják fent mindaddig, amíg azokban nem történnek érdemi változások.

A *Szociológiai Szemle* jelen száma a családkutatások területét gazdagítja. A megközelítések, a módszerek sokszínűsége jól reprezentálja a téma kutatásában rejlő lehetőségeket, ugyanakkor arra is utal, hogy a különböző megközelítések nem feltétlenül adnak konzisztens képet a családdal kapcsolatos változásokról. Például a gyermekneveléssel kapcsolatos szülői feladatok és/vagy a szocializációs funkció különböző értelmezései eltérő kutatási eredményekhez vezetnek, mivel a gyermekes családok mindennapjaiban történt változások különböző aspektusait ragadják meg.

Vaskovics László tanulmánya az európai társadalmakban az elmúlt 20–30 év során megfigyelhető családfejlődési trendeket tárgyalja. A szerző megállapítja, hogy az európai társadalmak családfejlődési tendenciái alapvetően a konvergencia irányába haladnak, noha a változások üteme eltérő. A bemutatott összkép alapján a szerző azt igazolja, hogy az egyes társadalmak sajátosságai miatt meglehetősen színes az európai társadalmak családfejlődést tükröző palettája, és felhívja a figyelmet arra, hogy elmélyültebb nemzetközi összehasonlításokhoz, illetve azok eredményeinek értelmezéséhez további, az eltérő struktúrák mögött meghúzódó részletek alaposabb feltárása vihet közelebb.

Harcsa István a családi kohézió vizsgálatára fókuszál, és annak változását mutatja be Magyarországon az 1980-as évek közepétől napjainkig az időmérlegadatok újszerű feldolgozása alapján. Ennek lényege az, hogy a gyermekgondozási és -nevelési tevékenységet nem szűkíti le a gyermekek ellátásával kapcsolatos feladatokra, hanem – komplex értelmezésben – minden olyan tevékenységet figyelembe vesz, amelyben a gyermekek és a szülők aktívan részt vesznek. E megközelítés révén a szerző több gyermekneveléssel kapcsolatos sztereotip megállapítást is cáfol, és hangsúlyozza, hogy a szülők gyermekekkel töltött ideje – az eddigi kutatási eredményekkel ellentétben – nem növekedett, hanem inkább csökkent (különösen az az időhányad, amikor mindkét szülő együtt van a gyerekekkel), és hogy a gyermekekkel aktívan együtt töltött időt tekintve nem lehet azt mondani, hogy a tágabb értelemben vett gyermeknevelés alapvetően az anyák feladata.

Murinkó Livia a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos értékek alakulását vizsgálja hat európai országban három attitűdcsoportha vonatkozóan, amelyek a következők: a gyermekvállalás és a kétszülős család fontossága, a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenségek elfogadása, valamint a fizetett munkával szemben a háztartási munka és a gyermeknevelés előtérbe helyezése. Elemzése rámutat arra, hogy Magyarországon nagyon fontosnak tartják a gyermekvállalást és a kétszülős család ideálját, a fizetett munkával szemben a gyermek szempontjait, és elfogadják a férfiak és nők közötti egyenlőtlenséget. Az eredmények arra is rávilágítanak, hogy a vizsgált országokban a gyermekgondozási feladatok többségét az anyák végzik, és minden országban mindkét nem esetében kimutatható egy pozitív kapcsolat a nemi egyenlőtlenségek elfogadása és a gyermeknevelési feladatok egyenlőtlen megosztása között.

Szalma Ivett tanulmánya szintén a családi élet változásait kutatja, viszont ennek a fókuszja egy rövidebb időintervallumot ölel át, mint az előző tanulmányok, és egy szűkebb területet vizsgál: a munka és a magánélet közötti konfliktus alakulását 2004 és 2010 között 21 európai országban. A szerző elemzését a gyermekes kétkeresős családokra korlátozza, mivel korábbi tanulmányok rávilágítottak arra, hogy a kétkeresős gyermekes családok és a gyermektelen és/vagy egykeresős családok munka és magánélet közötti konfliktusa eltér egymástól. Az eredmények azt tükrözik, hogy elsősorban az apák munka és magánélet közötti konfliktusában figyelhető meg negatív változás. Ugyan a kutatás – paneladatok hiányában – nem teszi lehetővé annak mélyebb megértését, hogy ez vajon abból a trendből fakad-e, hogy az apák mindinkább aktív szerepet vállalnak a családi életben, vagy pedig ténylegesen a munkapiac bizonytalanabbá válásának következménye, az viszont egyértelmű, hogy azok az anyák és apák, akiket közvetlenül érintett a 2008-ban kezdődő gazdasági válság, nagyobb munka és magánélet közötti konfliktusról számoltak be. A tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy az államnak nemcsak a munkapiacról kizorult munkavállalókra kell figyelmet fordítania, hanem olyan családpolitikai intézkedésekre is szükség van, amelyek a kétkeresős családokat segítik a munka és a magánélet összehangolásában.

Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben

Vaskovics László

laszlo.vaskovics@uni-bamberg.de

Beérkezés: 2013. 03. 27.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 04. 26.

Elfogadás: 2014. 05. 07.

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány az európai társadalmakban az elmúlt 20–30 év során megfigyelhető családfejlődési trendeket vizsgálja. A tanulmány első része a jelenleg tapasztalható fejlődési trendek múltbeli gyökereit foglalja össze, ezt követően az EU tagállamaiban jelenleg tapasztalható családfejlődés általánosítható trendjeit és regionális különbségeit vizsgálja (a családalapítás időpontja, a családformák sokfélesége, a gyerekszám alakulása). A családi kohézió vizsgálatánál a tanulmány eddig kevésbé megfigyelt területtel foglalkozik, nevezetesen a családi szolidaritás és a szülői szerep szegmentálódása útján létrejött új családformációkkal. A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy az európai társadalmakat jellemző aktuális trendek konvergens vagy divergens modellt követnek-e, továbbá, hogy mely területeken tapasztalhatók konvergens vagy divergens trendek. A vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy – noha eltérő ütemben és időbeli késleltetésekkel – az európai társadalmak családfejlődési tendenciái a második demográfiai átmenet elmélete által előre jelzett trendeknek megfelelően, alapvetően a konvergencia irányába haladnak. E trend mögött azonban országonként eltérő fejlődési irányok húzódnak meg, amelyekre a tanulmány kitér.

KULCSSZAVAK: családfejlődés Európában, fertilitás, családformák pluralizációja, családi modell, szülői szerepek pluralizációja, partnerkapcsolat, családi kohézió, családi szolidaritás, családpolitika

Előszó

A tanulmány az európai társadalmakban az elmúlt 20–30 év során megfigyelhető családfejlődési trendeket vizsgálja. A tanulmány első része a jelenleg tapasztalható fejlődési trendek múltbeli gyökereit foglalja össze. Ezt követően, a legjellemzőbb példák alapján, a családfejlődés általánosítható trendjeit és regionális különbségeit mutatja be az EU tagállamaiban demográfiai, kulturális és társadalmi kontextusok figyelembevételével. A tanulmány nem törekszik a családfejlődési trendek minden európai ország részletes adataival történő átfogó áttekintésére és teljes körű dokumentációjára, hanem a legjellemzőbb tendenciákat és ezek magyarázatát kiválasztott országok példáján keresztül mutatja be.

A vizsgált összefüggéseket a következő dimenziók figyelembevételével vizsgálom: a családalapítás időpontja, a létrejött családformák pluralizmusa és a gyerek-

szám alakulása. Részletesebben foglalkozom a családi kohézió két eddig kevésbé megfigyelt területével: a családi szolidaritással és a szülői szerep szegmentálódásából fakadó új családformációkkal.

A záró fejezet azt mutatja be, hogy az európai társadalmakban megfigyelhető aktuális trendek konvergens vagy divergens irányba haladnak-e, továbbá, hogy mely területen jellemző a konvergencia, melyiken a divergencia.

Hangsúlyozom, hogy az összefüggések vizsgálatánál az európai családok fejlődésének a már ismert trendjeit csak megemlítem, azonban részletesebben vizsgálom – kiválasztott országok példáján – azokat, amelyeket a szakirodalom kevésbé tematizál, de amelyeket az európai családfejlődés szempontjából fontosnak tartok.

A családfejlődés múltbeli gyökerei

Az első demográfiai átmenet családfejlődési folyamatai és következményei

Az európai társadalmakra vonatkozóan már a 20. század elején is meghatározott mintázatokat követő családfejlődési különbségeket lehetett tapasztalni. Az első házasságot kötők életkora Nyugat-Európában (a férfiaknál 28-29, a nőknél 25-26 év) már akkor is három évvel magasabb volt, mint a kelet-európai országokban (Tomka 2000; BMFSFJ 2006), továbbá a nem házasok részaránya a nyugat-európai országokban már akkor is magasabb volt. A termékenység tekintetében is jelentős különbségek voltak, hiszen a gyermekek számának csökkenése Franciaországban, Hollandiában és Németországban már ekkor elkezdődött (az átlagos gyerekszám ezekben az országokban 1910 körül 3,3, tíz évvel később Németországban már „csak” 2,6, Angliában 2,4 volt) (Livi-Bacci 1998; BMFSFJ 2006). Az 1930-ban született nőknél a gyermektelenek arányszáma ezekben az országokban 15–25 százalék volt (Livi-Bacci 1998).

Ezek a példák azt mutatják, hogy az Európában jelenleg megfigyelhető különbségeknek a múlt század elejéig visszanyúló gyökerei vannak, amire Ogburn (1957), Hajnal (1965), Goode (1966) és Aries (1985) már évtizedekkel ezelőtt felhívták a figyelmet.

A csak példaszerűen bemutatott regionális különbségek ellenére is Európában már az első demográfiai átmenet folyamán – noha az egyes országokban időbeli késleltetésekkel és eltérő ütemben, de – általánosítható családfejlődési trendeket is megfigyelhetünk. Ilyen trendek:

- Magas házassági hajlandóság.
- A polgári nukleáris család eszményképének és intézményesített formájának elterjedése (neolokalitás, nemek szerinti szülői szerep- és munkamegosztás, a kenyérkereső apa, a gyereknevelés felelősségét vállaló „jó anya” eszményképének elterjedése, az egykeresős családmodell, a gyermekek számának raci-

onális „tervezése”, a családi szocializáció és a családtagok közötti emocionális kapcsolatok jelentőségének növekedése).

- A válások számának alacsony szinten való stabilizálódása.
- A párkapcsolat, a szerelemi házasság szubjektív jelentőségének növekedése és elterjedése.
- A korai első anyaság elterjedése, a házasságon belül született gyerekek számának csökkenése, a gyermek nélküli házasságok alacsony szinten való stabilizálódása, a házasságon kívül született gyermekek számának csökkenése.
- A gyermek gazdasági jelentőségének csökkenése és ezzel párhuzamosan a gyermekek szubjektív „értékének” és a gyermeknevelés fontosságának növekedése a szülők szempontjából (Birg 2003; Livi-Bacci 1998; United Nations 2003; Surkyn és Lesthaege 2004).

A második demográfiai átmenet családfejlődési folyamatai

A következőkben a demográfiai változások négy legjelentősebb elemét emelem ki: a posztadoleszcens életszakasz kialakulását és elterjedését, a családalapítás előfeltételeinek változását, az élettársi kapcsolatok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedését, valamint a születések gyakoriságának visszaesését.

A posztadoleszcens életszakasz kialakulása és elterjedése

A második demográfiai átmenetnek egyik legfontosabb (és ebben az összefüggésben csak ritkán tematizált) dimenziója a posztadoleszcens életszakasz kialakulása, önállósodása és elterjedése (Modell et al. 1976). A fiatal felnőtteknek (főleg a férfiaknak) a szülői házról történő egyre későbbi leválása és a szülőktől (anyagilag) függő életszakasz meghosszabbodása elsősorban Nyugat-, Közép- és Dél-Európában volt megfigyelhető.

Az egyes európai társadalmakban a szülői házról való leválástól a saját család alapításáig tartó átmenet eltérő minták szerint következett be, de a 60-as és 70-es évek óta konvergens folyamatokat lehetett megfigyelni a következők szerint: *a)* időben késleltetett leválás, *b)* részleges leválás, *c)* fokozatos leválás, *d)* reverzibilis leválás (Vaskovics 2000a).

A felnőtté válás jegyei – mint például a pénz önálló kezelése, a szexuális kapcsolatok és a partnerválasztás terén tanúsított önrendelkezés – sok fiatalnál már jóval a nagykorúság elérése előtt megfigyelhetők. Másrészt ezek a fiatalok anyagilag a nagykorúság elérése után is függőek maradtak a szüleiktől. Ezen új, önálló posztadoleszcens életszakasz kialakulása a társadalmi modernizációs folyamat előrehaladásának következménye (Vaskovics 1997).

A szülői házról való későbbi leválás során megváltozott magatartásformák – amelyek okozati összefüggésben állnak a társadalmi fejlődéssel (pl. a képzési idő meghosszabbodásával, a megnehezedett elhelyezkedési lehetőségekkel, a lakáspi-

ac sajátosságaival stb.) – közvetlenül kihatnak a családalapítási trendre. A felnőtté válásnak a gyermekek anyagi önállósodása az egyik legfontosabb eleme. Ezt azonban csak a szülői transzfert szolgáltatások figyelembevételével lehet megmagyarázni mind a nagykorúság elérése előtti és utáni, mind pedig a szülői háztól való elválás előtti és utáni időszakban. Ugyanígy a saját, önálló lakás megszerzése is fontos eleme a szülői házról való leválásnak, ezt azonban általában csak fokozatosan lehet elérni. E téren fontosak a társadalmi feltételek, különösen ott, ahol a fiatalok számára (például Magyarországon) gondot jelent a lakás finanszírozása, és ezért gyakran – házasságkötés és családalapítás után is – kénytelenek hosszabb ideig együtt élni a szülőkkel vagy elhalasztani a családalapítást (Murinkó 2009).

A fiatal felnőtteknek a szülői házról történő leválását illetően jelentős különbségek mutatkoznak az észak-európai és a dél-európai országok között. Dániában és Finnországban a fiatal felnőttek hamarabb hagyják el a szülői házat (a nők 20, a férfiak 22 éves korukban), de például Olaszországban a férfiak átlagosan 30, a nők 21,5 évesek, Németországban a férfiak 25, a nők 21,5 évesek, amikor elhagyják a szülői házat (Iacovou 2003, 2010; BMFSFJ 2006). A „mamahotel” jelensége a dél- és nyugat-európai fiatal férfiak körében jellemző. Ugyancsak jellemző erre az életszakaszra az orientálódási problémák növekedése és a belőlük fakadó „habozás, tétovázás kultúrájának” (*Kultur des Zögerns*) elterjedése. A gyermekvállalás időzítése komoly mértékben meghatározza az életutat, ezért ezt a döntést a fiatalok megpróbálják elhalasztani.

A posztadoleszcens életszakasz kialakulásának és elterjedésének egyik legjelentősebb következménye az élettársi kapcsolatok elterjedése, a későbbi életkorra kitolódott gyermekvállalás, a családalapítás késleltetése (Corijn és Klijzing 2001), valamint a házasságon kívül született gyermekek arányának növekedése.

A férfiak és nők házassági életkorának változása az elmúlt évtizedekben – időbeni késleltetésekkel ugyan, de – hasonló tendenciát mutat. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan jelentős különbségek tapasztalhatók országcsoportok szerint a 25–29 éves fiatalok partnerkapcsolatainak alakulásában. Az észak-európai országokban a 25–29 éves nőknek 80%-a élt élettársi kapcsolatban, ezek részaránya a dél-európai országokban jóval alacsonyabb. Ugyanez vonatkozik a „látogató kapcsolat” (*living apart together*) életforma elterjedésére is. Az élettársi kapcsolatok időtartama az észak-európai országokban és például Franciaországban aránylag hosszú, Dél-Európában jóval rövidebb. Észak-Európában és a nyugat-európai országok többségében a gyermekek szüleinek egyre nagyobb részaránya él élettársi kapcsolatban: Franciaországban ezek részaránya 2001-ben 44%, Svédországban 55%, Norvégiában 50%, Dániában 45% és Finnországban 40% volt. Ezzel szemben Olaszországban csak 10% (Iacovou 2003; BMFSFJ 2006).

A családalapítás előfeltételeinek változása

A második demográfiai átmenet további fontos jellemzője a családalapítás előfeltételeinek a megváltozása, a következők szerint:

- Neolokalitás, azaz a szülői háztól független, térben elkülönült, önálló háztartáshoz és lakáshoz jutási igény megerősödése és elterjedése, ennek kulturális legitimálása (Mitterauer 2003).
- Az anyagi függetlenség és önállóság igényének növekedése és elterjedése a nőknél (is): Németországban a karrier, jó kereset a 25–35 éves nőknél már fontosabb, mint a családalapítás, de a többségük szeretné összeegyeztetni a munka és család világát (IfD 2011).
- A házasság (mint a családalapítás előfeltétele) és családalapítás opcióvá válása és ennek kulturális legitimálása, társadalmi elfogadása.
- Emocionális kritériumok alapján létrejött partnerkapcsolatok elterjedése.

Ezek a magatartási minták a fejlett nyugat-európai országokban (Írország kivételével) és az észak-európai országokban (főleg Svédországban és Dániában) jóval előbb jutottak érvényre és jóval előbb terjedtek el, mint a dél-európai országokban. Azt lehet tehát mondani, hogy a 60-as, 70-es években Európa-szerte a divergens fejlődés volt a jellemző (Surkyn és Lesthaege 2004).

Az élettársi kapcsolatok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedése

E korszakhoz köthető az élettársi kapcsolatok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedése. E folyamat során az észak-európai országokban először a házasság intézményének társadalmi elfogadottsága csökkent, ezt követően pedig bekövetkezett a házasságok számának jelentős visszaesése (Brüderl 2004; Glatzer 1998). A házasságon kívüli partnerkapcsolatok egy-két évtizeden belül társadalmilag legitimált opcióvá váltak. Dél-Európában viszont az élettársi kapcsolatok továbbra is kevésbé voltak elfogadottak (BMFSJ 2006; Huinink 2002).

A folyamatok a huszadik század első felének évtizedeiben divergensnek voltak, mert míg az északi és nyugati országokban ezekben az évtizedekben szinte ugrás-szerű változás volt megfigyelhető, addig a kelet- és részben a közép-, illetve dél-európai országokban a változás csak később és lassúbb ütemben következett be (tehát ennek következtében az „olló kinyílt”). Az elmúlt évtizedben azonban ez a folyamat az utóbbi országokban is felgyorsult (Billari és Kohler 2004; Billari 2005; BMFSJ 2006; Frejka és Sobotka 2008; Iacovou 2010), aminek következtében az Európa-szerte addig tapasztalt különbségek egyre inkább csökkentek.

A születések gyakoriságának visszaesése

További jellemző a termékenység (a születések gyakorisága) visszaesése (Frejka és Sobotka 2008; Testa 2006; Van de Kaa 1987, 2001, 2004), ami a hatvanas években

kezdődött, és először az északi, egy évtizeddel később a mediterrán országokra terjedt ki, ezt követően pedig a kelet-európai országok többségére is. Az észak-európai országokban viszont a nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek eleje között újra megnövekedett a termékenység. Megjegyezzük, hogy az utóbbi időben a legalacsonyabb termékenységi mutatókat Németországban találjuk (1. táblázat).

1. táblázat: Az egy nőre jutó gyerekszám az EU hat tagállamában 1960–2003 között

Országok	1960	1970	1980	1990	2003
Svédország	2,20	1,92	1,68	2,13	1,65
Dánia	2,57	1,95	1,55	1,67	1,72
Hollandia	3,12	2,57	1,60	1,62	1,73
Anglia	2,72	2,43	1,90	1,83	1,64
Franciaország	2,72	2,47	1,95	1,78	1,89
Németország	2,37	2,03	1,58	1,45	1,34

Forrás: BMFSFJ 2006: 21; Eurostat 2004:78

A fogamzásgátlás kulturális legitimálása, elfogadása és hatékony alkalmazása először a fejlett nyugat-európai országokban terjedt el. Kétségtelen, hogy a fogamzásgátló szerek és módszerek elterjedése és alkalmazása összefüggésbe hozható a 60-as éveket követően Európa-szerte tapasztalható csökkenő termékenységgel (BMFSFJ 2011; Castles 2004; Hakim 2000). A fogamzásgátló szerek általános elérhetősége lehetővé tette a racionális családtervezést, tehát a születések időpontjának és a gyerekek számának az eldöntését.

A termékenység csökkenése az európai országok többségében elsősorban a három- és többgyermekes családok arányának a visszaesését eredményezte (2. táblázat).

2. táblázat: A 100 nőre jutó gyermekszám az 1935-ben és 1960-ban született nőknél öt európai országban, az anya gyermekeinek száma szerint

Országok	Születési kohorsz	1 gyermek	2 gyermek	3 és több gyermek	Kohorsz-fertilitás
Németország	1935	26	60	130	216
	1960	22	65	78	165
Franciaország	1935	16	58	184	258
	1960	18	80	110	210
Anglia	1935	15	66	160	241
	1960	12	78	106	196
Hollandia	1935	10	64	176	250
	1960	16	82	87	185
Svédország	1935	16	84	105	205
	1960	15	80	110	204

Forrás: Birg 2001; BMFSFJ 2006: 20; Eurostat 2001

Nyugat-Németországban a 100 nőre jutó gyerekszám az 1935-ben született anyáknál 216 volt, akik közül 130-an három- vagy többgyermekes családban nőttek fel. Az

1960-ban született anyáknál a gyerekszám már csak 165 volt, közülük csak 78 gyerek nőtt fel három- vagy többgyermekes családban. A három- vagy többgyermekes családokban élő gyerekek száma az 1935-ben született anyáknál Franciaországban 121 volt, az 1960-ban született anyáknál 46. Angliában a megfelelő érték 107-ről 36-ra, Hollandiában 107-ről 36-ra, Dániában 58-ról 29-re esett vissza. Ezek a trendek Nyugat-Európában majdnem azonosak voltak, majd jelentős időbeni késleltetésekkel és eltérő ütembe folytak le a dél-, közép- és főleg a kelet-európai országokban. A nyugat-európai országokban a termékenység jelentős csökkenése már a hatvanas évek elején elkezdődött, a kelet- és közép-európai országban csak jóval később indult el és esett a termékenység az egyszerű reprodukciós szint alá. A termékenység csökkenése azóta ezekben az országokban szinte drasztikus ütemű (Billari és Kohler 2004; Billari 2005; Frejka 2008; Kreyenfeld és Martin 2011).

Az európai családfejlődés jelenlegi trendjei és regionális különbségei

Elmondható, hogy az első, de főleg a második demográfiai átmenet jellegzetes trendjei majdnem minden európai országban elterjedtek, ami az eddigi családfejlődési különbségek csökkenését eredményezte, tehát konvergens irányt mutatott.

A társkapcsolatok és a családalapítás dinamikája

A társkapcsolatok és a családalapítás dinamikájának elemzésénél az alábbi markáns trendeket szeretnénk kiemelni.

A társkapcsolatok dinamikája

A társkapcsolatok dinamikájának változását már a családalapítás előtti szakaszban is figyelembe kell venni, mert a családalapításhoz vezető utak (konstellációk) nagyon különbözőek egy országon belül, de még inkább európai összehasonlításban. Így például Németországban jelenleg a családalapító párok közel kilenc-tizede élettársi kapcsolatban él a családalapítás (azaz az első gyermek megszületése) előtt. Ezek arányszáma a dél-európai és kelet-európai országokban jóval alacsonyabb (Eurobarometer 2002–2003; Glatzer 1998; Huinink és Dirk 2007). Több országban megfigyelhető, hogy a családalapítás előtti társkapcsolatokra a „látogató kapcsolat” (*living apart together*) konstelláció jellemző, ám ugyanez vonatkozik a családalapítás utáni társkapcsolatokra is. A családalapítás időpontjában a következő együttélési formákat lehet megfigyelni: szingli életforma, „látogató kapcsolat”, élettársi, valamint házassági párkapcsolatok. Jellemző, hogy a családalapítás után a különélésből élettársi kapcsolat vagy házasságon alapuló társkapcsolat lesz, és ez hosszú ideig, gyakran az egyik fél haláláig megmarad. Más esetekben felbontják a házasságot vagy az élettársi kapcsolatot. Sok esetben a párkapcsolat felbomlik, szülői kötelezettségüknek azonban eleget tesznek a felek. Egyesek újra házasodnak, új családot

alapítanak. Más párok anélkül lesznek újra szülők, hogy összeházasodnának, némelyikük a következő családban az utólagos házasságkötés mellett dönt (Bastin 2012; Brüderl 2004; Burkart 1997; Grundmann és Hoffmeister 2009; Lichter és Graefe 2001; Schneider et al. 2001).

Továbbra is érvényes, hogy az emberek – és ez különösen vonatkozik a fiatalabb generációra – az egyes családtípusokban nem egymással összeegyeztethetetlen alternatívákat látnak, hanem olyan családi életformákat, amelyek az életúton egymással összeköthetők.

E gyorsuló és Európában egyre inkább elterjedő folyamat mellett is még mindig érvényes, hogy az európai országok többségében a családalapítók továbbra is azt a „kitaposott” tradicionális utat választják, amelyet a házasságkötésen alapuló, válás útján többnyire nem felbontott, nukleáris családként ismerünk (főleg a dél-európai országokban, Írországbán, de Németországban is). A nukleáris család mellett azonban most már nemcsak a nyugat-európai országokban, hanem Európa-szerte egyéb családszerkezeti formák is terjednek, így például az élettársi kapcsolatokon alapuló család, az egyszülős család, a válás utáni család, a mostoha család, a gyermeket adoptáló család stb. Ez a tendencia a családformák további horizontális differenciálódását eredményezi.

Elhalasztott családalapítás

Ha a családalapítás kritériumának az első gyerek megszületését tekintjük (attól függetlenül, hogy az anya házasságban, élettársi kapcsolatban vagy partner nélkül élt), akkor az elmúlt évtizedekre leginkább az elhalasztott családalapítás a jellemző (3. táblázat).

3. táblázat: A nők átlagos életkora az első gyermek születésekor az EU hat tagállamában

Születési kohorsz	Németország	Dánia	Spanyolország	Franciaország	Anglia	Lengyelország
1925–1944	23	24	26	24	24	22
1964–1974	26	28	30	28	29	24

Forrás: Huinink (2013)

Európa-szerte megfigyelhető, hogy a 25 éven aluli anyák részaránya alacsony, és egyre csökken. A 1964–74-es években született nők átlagosan 4–5 évvel később szülik meg első gyermeküket, mint az 1925–44-ben születettek. Ez érvényes Németországra, Dániára, Spanyolországra, Franciaországra és Angliára, de Lengyelországra és a többi kelet-európai országra már nem, ahol az 1964–74 között született nők átlagosan „csak” két évvel később szülik meg első gyermeküket (Huinink 2013).

A legújabb adatok szerint Németországban az anyák átlagban 28 évesek, amikor megszülik első gyermeküket. A főiskolát vagy egyetemet végzett nők átlagban már 33 évesek, mikor anyák lesznek (Zerle et al. 2012). A képzés időtartamának növeke-

dése, a későbbi munkavállalás, a megnövekedett igények, az anyasághoz és apasághoz kötődő magas elvárások, a megváltozott fogamzásgátló lehetőségek ugyancsak fontos tényezők.

A késői anyaság személyi és társadalmi következményei több országban – így Németországban, Ausztriában és Hollandiában – tudományos és politikai viták aktuális témái lettek. Vitatottak a késői anyaság kockázatai (egészségi, pszichológiai, anyagi problémák) és a társadalom szempontjából (demográfiai következmények, az egészségügyi ellátásban, a foglalkoztatási rendszerben) megjelenő következmények (Diederich 2012; Mills et al. 2011; Welde 2013; Wischmann 2012, 2013; Zerle et al. 2012; Zwifel et al. 2012).

A „családi fázis” időtartamának lerövidülése és a „posztcsaládi” életút meghosszabbodása
Az újonnan alapított családok (nemző családok) fennmaradása az alapítástól (első gyermek születése) egészen a felbomlásig (a gyerekek kiválnak a szülői háztartásból) egyre rövidebb ideig tart. A szülői életúton belül a „családfázis” lerövidülése először a nyugat-európai országokban volt megfigyelhető, de az utóbbi évtizedben majdnem minden európai országban erősödő tendenciaként jelentkezik. Dániában és Finnországban a családi életszakasz átlagosan a 27–28 éves korral kezdődik és 53–55 éves korban fejeződik be (tehát mintegy 27–28 évig tart). Spanyolországban még a 60 éven felüli szülők többsége is egy vagy több fiatal felnőtt gyermekével él közös háztartásban, a családi életszakasz évekkal meghosszabbodik az itt elterjedt „mamahotel” formájában gyakorolt együttéléssel.

A családfázis időtartamának lerövidülése főleg a csökkenő gyerekszám következménye. A családfázis rövidül azoknál a szülőknél, akiknek csak egy vagy két gyerekük van, még akkor is, ha a gyermekük/gyermekük később hagyja/hagyják el a szülői házat. Több gyermek esetén meghosszabbodik a család növekedésének (az első és utolsó gyermek születése közötti időszak) és a család zsgorodásának a szakasza (az első és az utolsó gyerekeknek a szülői háztól való leválása közötti időszakasz). A család növekedésének fázisa Németországban a 19. század közepén átlagosan 12 évre terjedt ki, ma ez az időszakasz átlagosan 3 évre csökkent (BMFSFJ 2006: 37). A 19. század közepén a család legfiatalabb gyermekének 15. születésnapján az anya további várható átlagos élettartama csak 6-8 év volt, manapság 35 év. A mai háromgyerekes dán anyák a harmadik gyermekük 15. születésnapján 47 évesek, és további várható élettartamuk 33 év (BMFSFJ 2006: 35; Imhof 1981). A „posztcsaládi fázis” éveit alapvetően megváltoztatták a szülők életútját, a nők és anyák szerepét. A családfázis rövidülési trendjét lefékezi ugyan az a körülmény, hogy az utóbbi időben a fiatal felnőttek később hagyják el a szülői házat, de az irányát nem változtatja meg. A családfázis nemcsak éveken kevesebb, hanem részaránya a szülők életútjára vetítve relatíve is rövidül. A modern európai társadalmakban a klasszikus családi életszakasz (a szülői háztartásban/ háztartásban gyermekekkel töltött együttélés) a szülői életút egyre rövidebb szakasza lett és lesz. Ezt követően egy „posztcsaládi” szülői

életrészes lesz jelentős, ami az elért kortól függően rövidebb vagy hosszabb ideig tarthat – nemritkán hosszabb, mint a „családi fázis”.

A családformák sokfélesége és további pluralizálódása

Mielőtt rátérnék a családformák fejlődési trendjére, utalni kívánok arra, hogy a családok száma Európa-szerte (ha nem gyorsuló, de továbbra is) csökkenő tendenciát mutat.

A családformák pluralizálódása alapvetően a családszerkezetet, a családi életformákat alakító magatartásminták megváltozásával hozható összefüggésbe (Bliersbach 2007; Gullestad és Segalen 1997; Prskawetz et al. 2007; Sobotka és Toulemon 2008).

Családformák:

- a házasságon alapuló nukleáris (kis-) család
- az élettársi kapcsolatokon alapuló család
- az egyszülős család
- az újráházasodások nyomán kialakuló multinukleáris család (két vagy több nukleáris családból összetevődő, nem egy háztartásban élő család)
- „patchwork” család (amit magyarul „követő család”-nak nevezhetnénk)
- „living apart together” család („látogató kapcsolaton” alapuló család).

A családformák változatossága történelmi perspektívából nézve nem új keletű. Már a második demográfiai átmenet folyamán megfigyelhető volt, hogy a hagyományos nukleáris család körül kialakult (és újnak vélt) családformák egyre inkább elterjedtek, nagyobb súlyuk lett. Az ilyen jellegű változások – amelyek már a második demográfiai átmenet során először a nyugat-európai országokban jelentkeztek – bizonyos késleltetésekkel a többi európai országban is elterjedtek. E folyamaton belül új elem a kelet- és dél-európai országok felzárkózása a nyugat-európai trendekhez. Találhatunk azonban kivételt, így például Írországot, ahol a hagyományos nukleáris család dominanciája alig változott.

Azt lehet mondani, hogy a családformák pluralizálódása mellett Európában még mindig a tradicionális nukleáris család az uralkodó családi életforma. Ez különösen érvényes, ha ehhez a családtípushoz számítjuk az újráházasodáson és az élettársi kapcsolatokon alapuló családformákat is.

Az élettársi kapcsolatok az elmúlt évtizedben különösen Észak-Európában és Franciaországban terjedtek el, Svédországban részarányuk már meghaladja a házasságon alapuló partnerkapcsolatokat. Ezzel szemben Dél-Európában az élettársi kapcsolatok részaránya az elmúlt évtizedben csak lassan emelkedett vagy (alacsony szinten) stagnált. Franciaországban a 2001-ben született gyerekek 44 százaléká-

nak a szülei élettársi kapcsolatban éltek, Svédországban 55%, Norvégiában 50%, Dániában 45%, Finnországban 40%, Németországban 25%, Olaszországban 10% (BMFSFJ 2006: 23). Az északi országokban az élettársi kapcsolatok hosszú időtartamúak, ezzel szemben Németországban többségében csak átmeneti jellegűek (az élettársi kapcsolatban élők előbb-később többségükben megházasodnak, ha gyermekük születik) (BMFSFJ 2011; Glatzer 1998; Vaskovics és Rupp 1995).

A családformák sokféleségének pluralizálódása az észak- és a nyugat-európai országok többségében befejezett folyamatnak tekinthető. A dél- és kelet-európai országokban a követő családok (mozaikcsaládok), a multinukleáris családok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok, a „látogató kapcsolaton” (*living apart together*) alapuló családok további elterjedése még folyamatban van (Beck-Gersheim 2009; Kapella et al. 2009; Kreyenfeld és Martin 2011).

Ha a pluralizálódás fogalma alatt új, a múltban nem létező családformák kialakulását és ezek elterjedését értjük, akkor történeti összehasonlításban két új családkonstellációt nevezhetünk meg: *a)* az azonos neműek párkapcsolatán alapuló, és *b)* a heterogén inszemináció útján létrejött családokat. Ezeket a konstellációkat az alábbiakban nem a minden európai ország részletes adataival történő átfogó áttekintés igényével, hanem legjellemzőbb formáinak megnevezésével csak a kiválasztott országok példáján, röviden vázolom.

Az azonos neműek párkapcsolatán alapuló család intézményesítése eltérő az egyes európai országokban abban a tekintetben, hogy az azonos nemű párok a házaspárokhoz képest azonos vagy kevesebb joggal és kötelezettségekkel rendelkeznek. Az azonos neműek jogviszonyának kérdése az elmúlt években Európa-szerte heves vitát váltott ki, és eltérő jogszabályok születtek. Lengyelország alkotmánya például kifejezetten tiltja az azonos nemű párok közötti kapcsolat jogi intézményesítését (bejegyzett élettársi kapcsolat vagy házasság formájában). Ezzel szemben például Horvátország és Olaszország az azonos nemű párokat nem jogi aktussal létrejött élettársi kapcsolatként ugyan elismeri, de nem biztosít nekik a házassághoz hasonló jogokat. Az azonos nemű párok például házasságot köthetnek Dániában és Angliában.

Angliában, Csehországban, Finnországban, Írországon, Magyarországon, Németországban és Svájcban a bejegyzett élettársi kapcsolat a leelterjedtebb (*civil partnership, eingetragene Partnerschaft*). A bejegyzett élettársi kapcsolat intézménye az élettársi kapcsolathoz hasonlítva több jogot biztosíthat (például a vagyoni jog, az öröklés, az adózás, a tartás, a lakáshasználat és az örökbefogadás kérdéseinek szabályozásánál), de a házassághoz kötődő jogkövetkezményeknek csak egy részét biztosítja.

Nehezebb kérdés az azonos nemű párok gyermekvállalása, különösen a nem biológiai szülő és a gyermek(ek) közti kapcsolat törvényi szabályozása, az azonos nemű pár mindkét tagjának törvényes szülőként való elismerése. Vitatott, hogy miként jöhet létre a törvényesen elismert szülő-gyermek viszony a gyermek és a nem biológiai szülő között, amely az örökbefogadás mellett a biológiai szülő azonos nemű

partnerének elismerő nyilatkozata alapján is lehetséges. (Erre jelenleg Belgiumban, Dániában, Izlandon, Hollandiában, Norvégiában, Svédországban, Angliában, Spanyolországban, Finnországban és Németországban van lehetőség.) Hevesen vitatott, hogy az azonos nemű párok örökbe fogadhatnak-e gyermeket, és így egy társadalmilag elismert és legitimált családot képezhetnek (alapíthatnak), ha az azonos nemű pár egyik tagja sem biológiai szülője a gyermeknek (a magyarországi példát Takács Judit és Szalma Ivett [2013] tanulmánya írja le részletesen).

Európában az azonos nemű párkapcsolatokon alapuló családok elterjedése (német nyelvterületen: *Regenbogenfamilien*) meglehetősen ritka, Németországban a számukat 6000–7000-re becsülik. Az ilyen családokban nevelkedő gyermekek számát 9000–13 000-re, az azonos nemű élettársi kapcsolatokon alapuló családokban élő gyermekekét 30–35 000-re becsülik (Rupp és Dürnberger 2009; Wegener 2005).

A *heterogén inszemináció útján létrejött családok* jellegzetessége az, hogy a nevelő szülők nem azonosak a genetikai apával vagy/és anyával, akiknek a törvény bizonyos feltételekhez kötött anonimitást biztosít (az anya esetében a „béranyának” vagy „dajkaanyának”). Az anonim mesterséges megtermékenyítés során a spermadonor személye a legtöbb esetben ismeretlen, vagy anonimitása védett. Leginkább vitatott a spermadonor (a genetikai/biológiai apa) szerepe (joga, kötelezettsége). Probléma főleg akkor adódik, ha a biológiai apa (vagy a béranya/dajkaanya) részt szeretne venni a gyermek nevelésében, vagy ha az anya kötelezni szeretné a genetikai/biológiai apát gyermektartás fizetésére, vagy ha a gyermek biológiai/genetikai származását akarja tisztázni (aminek a lehetőségét Németországban törvény biztosítja). Érvelni lehetne, hogy ez a családi konstelláció nem új, hiszen minden házasságon kívül nemzett és született gyermek esetében hasonló kérdések merülnek fel. Történelmi összehasonlításban újnak tekinthető, ha a spermadonor személyét még az anya sem ismeri; új az is, hogy ma a biológiai származást genetikai vizsgálatok útján kizárólagos biztonsággal lehet megállapítani. Új a „béranyaság” vagy „dajkaanyaság” lehetősége is.

A béranyaság intézménye például Angliában és Belgiumban elfogadott mint a meddőség megoldási lehetősége, ám tiltott az anyagi ellenszolgáltatás. A leghevesebben vitatott kérdés az, hogy a megszületett gyermeknek ki az anyja. A legtöbb európai országban a jogi szabályozás azt a személyt tekinti anyának, aki kihordja és megszüli a gyermeket. Ha a megtermékenyített petesejt egy másik nőtől származik, akkor a megszült gyermeknek két anyja van: a szülő anyja és a genetikai anyja. Ezt a konstellációt a jogszabály ezekben az országokban nem ismeri el legalizált családi formának, és megoldásként a szülő nőt definiálja a gyermek „biológiai” és jogilag elismert anyjának, attól függetlenül, hogy a gyermeket melyik „anya” neveli fel. Az ebből adódó problémákat az örökbefogadás vagy szerződéses lemondás próbálja megoldani. Nem ismert, hogy ez a konstelláció milyen gyakran fordul elő az egyes európai országokban, mert az esetek többsége titkolt.

Társadalmi modernizáció, a szülői szerep szegmentálódása és a családformák pluralizációja

A szülői szerepek sokfélesége: részleges szülői szerepek kialakulása és elterjedése

A következőkben a családfejlődés olyan összefüggéseivel foglalkozom, amelyeket a szakirodalom csak az utóbbi években tematizál, és amelyeket csak egy-egy európai országban végzett empirikus kutatások adataival lehet alátámasztani. A szakirodalom már két évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet (Gross és Honer 1990; Hoffmann-Riem 1989; Kettner 2001; Wallisch 1987) a biológiai és normatív szülői konstellációk egyre gyakoribb szétválására. A biológiai értelemben vett szülői mivoltot a vérrokonság elve alapozza meg. Amíg ezt a fajta szülőitípust a nemzés és a szülés teszi a tulajdonképpeni biológiai szülővé, addig a társadalmi normák szerinti szülői szerepet a normatív kötelességek és jogok felvállalása jellemzi. A biológiai és a normatív szülői szerep radikális szétválasztásának tipikus példája az örökbefogadás, illetve az elvált szülők kapcsolata gyermekeikkel. Ezt példázza a megözvegyülést követő újráházasodás esetén a gyermeknek az új férj által történő adoptálása is.

A szakirodalom nemrégiben kezdett el foglalkozni a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepek elválasztásának egy másfajta módjával is: a „heterogén inszemináció” útján létrejött anyaság vizsgálatával. A reprodukciós technikák alkalmazásával még a természetes megtermékenyülésen alapuló anyaság (részleges anyaság) és apaság (részleges apaság) is radikálisan szétválasztható biológiai értelemben vett és társadalmi normák szerinti szülői szerepekre. Erre vonatkozóan – egy korábbi tanulmányomra utalva (Vaskovics 2000b, 2009, 2011) – négy részleges szülői szereptípust különböztet meg: biológiai szülőség (biológiai értelemben vett szülői szerep), genetikai szülőség (genetikai értelemben vett szülői szerep), törvényes szülőség (jog szerinti szülői szerep) és nevelőszülőség (normatív szülői szerep).

A biológiai értelemben vett szülői szerep szempontjából – mint már említettem – a vér szerinti rokonság a meghatározó (Segalen 1990: 68).

A társadalmi normák szerinti szülői szerepkör szempontjából a nevelőszülőség elvállalása a meghatározó. A mai európai társadalmakban általánosságban még igaz, hogy a biológiai és a nevelő szülők a családok többségében egyazon személyek (vér szerinti anya és vér szerinti apa), de egyre gyakrabban fordul elő, hogy egy gyermeknek a biológiai szülője és a nevelő szülője különböző személy.

Annak érdekében, hogy az európai társadalmakban a szülői szerep újonnan keletkezett sokszínűségén el tudjunk igazodni, különbséget kell tennünk a társadalmi normák szerinti (nevelő szülőség) és a jogi értelemben vett szülői szerep (törvényes szülőség) között is. Ha a jogi értelemben vett apán azon férfit értjük, aki egy gyermeknek (legtöbb esetben a saját gyermekének) törvényesen elismert apja (legyen ez házasság vagy adoptálás útján), akkor feltételezhetjük, hogy ez az apa a társadalmi normák szerinti apa szerepét is betölti, aki a gyermek létfenntartásáért és neveléséért teljes mértékben vagy legalábbis részben felelős. Ám a törvényes apa és a nevelő apa szerepét adott időben egyszerre két férfi is betöltheti.

A *biológiai* és a *genetikai* értelemben vett szülői szerep megkülönböztetésére a mesterséges megtermékenyítés lehetősége óta van szükség. A biológiai értelemben vett szülői szerep fogalma akkor válik kérdésessé, ha a megtermékenyítés egy idegen férfi hímivarsejtjével történik, vagy ha a megtermékenyített petesejtet egy másik nő méhébe ültetik vissza a kihordás idejére. A szakirodalom ekkor „megosztott biológiai anyaság”-ról beszél. Ebben az esetben a genetikai és biológiai (és a szülői jogokkal rendelkező) anya nem ugyanazon személy.

A szegmentálódás még akkor is fontos szerepet játszik, amikor mind a négy szerep azonos időben, azonos személy által kerül betöltésre (anya vagy apa), amit eddig a „normális” konstellációnak tekintettünk. Napjainkban már Európa-szerte megfigyelhető az említett szegmensék és szerepek (biológiai, genetikai, törvényes és nevelő szülőség) egymástól való szimultán, illetve fokozatosan történő szétválása, a részleges szülőség kialakulása.

Az életút és a szülői szerepek konstellációja

A különböző szülői konstellációkból adódóan különböző családtípusok jöhetnek létre. Ezek száma attól függ, hogy a szülői szerepeket illetően milyen változások adódnak egy nő, illetőleg egy férfi életútja során. Erre példa a válás, özvegyülés, vagy egy új partnerkapcsolat, újraházasodás, örökbefogadás, illetőleg a heterológ inszemináció. Az életút során többször is változhat a szülői szerep, például egy válás következményeként az apa megtagadja vagy elveszíti a gyermeke feletti jogi és nevelő apai szerepét. Példaként megemlítem, hogy egy többgyermekes anya, illetőleg apa minden egyes gyermeke esetében más-más szülői szerepkört, részleges szülői szerepet is gyakorolhat.

Az európai országok többségében már a közeljövőben is a következő trendekkel kell számolni:

- a szülői szerep területén az erősödő szegmentálódás folyamatával, a biológiai, genetikai, a törvényi és nevelő szülőség egymástól való különválásával, illetve a részleges szülői szerepek növekvő elterjedésével,
- a részleges szülői szerepek együttállásának növekvő variációjával (mind szimultán-szituatív, mind pedig szukcesszív szempontból): az egyes szerepek együttállását tekintve (egymásmellettséggel), az életúton belüli fellépést illetően (egymásutánisággal),
- az ideiglenes (részleges) szülői szerepek növekvő elterjedésével és a részleges szülői szerepek individuális és társadalmi jelentőségének növekedésével,
- a vérrokonsági viszonyoknak, mint a család összetartó (családkonstituáló) erejének csökkenő jelentőségével,
- a reprodukciós triád egyre gyakoribb szétválásával. Egyre több gyermek nevelkedik nem biológiai/nem genetikai szülőknél,
- a szülői szerepkör szegmentációja következményeként a) a rokonsági

kör kiszélesedésével, b) ennek összetételének növekvő variabilitásával és c) az anya-gyermek diád erősödő dominanciájával.

Az itt tematizált szülői szerep változó konstellációja Németországban jelenleg a családok kb. négytizedére jellemző (Feldhaus és Huinink 2011; Lois és Kopp 2011; Zartler és Berghammer 2013).

Empirikus kutatások arra utalnak, hogy ilyen jellegű változások ellenére is a családok többségében a szülői szerep az életút során stabil marad. Ez jellemző például Németországra, ahol a családok több mint a felében az első gyermek születésének az időpontjában gyakorolt szülői szerep megegyezik a családfázis végén jellemzővel, tehát a szülői szerepek hosszú ideig nem változnak.

A német „Panel Analysis of Intimate Relationships and Family Dynamics” (*parfaim*) vizsgálat reprezentatív adatai szerint a 18 éven aluli gyermekek nevelő szüleinek 75%-a biológiai szülő (Feldhaus és Huinink 2013). A „parfaim” kapcsolat- és családpanel 2008-ban indult reprezentatívan kiválasztott 12 402 megkérdezett személlyel (három születési kohorsz tagjait vették be a mintába: 1991–93, 1981–83, 1971–73). A Fertility and Family Survey (1995/96) és a Generations and Gender Survey (2008/9) adatai szerint Ausztriában a szülők válása utáni 8. évben a gyermekek 50%-ának az anya egy új partnerkapcsolatával kell számolnia, ezek közül minden hatodik gyermek a szülők többször változó partnerkapcsolatát éli meg (Zartler és Berghammer 2013).

A szülői szerep változásai csak longitudinális kutatások adatai alapján mérhetőek, az ilyen jellegű európai összehasonlító kutatások eredményeire azonban még várni kell.

A szülői szerepekre vonatkozó trendek:

- A fent említett négy szülői szerepet a családfázis végéig szinkronban gyakorlók arányának csökkenése, illetve az olyan apák és anyák arányának növekedése, akik a családfázis folyamán „csak” részleges szülői szerepet látnak el ugyanabban a konstellációban (Lois és Kopp 2011).
- Azon szülők részarányának a növekedése, akik életútjuk során a részleges szülői szerepet változó konstellációban gyakorolják, illetve több gyermek esetében különböző részleges szülői szerepet látnak el (Feldhaus és Huinink 2011).

A gyermekre vonatkozó trendek:

- Eltérő gyermekhelyzetek, ill. különböző „gyermekségtípusok” (*Kindschaftstypen*) létrejötte és elterjedése (Alt és Lange 2011). Növekszik a nem biológiai és nem genetikai szülők által nevelt gyermekek aránya (tehát vagy csak az egyik szülő vér szerinti, vagy egyik sem) (Lauterbach 2011; Schneewind és Walper 2008; Zartler és Berghammer 2013).
- Növekszik azon gyermekek részaránya, akiket a teljes családfázis során

különböző részleges szülői szerepet (szerepeket) betöltő szülők nevelnek (Thomson 2004).

- Az olyan gyerekek részarányának növekedése, akik életútja során (szimultán vagy szukcesszív) több apja vagy anyja volt/van, akik velük szemben csak részleges szülői szerepet gyakorolnak (Alt és Lange 2011).
- A részleges szülői szerep időben változó együttállásának eredményeként a gyerekek rokonságába egyre több (és változó) felnőtt kapcsolódik be (nagy-néni, nagybácsi, nagymama, nagypapa) (Lauterbach 2011; Steinbach 2010).
- A nyugat-európai országokban egyre nő azon gyerekek száma, akik tisztázni kívánják tényleges genetikai származásukat, s főleg azok száma, akik „Ki az én vér szerinti apám” (vagy „Ki az én vér szerinti anyám”) kérdésekre bírósági úton keresik a választ, az európai országok különböző jogrendszerének keretei között.

A gyermekszám alakulása és a gyermekkel töltött idő

A jelenleg tapasztalható gyermekvállalási trend eredményeként a természetes reprodukció Európa-szerte az egyszerű reprodukciós szint alá csúszott (Billari és Kohler 2004; Billari 2005; Kohler et al. 2006). A fertilitási ráta az utóbbi években 1,2–1,6 között mozog (a legalacsonyabb Romániában, Csehországban, Lengyelországban, valamint magasabb Finnországban, Belgiumban, Hollandiában) (Kohler et al. 2006).

Ez a trend – az egyes országokban időben eltérő módon – elsősorban a három- vagy többgyermekes családok részarányának drasztikus visszaesésével jár együtt, miközben a gyermektelenek hányada növekvő. Ahol a három- vagy többgyermekes családok részaránya alacsony, ott a fertilitási ráta is alacsony, de itt kivételre is kell utalnunk, így például Magyarországon a három- vagy többgyermekes családok részaránya az utóbbi években nem csökkent (sőt gyarapodott), miközben a népességszám csökkent (lásd Harcsa István tanulmányát ebben a kötetben).

A gyermektelenség ugyan egyre inkább elterjed az európai országokban, de nem ez a fő oka a csökkenő termékenységnek. Németországban az 1960-ban született nők 26 százaléka maradt gyermektelen, az 1966-ban születetteknel ezek részarányát 29%-ra becsülik (Kreyenfeld és Martin 2011). A gyermektelen nők arányszáma Angliában, Ausztriában, Finnországban és Svájcban is magas. Ezzel szemben különösen a kelet-európai országokban a gyermektelenek részaránya a 80-as évekig alacsony (10–15%) volt, de a fiatalabb korosztályoknál pl. Lengyelországban, Romániában már a gyermektelenek arányszámának növekedése tapasztalható (Max Plank Institut für demografische Forschung 2005). Ezeknek az összefüggéseknek a megítélésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a gyermektelenség nem új jelenség. A gyermektelenek részaránya házasságkorlátozások, gazdasági krízisek, háborúk következtében már a 20. század első negyedében is – több nyugat-európai országban – magas (becslések szerint kb. 20%) volt. Új vonás viszont, hogy a gyermekte-

lenség mint életforma szabadon választható és kulturálisan legitimált opcióvá vált. Az európai országok többségében, különösen a nyugat-európai országokban, egyre nő azok részaránya, akik az életút tervezésénél és alakításánál a gyermektelenséget választják. E trend elsősorban a magasabb képzettséggel rendelkező nőkre és férfiakra jellemző (Kreyenfeld és Martin 2011). Egyes szerzők a gyermektelenséget egy a jövőbe mutató tipikus európai fertilitási mintának (*childless societies*, a „gyermektelenség kultúrája”) tekintik (Sobotka 2004; Ruckdeschel et al. 2004). Nézetem szerint egy polarizálódási folyamat alakul ki, aminek következtében a modern társadalmakban a gyermektelenek és a „gyermekorientált” társadalmi csoport között életstílusbeli, anyagi, valamint a társadalmi részvételt érintő egyenlőtlenségek keletkeznek, függetlenül attól, hogy a gyermektelenség akaratlagos, vagy nem tervezett életút formájában jelentkezik. Az akaratlagos gyermektelenség elterjedése alacsonyabb, mint a tényleges gyermektelenségé. Magyarországi kutatásokból (Szalma és Takács 2012) az derül ki, hogy elhanyagolható azok aránya, akik tudatosan nem szerettek volna gyermeket. A tényleges gyermektelenek között azok arányszáma magas, akik gyermeket akartak, de a legkülönbözőbb okok miatt nem lett gyermekük.

Megemlíteném, hogy azoknak a ténylegesen gyermektelen nőknek a részaránya, akik gyereket szerettek volna, de végül mégis gyermektelenek maradtak, szintén magas a nyugat-európai országokban, az átlaguk 40–50% között mozog (Konietzka és Kreyenfeld 2009). A férfiak körében magasabb azok arányszáma, akik nem akarnak gyereket, mint a nőknél. Egy 2007-ben végzett német kutatás adatai szerint a 30–44 éves férfiaknál ezek arányszáma 28%, a hasonló korú nőknél „csak” 20% (Bosch Stiftung 2006).

A családi kohézió aspektusai

Értékek, attitűdök

A párkapcsolattal, gyermekekkel, családdal, nemi szerepekkel kapcsolatos értékek és attitűdök a családi kohézió fontos dimenzióit képezik. Az attitűdöknek, hasonlóan a partneri és családi magatartásokhoz, társadalmanként különböző kulturális, gazdasági, jogi és politikai kontextusai vannak, amelyeknek európai szintű vizsgálata a társadalomtudományok fontos feladata. A tanulmány ezekkel az összefüggésekkel nem foglalkozik részletesen (lásd Murinkó Livia tanulmányát ebben a kötetben), itt csak összegezve utalok a domináns trendekre és regionális különbségekre. Részletesebben kitérek viszont a posztadoleszcenciának és a családi transzfertárgyaltatásoknak a családi kohézióval való összefüggéseire és jelentőségére.

Már az első demográfiai átmenet folyamán megfigyelhető volt, hogy a gyermek a szülők számára egyre inkább emocionális (és nem anyagi) értéket jelent. Ez a trend jellemző volt a második demográfiai átmenet folyamán is, de a nők életútjának tervezésénél a gyermekvállalás és a családalapítás mellett más életszférák fontossága

is növekedett (képzés, foglalkoztatottság, szabadidő, anyagi függetlenség és jólét), amelyek a gyermekvállalás szempontjából egyre inkább konkurenciát jelentettek. A nők nagyobb része az elmúlt évtizedekben az „adaptációs életút” koncepcióját követve egyensúlyt keresett és keres a gyermekvállalás (családalapítás), foglalkoztatottság, szabadidő és az egyéni autonómia között. Az e koncepciót követőket Hakim (2000, 2001) Európában 60–70 százalékra becsüli (különösen elterjedt ez a minta az észak- és nyugat-európai, a legkevésbé a kelet-európai országokban). Ha a társadalmi környezet ezt megnehezíti vagy megakadályozza, akkor a nők nagy részének egyetlen választása van életútja alakításánál: gyermekvállalás/családalapítás, vagy (magas) iskolai végzettség/munkavállalás. Akik ilyen társadalmi feltételek között is a gyermekvállalás/családalapítás mellett döntenek, Európa-szerte csak ritkán csúsznak a négyötöd szintje alá. A szülőiséggel kapcsolatos normák, kötelezettségek és elvárások kölcsönös partneri elvárások lettek, amelyek különösen az észak- és nyugat-európai országokban a családi kohézió fontos dimenzióját képezik. Az e téren tapasztalható országok közötti különbségek az utóbbi évtizedben csökkentek, ezért a közeljövőben konvergens fejlődési trend várható.

Vitatott kérdés, hogy az utóbbi évtizedekben a szülők Európa-szerte kevesebb időt töltenek-e a gyermekeikkel. Az Eurostat (2004) adatai arra utalnak, hogy ez nem így van. Ugyanezt bizonyítják Sandberg és Hofferth (2001) kutatásai is. Finn, svéd, angol és francia anyák hat éven aluli gyermekeik gondozásával naponként átlagban 2–2,5 órát töltenek, tehát nem kevesebbet, mint a 90-es években. Az anyák minden vizsgált országban átlagban több időt töltenek a gyermekeikkel, mint az apák (Eurostat 2004: 66–68). A finn anyák hetenként 55 órát töltenek el 2–5 év közötti gyermekeik gondozásával (Bittmann 1999). Az észak-európai országokban a foglalkoztatott anyák sem töltenek lényegesen kevesebb időt gyermekeikkel. Ez azzal magyarázható, hogy ezekben az országokban az anyák jelentős része részidős munkát végez (BMFSFJ 2006). Ám akkor is több időt töltenek a gyermekgondozással, mint az apák, ha teljes idő foglalkoztatottak (Eurostat 2004: 77). Ezekből a kutatásokból azt a következtetést lehet levonni, hogy gyermekekkel töltött idő Európa-szerte továbbra is a családi kohézió egyik legfontosabb dimenzióját képezi. Ez a következtetés még akkor is fenntartható, ha figyelembe vesszük, hogy az idézett kutatások leszűkítve csak a célzott jellegű gyermeknevelési és -gondozási feladatokra töltött időt veszik figyelembe (amit Harcsa István az itt közölt tanulmányában egyoldalú megközelítésnek minősít, utalva arra, hogy a gyermekekkel töltött időt a napi tevékenység egészébe beágyazva kell vizsgálni).

Társadalomtudományi kutatások már a hetvenes évek kezdetén bizonyították, hogy a párkapcsolat az egyéni életút szempontjából Európa-szerte különös megbecsülésnek örvend, függetlenül a párkapcsolat intézményesítésének formájától (házasság, élettársi kapcsolat, látogató kapcsolat). Minden életforma közül a párkapcsolatot tartották a nők és férfiak, fiatalok és idősek egyaránt a legfontosabbnak (80–90%). A párkapcsolatok szubjektív fontossága azóta nem változott. Változás

csak abban látható, hogy – egy konvergens trendet követve – időközben eltűntek vagy csökkentek az európai országok közötti különbségek.

E kutatások ugyancsak évtizedek óta jelzik, hogy a partnerkapcsolatokhoz kötött kölcsönös elvárások fokozatosan növekednek, amit többen a partnerkapcsolatok idealizálásaként interpretálnak. A partnerkapcsolat eszményképe – különösen a fiatalabb korosztályoknál – nem, vagy csak nehezen teljesíthető elvárásokat tartalmaz, amelyeknek a felek nem tudnak megfelelni, és ez gyakran a partnerkapcsolatok felbomlásához vezet (Kamarás et al. 2005).

Nyugat-Németországban a 40–45 évesek 28 százaléka él partner nélkül (Kelet-Németországban 32 százalék) (Statistisches Bundesamt 2011). A jó és stabil partnerkapcsolat elvárása az elmúlt évtizedek folyamán Európa-szerte a családalapítás egyik legfontosabb előfeltétele lett. Többek között ezzel magyarázható, hogy a családalapítás időben kitolódik vagy elmarad. Németországban különösen a fiatal férfiaknál nő azok részaránya, akik nem hajlandók a családalapítás felelősségét vállalni. A 18–39 éves férfiaknál ezek arányszáma 2003-ban 34% volt, 2006-ban már 43%. A 18–39 éves nőknél a megfelelő arányszám jóval alacsonyabb, és 2003–2006 között nem változott (BAT-Stiftung 2013). Különösen a magasabb iskolázottságú férfiaknál csökken a családalapítással kapcsolatos felelősség vállalása, a BAT-Stiftung (2006) felmérése szerint ezek körében már 50% felett van a megfelelő érték.

Családi szolidaritás: a családi kohézió egyre jelentősebb dimenziója

Bengston (2001) szerint az intergenerációs szolidaritásnak több dimenzióját kell megkülönböztetni: a családtagok közötti interakciókat, a transzfertszolgáltatásokat, a családtagok közötti érzelmi kapcsolatokat, a közös értékeket és attitűdöket és a normák által szabályozott összetartozási tudatot. A következőkben a családi szolidaritást a transzfertszolgáltatások esetében vizsgálom.

A posztadoleszcencia és a családi transzfertszolgáltatások összefüggései

Transzfertszolgáltatások alatt azokat a kölcsönös segítségnyújtási és támogatási formákat értem, amelyek az erőforrások rendelkezésre bocsátásával a rászoruló kitűzött céljainak elérését szolgálják. Ez különböző módokon valósulhat meg: például pszichoszociális, háztartási vagy munka jellegű támogatás, pénzügyi segítség. Az ilyen transzfertszolgáltatásokból bizonyos intenzitás és rendszeresség esetén a család tagjai között stabil kapcsolatok alakulnak ki, amelyek a generációs és a családstruktúra egyre fontosabb elemének bizonyulnak. Itt csak azokra a transzfertszolgáltatásokra térek ki, amelyeket a különböző generációkhoz tartozó családtagok egymás számára nyújtanak, különös tekintettel azokra a szolgáltatásokra, amelyeket *a)* a szülők nyújtanak gyermekeik számára, ill. *b)* a felnőtt gyerekek az idősebb szülők számára.

Először a szülőktől a gyermek felé irányuló transzfertszolgáltatásokra térek ki, tehát azokra az anyagi támogatásokra, illetve a munka és háztartási jellegű szolgálta-

tásokra, amelyeket a szülők felnőtt korú gyermekeik (19–29 év) számára nyújtanak. Ezek a családon belüli transzfert szolgáltatások a felnőtt korú gyermekek szülői háztól való leválása után is jelentősek (Bengston 2001; Börsch-Supan et al. 2009; Hank 2007). A családon belüli intergenerációs transzferkapcsolatok különböző tényezőktől függenek: képzettségtől, keresettől, foglalkozási pozíciótól, állami transzfert szolgáltatásoktól, lakáspiaci helyzettől stb.

Európa-szerte egyre több gyerek függ nagykorúságának elérése után is a szülői támogatástól (és/vagy az állami juttatásoktól). Ebből kifolyólag (új) elvárások jelennek meg a szülői magatartással kapcsolatban is, amelyek alól a szülők nem tudják, ill. nem akarják kivonni magukat (Vaskovics 1997a). A nagykorúságot elért gyermekek a szülői házat elhagyva részben még nagyobb anyagi kötelezettséget rónak a szülőkre, mint korábban, például ha a gyerek egyetemi tanulmányai miatt hagyja el a szülői otthonot, akkor az további megélhetési költségeket eredményez, főleg akkor, ha a családban több gyerek van. Németországi kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy egyre több fiatal felnőtt egyre hosszabb ideig marad anyagiilag függő viszonyban a szüleitől, amit a meghosszabbodott képzési idő, az elhúzódozó munkába állás, a munkanélküliség és a képzési feltételek megváltozása stb. határoz meg (Vaskovics 1997a, 1997b). Németországban a felnőtt gyermekek több mint a fele rendszeresen kap anyagi juttatásokat a szülőktől (Kotte és Volker 2011). Olyan szolgáltatásokról van itt szó, amelyeket a szülők gyakran csak a saját érdekük háttérbe szorításával képesek nyújtani, s amelyeket a fiatal felnőttek is nagyon jelentősnek és részben egzisztenciálisan is fontosnak tartanak a saját szempontjukból. A 65 éven felüli szülők 28%-a pénzzel, 20%-a anyagi javakkal, 20%-a háztartási munkákkal, unokák felügyeletével segíti felnőtt gyermekeit, továbbá hétszer annyi pénzüsszeget adnak gyermekeiknek, mint amennyit tőlük kapnak (BAT-Stiftung 2003). A „Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe” (SHARE) adatai szerint európai átlagban a szülők egynegyede anyagiilag rendszeresen támogatja (felnőtt) gyermekeit (Dániában és Svédországban 30% a megfelelő érték).

Csak megemlítem, hogy az anyagi támogatás mellett a szülők a gyermekeiket pl. háztartási munkáknál (Attias-Donfut 1995) és ügyintézésnél segítik. Ha (felnőtt) gyermekük még otthon lakik, akkor a „mamahotel” legkülönbözőbb formájában segítik őket (Hank és Buber 2009; Ruckdeschel et al. 2006; Yi és Farrell 2006).

Jelentős az unokákkal való foglalkozás is, felügyeletük és gondozásuk (Adam, Mühling és Förster 2014). Európai átlagban a nagymamák 60%-a, a nagypapák 50%-a az év során rendszeresen részt vesz az unokák felügyeletében. Az ilyenfajta segítség a dél-európai országokban a leggyakoribb, ahol a nagyszülők 40%-a hetenként vállalja az unokák felügyeletét.

Az idősödő szülőknek nyújtott támogatás

Széles körben elterjedt szülői elvárás, kívánság és remény, hogy segítségre és gondozásra szorulás esetén a saját gyermekükre támaszkodhassanak. Ez az elvárás

a felnőtt gyermekek gyermek szerepében tükröződik, és kulturálisan a szülőkkel szembeni normatív kötelezettségben gyökerezik. A szülők szemszögéből nézve nem annyira jogokról, mint inkább kívánságokról, reményekről van szó, a társadalmi elvárásoknak, értékeknek és szokásoknak megfelelően. Számtalan utalással találkozhatunk a szakirodalomban arra, hogy az idősebb, segítségre és gondozásra szoruló szülők a segítséget valóban elsősorban saját gyerekeiktől kapják (BMFSFJ 2006; Brüderl 2004).

A „pairfam” reprezentatív adatai szerint Németországban a felnőtt gyermekek több mint kétharmada különböző formában támogatja segítségre szoruló szüleit (Kotte és Volker 2011). A BAT-Stiftung (2003) vizsgálata szerint Németországban minden negyedik 29 éven aluli fiatal felnőtt különböző hétköznapi munkával (háztartási munka, bevásárlás, ügyintézés, ápolás stb.) és rendszeresen anyagi juttatásokkal is támogatja szüleit.

A Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004) adatai szerint Dániában és Svédországban a szülők fele, Németországban a segítségre szoruló szülők 80%-a kap rendszeresen segítséget a gyermekeiktől (Haber Kern és Szydlik 2008).

Németországban az ápolásra szoruló szülők 70%-a családtagoktól kapja a segítséget (Blinkert és Klie 2004; Höplinger et al. 2005). A dél-európai országokban, de Svédországban is, minden második ápolásra szoruló szülőt a gyerekei és hozzátartozói látják el (Sundström 2006).

A már idézett „pairfam” kutatás összegezve megállapítja, hogy a fiatal felnőttek és szülei közötti kapcsolatokban nem a konfliktusok dominálnak, hanem a kölcsönös családi szolidaritás.

Az 50 éven felüli szülők és felnőtt gyermekeik közötti kapcsolatokat figyelembe véve az európai országok két kategóriába sorolhatók: *a) az Észak- és közép-európai országok*, ahol a szülők és legalább egy felnőtt gyermekük lakóhelye között a távolság kevesebb mint 25 km (tehát könnyen elérhető távolságban laknak). Ezeknek a szülőknek a részaránya Németországban, Franciaországban és Svájcban 50%, Dániában, Hollandiában és Svédországban 60%. Ebben a csoportban a szülők 54–62%-a hetenként legalább egyszer összeköttetésben áll a gyermekével/gyermekeivel. *b) Még szorosabbak a kapcsolatok a dél-európai országokban*, így többek között Görögországban és Spanyolországban, ahol a szülők 55–63%-a lakik egy fedél alatt legalább egy felnőtt gyermekkel, s akiknek többsége (60%) naponként kerül kapcsolatba a gyermekével (Hank 2007).

A „pairfam” kutatás szerint Németországban a szülői háztól levált fiatal felnőtteknek 80 százaléka hetenként legalább egyszer kapcsolatba lép az anyjával, és több mint kétharmada ennél is szorosabb kapcsolatokról számol be (Kotte és Volker 2011).

Összegezve leszűrhetjük azt a következtetést, hogy a generációk közötti kapcsolatok, a kölcsönös transzfert szolgáltatások és az emocionális kötődések alapján létrejönnek a családi hálók struktúrái, amelyek jelentőségét és fontosságát a szülők és felnőtt gyermekeik egyaránt fontosnak, részben nélkülözhetetlennek vélik. Az

ilyen jellegű családi hálózat messze túlnő a szülői háztartás keretein (Hank 2009). A meghosszabbodott várható átlagos élettartam meghosszabbítja a családi szolidaritás éveit, és ezzel megnő a családi értékeken alapuló stabil intergenerációs hálózat létrejöttének a valószínűsége. Minden jel arra mutat, hogy az intergenerációs családi hálózatok a jövőben még jelentősebbek lesznek, mint jelenleg.

Az életút és a szülői státusz változása

A következőkben a szülői státuszt az életút perspektívájából tárgyalom, amely akkor kezdődik, amikor az utolsó gyermek elhagyja a családi házat, amelyet a „családot követő szülői státusznak” nevezek (Kohli 1997). Ez az életszakasz a gyerekszámától, az egyes gyerekek tanulmányi időtartamától és azok munkába lépésének időpontjától függően különböző időpontokban kezdődik el (Nyugat-Európában az anyák ötvenedik életéve körül kezdődik ez a szakasz). A magas várható átlagos élettartamot figyelembe véve ez a szakasz általában több mint 20–30 évig tart, tehát csak néhány évvel rövidebb, mint a családi szakasz.

Az itt említett összefüggésekből többek között azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szülői státusz nem szűnik meg a családi fázis lezáródásával, hanem csak a szülők halálával. A szülői életszakasz összidőtartama (tehát az első gyermek születésétől a szülők haláláig tartó időszak) több szakaszra bontható: 1. aktív (támogató) szülői státusz, 2. „passzív” szülői státusz és 3. elfogadó szülői státusz szakasza. Az első szakasz az első gyermek születésével kezdődik, és akkor végződik, amikor az utolsó gyermek elhagyja a szülői házat. Ebben a szakaszban a normatív elvárások alapján a szülői kötelességek és jogok a gyermekek fejlődésére irányulnak. A második szakaszt az jellemezi, hogy a gyermekek elhagyják a szülői házat, és önállósodásuk után a szülői támogatást már nem, vagy nem állandóan, vagy nem olyan mértékben veszik igénybe, mint korábban. Ebben a szakaszban a szülők erőteljesebben összpontosítanak partnerszerepeikre. A harmadik szakaszban különböző egészségi problémák miatt a szülők inkább segítséget és gondozást igényelnek. A második és harmadik szakaszban az intergenerációs családi kapcsolatok térben átlépik a szülői háztartás határait, ám ez nem jelenti azt, hogy a kapcsolatok gyengüljenek. Ellenkezőleg; a kapcsolatok, interakciók és szolidáris tevékenységek alapján egy, a családtagokat összekötő hálózat alakul ki, amelynek nagysága és szerkezete esetenként ugyan különböző, de összességében mintaszerűvé válik.

Mi az új elem ebben a szülői, több generációra kiterjedő hálózatban?

1. A három-, de egyre gyakrabban a négygenerációs családi hálózat kiépülése. Az élettartam meghosszabbodása miatt még soha nem voltak a harmadik-negyedik generációs szülőknek (unokáknak-dédunokáknak) ilyen jó esélyei arra, hogy nagyszüleiktől, ill. dédszüleiktől támogatást kapjanak, mint korunk társadalmában.
2. A nyugat-európai jóléti társadalmakban egyre több nagyszülő és dédszülő ren-

delkezik olyan tartalékokkal és erőforrásokkal, amelyeket bevonhatnak ezekbe a kapcsolatokba. Ide érthetjük a nem anyagi forrásokat, így többek között a második generáció egészségét, de különleges esetekben akár anyagi forrásokat is (magas nyugdíjakat és életjáradékokat), amelyek lehetővé teszik, hogy a felnőtt gyerekeket vagy unokákat alkalmilag vagy rendszeresen támogassák. Még nagyobb jelentőséggel bír az idősebb generációk felhalmozott vagyona.

3. Új azonban még az is, hogy a rokonsági leszármazás mentén létrejött szülői szolgáltatások egyre gyakrabban a negyedik generációra is irányulnak. A korfa következménye az, hogy még soha nem voltak a harmadik-negyedik generációs szülőknek (unokáknak-dédunokáknak) ilyen jó esélyei arra, hogy nagyszüleiktől, ill. dédszüleiktől támogatást kapjanak, mint korunk társadalmában. A változó partnerkonstellációk következményeként – a vérrokonsági vonal mentén – a generációk sora kibővül, és különösen a család utáni szülői szakaszban vertikálisan bővített, szélesedő rokonsági hálózatba ágyazódik.
4. A matriarchális (tehát az anyaági) leszármazás hálózata több generáción keresztül mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt gyarapodott. (Mennyiségi szempontból az anya-gyerek családok megsokszorozódása révén, és minőségileg úgy, hogy a partnerkonstellációk megváltozása esetén az anya-gyerek diád stabil struktúrát mutat.)
5. A családi fázist követő szülői mivolt megváltozott önmeghatározása és önértékelése is új. Ebben az összefüggésben fontos szerepet játszik az a tény, hogy még sosem állt ennyire a szülői élettervezés fókuszában a gyerekek élete, jövője, mint jelenleg. A szülők sokkal felelősségteljesebbnek és kötelességtudóbbnak érzik magukat nemcsak a gyerekeikkel, hanem az unokáikkal szemben is. Gyakran részesei gyermekeik életpályájának még azok nagykorúsága után is. Érzelemgazdag módon kísérik gyermekeik életpályáját. A családi fázis utáni szülői státusz ma több normatív és saját maguk által meghatározott kötelezettséget tartalmaz, mint a történelemben valaha.
6. A kutatások egybehangzóan arra utalnak, hogy az unokák születése a nagyszülők számára jelentős értéket jelent. A nagyszülői státusz legtöbbször új szakaszt nyit az életpályán, újraorientálja az értékeket (az új elvárásoknak, reményeknek, terveknek, kívánságoknak és gyakran a hétköznapi új rendjének megfelelően) (Herlyn és Lehmann 1998).

A családi leszármazás vonulata keretet ad a különböző generációkhoz tartozó felnőttek összetartozásának és kötődésének, ami nagyon sokoldalú lehet, és számos formában nyilvánulhat meg (Brannen 2003). Habár a modern európai társadalmak változékonyak a családi formák tekintetében, a szülő-gyerek viszony mégis egy olyan stabil „tengelyt” képez, amely egy életen át megmarad, függetlenül attól, hogy felbomlik-e a partneri kapcsolat vagy házasság, illetve más formában újjáalakul-e (pl. újraházasodás).

Ezek a kötődések gyakorta egy többgenerációs családi konstellációt alkotnak, amit „diszperzált többgenerációs nagycsaládnak” nevezhetünk. Ezek elterjedése Európa-szerte jelentős.

Társadalmi keretfeltételek

A következőkben röviden kitérek a társadalmi, kulturális, jogi keretekre és ezeknek a családfejlődést érintő változásaira, valamint a családpolitikai keretfeltételekre.

A megváltozott társadalmi keretfeltételek egyik legfontosabb tényezője a „gyermekjólét” (*Kindeswohl*) értékének kulturális legitimálása, amely időbeni eltérésekkel ugyan, de általánosan megfigyelhető jelenség. A gyermek magas szubjektív „értéke”, valamint az életút tervezésénél a „gyermekjólét” növekvő társadalmi elvárása az elmúlt évtizedekben megváltoztatta a szülőiséghez kötött individuális elvárásokat. Mindez összefügg az ugyancsak Európa-szerte elterjedt „felelősségteljes szülőiség” (*Verantwortete Elternschaft*, Kaufmann 1990) idealizált eszményképével. A szülőiség intézménye a szülők egyre igényesebb és „pedagogizált” nevelési elvárásaival (a gyermek optimális képzését, anyagi helyzetét, optimális környezetét illetően) és a szülői kötelezettségtudattal jár együtt. Generációs összehasonlításban ez a „szülőiség (szubjektív) túlterhelése” jelenségeként interpretálható, amely visszahat a partnerválasztási magatartásra és gyermekvállalásra is (későbbi családalapítás, kevesebb gyermek, gyermektelenség).

Az európai országokban tapasztalt modernizációval, és ezzel összefüggésben a társadalmi lehetőségek családfejlődési opcióinak gyarapodásával (lehetőségek, kényszerek, kockázatok) egy korábbi tanulmányomban részletesen foglalkoztam (Vaskovics 2002), ezért itt csak összegezve mutatom be a jellemző trendeket.

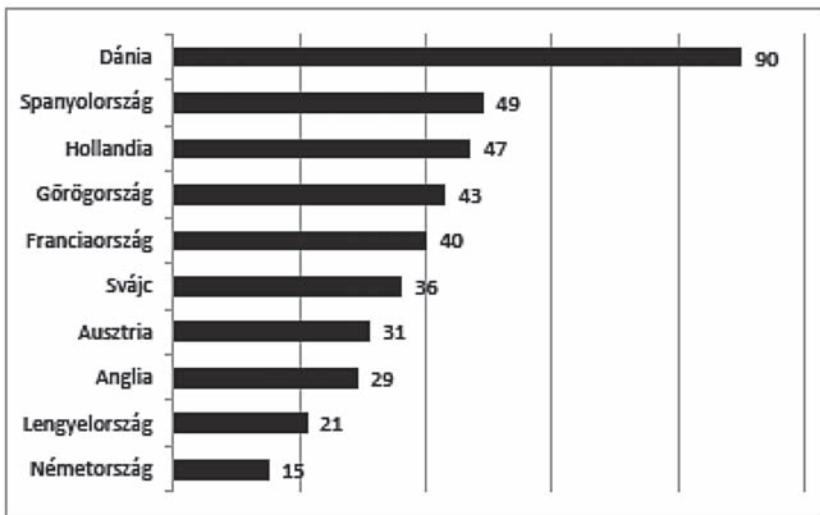
Az európai országok többségében a társadalomszerkezettől függő, kulturálisan legitim új opciók jöttek létre, amelyek új lehetőségeket biztosítottak az egyéni életvitel tervezésénél, a párkapcsolatok és a család tervezésénél és a családalapításnál is. A társadalmak strukturális differenciálódása nyomán gyarapodtak a választható lehetőségek, és ezzel összefüggően megváltoztak a párkapcsolatok és a család típusok kialakításának keretfeltételei is. A legitimált és szabadon választható opciók közül csak a leggyakoribbakat említem: egyedül vagy partnerkapcsolatban, házasság vagy élettársi kapcsolat, gyermektelenség vagy szülőség, szülőség társsal vagy partner nélkül, közös háztartás vagy „látogató kapcsolat” (*living apart together*), tartós partnerkapcsolat vagy különélés/válás, új partner/új házasság vagy szingli?

A társadalom strukturális differenciálódásával és az ezzel összefüggő opciók gyarapodásával párhuzamosan megfigyelhető az életutak mintájának és a család típusoknak a pluralizációja. A fentiekben utaltam olyan ma elterjedt családformákra is, amelyek történeti perspektívából ítéelve újnak nevezhetők.

Az európai országok között jelentős különbségek tapasztalhatók a „családbarát” (*Familienfreundlichkeit*) és a „gyermekbarát” magatartás (*Kinderfreundlichkeit*) krité-

riumi szerint. Egy adott társadalom „családbarát” és „gyermekbarát” léte objektív és szubjektív indikátorok alapján mérhető. A témakörnek gazdag irodalma van (lásd például Dickmann és Plüneck 2009), a következőkben azonban csupán egy tíz európai országra kiterjedő reprezentatív vizsgálat 2013-ban publikált adatait említem. A „gyermekbarátságot” szubjektív kritériumok alapján minősítették (BAT-Stiftung 2013). E szempontok szerint Dánia kiemelkedően az első helyet foglalja el, miután a népesség 90 százaléka gyermekbarátnak minősíti társadalmukat, társadalmi környezetüket (BAT-Stiftung 2013).

1. ábra: Gyermekbarátság Európában, 2012

Forrás: BAT-Stiftung 2013

A többi országban kevéssé gyermekbarátnak látják társadalmukat a megkérdezettek – kivétel talán Spanyolország, Hollandia és a középmezőny elején elhelyezkedő Görögország, illetve Franciaország. Az utolsó helyet Németország foglalja el, ahol a népességnek csak 15 százaléka érzékeli a társadalmi környezetét „gyermekbarát”-nak.

Feltűnő, hogy elsősorban azok az országok számítanak gyermekbarátnak, ahol a (részidős) női foglalkoztatottság a legelterjedtebb, ahol a vezető pozíciókban foglalkoztatott nők arányszáma a legmagasabb, ahol a család és a nők foglalkoztatása a legkevesebb infrastrukturális nehézségbe ütközik, és ahol a család társadalmi értékelése magas.

A családpolitikai stratégiákat illetően az EU tagállamaiban továbbra is jelentős különbségek tapasztalhatók. A családpolitika három tényezőből tevődik össze: pénz-, idő- és infrastruktúra-politikából, és az országok közötti különbségek e szegmensek különböző hangsúlyaiából következnek. A hagyományosan családorientált társadalmakban a családpolitikai stratégiában (továbbra is) a házasság jogi védel-

me, a házasságon alapuló család anyagi támogatása dominál (Németország, Olaszország). Az egalitárius eszményképeket követő országokban a családpolitika közép-pontjában az egyéni opcióválasztási lehetőségek biztosítása áll (Svédország, Dánia).

Ezeknek az eltérő családpolitikai stratégiáknak a családfejlődést érintő következményei vannak. Itt csak egy, napjainkban vitatott példára utalok, nevezetesen a családon kívüli gyermekgondozás lehetőségének biztosítására. A hagyományos családpolitikai orientációjú országokban a családon kívüli gyermekgondozási lehetőségek korlátozottak, míg az egalitárius eszményképeket követő országokban biztosított az egyéni választási lehetőség a családon belüli, illetve kívüli gyermekgondozás között. A hagyományos orientációjú társadalmakban továbbra is főleg a nőkre hárítják a gyereknevelés felelősségét, és ezzel korlátozzák az egyéni választási lehetőségét.

A családfejlődést befolyásoló jogrendszer az EU alapításának időpontjában országoként számos eltérést mutatott, amelyek támogatták a divergens irányú családfejlődést. Az elmúlt évtizedekben azonban a családjog fontos elemei egyre inkább egységessé váltak, aminek eredményeként a családfejlődést tekintve konvergens folyamatok figyelhetők meg.

Összegzés – Az európai társadalmakban megfigyelhető családfejlődés iránya: konvergencia vagy divergencia?

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Európában már a második demográfiai átmenet óta konvergens irányú változások mentek végbe a családfejlődésben, ám ezek mögött országoként jelentős különbségek húzódnak meg.

Az európai országok családdemográfiai változásaiban *konvergencia* figyelhető meg a házasságkötési hajlandóság csökkenésében, a családalapítás időpontjának későbbre halasztásában. Hasonló a tendencia a születések gyakoriságának, valamint a három- és többgyermekes családok arányának csökkenésében, az egyszülős családok és a multinukleáris családok (gyors) elterjedése tekintetében is. A gyermekek számának, születésük időpontjának racionális tervezési lehetősége és megvalósítása (fogamzásgátló szerek alkalmazásával) egyaránt jellemző az európai országokban. A családdal kapcsolatos szubjektív vélekedések közül konvergencia tapasztalható a szülői szerep szubjektív jelentőségének emelkedésében, a szülővé válás egyre inkább életcélként való felfogásában és az anyasági pozíció jelentőségének növekedésében. Általános jelenség a családnak (és nem a házasságnak) mint társadalmi intézménynek a felértékelődése és a partnerkapcsolat szubjektív fontosságának növekedése.

Divergencia a családi nemi (anyai, apai) szerepek változása terén tapasztalható az európai országokban: egyenlő nemi szerepek jellemzőek Észak-Európában, hagyományos szerepminták Spanyolországban, Lengyelországban, Ausztriában, Nyugat-Németországban. Jellemzően eltérő életkorban hagyják el a szülői házat a fiatal

felnőttek: Dél-Európában magasabb életkorban, Észak-Európában korábban következik ez be. Eltérő fejlődési irányt mutat a házasságon kívüli életformák elfogadása és elterjedtsége: Nyugat- és Észak-Európában elfogadott és gyakori, míg Dél-Európában kevésbé elfogadott és elterjedt. Eltérő az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedtsége és a házasságon kívüli születések elfogadása is (ezek elterjedtek Észak- és Nyugat-Európában, kevésbé Dél-Európában és főleg Írországbán). Különböző minták jellemzőek az anyák munkaerő-piaci részvételében: magas az anyák munkaerő-piaci részvétele például Finnországban, Kelet-Németországban, de alacsony Nyugat-Németországban. A családon kívüli gyermekgondozás intézményes lehetőségei jóval gyakoribbak Észak-Európában, ezzel szemben a gyermeknevelés nőkre való hárítása jellemző más országokban (pl. Olaszországban, Nyugat-Németországban). Eltérések figyelhetők meg a családi élet normatív eszményképeinek kulturális legitimálásában (Lestaeghe 1986). Eltérőek a szülői szerepminták is: tradicionális anyai és apai szerepminták dominálása (a kelet- és dél-európai országokban, Lengyelországban), versus egalizált szerepminták elterjedése (Svédországban, Kelet-Németországban).

A tanulmány arra a kérdésre keresett választ, hogy az európai társadalmakban megfigyelhető aktuális családfejlődési trendek konvergens vagy divergens modellt követnek-e, illetve a családfejlődés *melyik dimenziójában tapasztalható* konvergens vagy divergens irányzat.

A vizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy – noha eltérő ütemben és időbeli késleltetésekkel – az európai társadalmakban megfigyelhető családfejlődési tendenciák, a második demográfiai átmenet elmélete által előre jelzetteknek megfelelően, alapvetően a konvergencia irányába haladnak. E trend mögött azonban országonként eltérő fejlődési irányok húzódnak meg.

ABSTRACT: The article summarises trends of family development in European societies in the past 20-30 years. It first describes past roots of the actual tendencies that have to be taken into account when explaining present developments. Then we describe general tendencies and regional variation of family development (timing of family formation, diversity of family forms, changes in fertility) in EU Member States. The study also covers less studied aspects of family cohesion, namely that of family solidarity and the new family forms arising from the segmentation of parental roles. The study discusses whether actual tendencies in particular aspects of family development show convergent or divergent patterns. The study concludes that family development in European societies - albeit with differences in pace and timing - follow the trends predicted by the theory of the second demographic transition. The study also shows between-country differences behind the basic convergent trends in these developments.

Irodalom

- Adam, U. T. – Mühlhng, M. M. – Förster, D J. (2014): *Enkelkindbetreuung, Facetten einer wichtigen Leistung*. Opladen, Berlin, Toronto: Verlag Barbara Budrich.
- Alt, Ch. (2003): Wandel familialer Lebensverhältnisse minderjähriger Kinder. In

- Marbach, J. H. – Bien, W. (Hrsg.): *Partnerschaft und Familiengründung*. Opladen: Verlag Leske + Budrich, 219–244.
- Alt, Ch. – Lange, A. (2011): Kindschaftskonstellationen in Vater-Mutter-Familien und in Einelternfamilien. In Schwab, D. – Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung von Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie im Dialog*. Opladen, Farmington Hills, MI: Verlag Barbara Budrich, 139–156.
- Ariès, Ph. (1980): Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West. *Population and Development Review*, 6(4): 645–650.
- Attias-Donfut, C. (1995): Le double circuit des transmissions. In Attias-Donfut, C. (Hrsg.): *Les solidarités entre générations. Vieillesse, Familles, État*. Paris: Nathan, 41–82.
- Bastin, S. (2012): Dynamik alleinerziehender Mutterschaft. Partnerschaftsverläufe in der frühen Elternbiographie. In Huinink, J. – Kreyenfeld, M. – Trappe, H. (Hrsg.): *Familie und Partnerschaft in Ost- und Westdeutschland. Ähnlich und doch immer noch anders*. Opladen, Berlin, Toronto: Verlag Barbara Budrich, 201–228.
- BAT-Stiftung (2003): Generationenpakt – Das soziale Netz der Zukunft. www.stiftungfuerzukunftfragen.de
- BAT-Stiftung (2006): Altersträume – Illusion und Wirklichkeit. www.stiftungfuerzukunftfragen.de
- BAT-Stiftung (2013): Wie kinderfreundlich ist Europa. www.stiftungfuerzukunftfragen.de
- Beck-Gernsheim, E. (2009). Ferngemeinschaften. Familien in einer sich globalisierenden Welt. In Burkart, G. (Hrsg.). *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien*. Opladen, Berlin: Verlag Barbara Budrich, 93–109.
- Bengtson, V. (2001). Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and Family*, 63(1): 1–16.
- Billari, F. C. – Kohler, H. P. (2004): Patterns of Low and Lowest-Low Fertility in Europe. In *Population Studies*, 8(2): 161–176.
- Billari, F. C. (2005): Europe and its Fertility. From Low to Lowest Low. *National Institute Economic Review*, 194 (1): 56–73.
- Birg, H. (2001). *Die demographische Zeitenwende. Der Bevölkerungsrückgang in Deutschland und Europa*. C. H. Beck: München.
- Birg, H. (2003). Dynamik der demographischen Alterung, Bevölkerungsschrumpfung und Zuwanderung in Deutschland – Prognosen und Auswirkungen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 20: 6–17.
- Bittman, M. (1999): Parenthood without Penalty: Time Use and Public Policy in Australia and Finland. *Feminist Economics*, 5(3): 27–42.
- Bliersbach, G. (2007): *Leben in Patchwork-Familien: Halbschwestern, Stiefväter und wer sonst noch dazugehört*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Blinkert, B. – Klie, Th. (2001): *Zukünftige Entwicklung des Verhältnisses von professioneller und häuslicher Pflege bei differierenden. Arrangements und privaten*

- Ressourcen bis zum Jahr 2050.* http://www.fifas.de/all/pdf/Expertise_Bundestag.pdf
- Bosch Stiftung (2006): *Kinderwünsche in Deutschland. Konsequenzen für eine nachhaltige Familienpolitik.* Berlin: Robert Bosch GmbH.
- Börsch-Supan, A. – Hank, K.– Jürges, H. – Schröder, M. (Hrsg.) (2009): *50+ in Deutschland und Europa – Ergebnisse des Survey of Health. Ageing and Retirement in Europe.* Wiesbaden: VS Verlag.
- Brannen, J. (2003): Changing Family and Generational Patterns: A Comparative Assessment of Fatherhood. In Chisholm, L. A. – de Lillo, C. – Leccardi, R. R. (eds.): *Family Forms and the Young Generation in Europe.* Österreichischen Institut für Familienforschung, Materialiensammlung 16, Wien: ÖIF, 23–36.
- Brüderl, J. (2004): Die Pluralisierung partnerschaftlicher Lebensformen in Westdeutschland und Europa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 19: 3–10.
- Burkart, G. (1997): *Lebensphasen und Liebesphasen. Vom Paar zur Ehe zum Single und zurück?* Opladen: Leske + Budrich.
- Burkart, G.(Hrsg.) (2009): *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich.
- BMFSFJ [Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend] (2006): Familie zwischen Flexibilität und Verlässlichkeit. Siebter Familienbericht. http://www.bmfsfj.de/doku/Publikationen/familienbericht/download/familienbericht_gesamt.pdf
- BMFSFJ [Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend] (2011): Zeit für Familie. Achter. Familienbericht. <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Broschuerenstelle/Pdf-Anlagen/Zeit-fuer-Familie-Themen-8.Familienbericht,property=pdf,bereich=bmfsfj,sprache=de,rwb=true.pdf>
- Castles, F. G. (2004): *The Future of the Welfare State. Crisis, myths and realities.* Oxford: Oxford University Press.
- Corijn, M. – Klijzing, E. (2001): Transitions to Adulthood in Europe: Conclusions and Discussions. In Corijn, M. – Klijzing, E. (Hrsg.): *Transitions to Adulthood in Europe.* Dordrecht: Kluwer, 313–340.
- Dickmann, L. Ch.– Plünnecke, A. (2009): *Familienfreundlichkeitindex. Deutsche Familienpolitik in europäischen Vergleich.* Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.
- Diederich, K. (2013): Probleme des späten Schwangerschaft. Vortrag/Symposium „Wenn Kinder – Wann Kinder“, Fulda.
- Eurostat (2001): Europäische Sozialstatistik, Bevölkerung. Luxemburg.
- Eurostat (2004): Bevölkerungsstatistik, Ausgabe. Luxemburg.
- Feldhaus, M.– Huinink, J. (2011): Multiple Elternschaften in Deutschland. Eine Analyse zur Vielfalt von Elternschaft in Folgepartnerschaften. In Schwab, D.– Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung der Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht – soziologie und – psychologie im Dialog.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 77–104.

- Frejka, T. – Sobotka, T. (2008): Fertility in Europe: Diverse, Delayed and Below Replacement. *Demographic Research*, 19(3): 15–46.
- Glatzer, W. (1998): Nichteheleliche Lebensgemeinschaften. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 53: 17–25.
- Goode, W. J. (1966): *Worldrevolution and family patterns*. The Free Press: New York
- Grundmann, M. – Hoffmeister, D. (2009): Familie nach der Familie. Alternativen zur bürgerlichen Kleinfamilie. In Burkart, G. (Hrsg.): *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien*. Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 157–178.
- Gullestad, M. – Segalen, M. (Hrsg.) (1997): *Family and Kinship in Europe (Social Change in Western Europe)*. London: Pinter.
- Haber Kern, K. – Szydlik, M. (2008): Pflege der Eltern – Ein europäischer Vergleich. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 60(1): 78–101.
- Hajnal, J. (1965): European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. – Eversley, D. E. C. (Hrsg.): *Population in History: Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, 101–143.
- Hakim, C. (2000): *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. (2001): Alternative European models of Women's Roles in the Family and the Labour Market. In Haller, M. (Hrsg.): *The Making of the European Union – Contributions of the Social Sciences*. Springer: Berlin, 265–286.
- Hank, K. (2007): Proximity and Contacts between Older Parents and their Children: A European Comparison. *Journal of Marriage and Family*, 69(1): 157–173.
- Hank, K. – Buber, I. (2009): Grandparents Caring for their Grandchildren: Findings from the 2004 Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *Journal of Family Issues*, 30(1): 53–73.
- Hank, K. (2009): Generationenbeziehungen im alternden Europa: Analysepotenziale und Befunde des Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *Zeitschrift für Familienforschung*, 1: 86–95.
- Herlyn, I. – Lehmann, B. (1998): Großmutterchaft im Mehrgenerationenzusammenhang – Eine empirische Untersuchung aus der Perspektive von Großmüttern. *Zeitschrift für Familienforschung*, 10(1): 27–45.
- Hoffmann-Riem, Ch. (1988): Fragmentierte Elternschaft. Technologischer Fortschritt und familiäre Verarbeitung. In Lüscher, K. – Schultheis, F. – Wehrspaun, M. (Hrsg.): *Die „postmoderne“ Familie. Familiäre Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit*. Konstanz: Universitätsverlag, 216–233.
- Hoffmann-Riem, Ch. (1989): Elternschaft ohne Verwandtschaft. Adoption, Stiefbeziehung und heterologe Insemination. In Nave-Herz, R. – Markefka, M. (Hrsg.): *Handbuch der Familien- und Jugendforschung Band 1: Familienforschung*. Neuwied, Frankfurt am Main: Luchterhand, 389–411.
- Höplinger, F. – Hummel, C. – Hugentobler, V (2005): *Enkelkinder und ihre Großeltern – intergenerationelle. Beziehungen im Wandel*. Zürich: Seismo.

- Huinink, J. (2002): Polarisierung der Familienentwicklung in europäischen Ländern im Vergleich. In Schneider, F. N. – Matthias-Bleck, H. (Hrsg.): *Elternschaft heute*. Opladen: Leske + Budrich.
- Huinink, J. (2013): Alter der Mütter (und Väter) bei Geburt erster und nachfolgender Kinder. Vortrag: Wenn Kinder – wann Kinder? Symposium der Deutschen Familienstiftung in Fulda.
- Huinink, J. – Konietzka, D. (2007): *Familiensoziologie*. Frankfurt: Campus.
- Iacovou, M. – Berthoud, R. (2003): Employment and Poverty Among Young People: A European Perspective. *Representing Children*, 15(4): 258–271.
- Iacovou, M. (2010): Leaving Home: Independence, Togetherness and Income. *Advances in Life Course Research*, 15(4): 147–160.
- Imhof, A. C. (1981): Die gewonnenen Jahre: Von der Zunahme unserer Lebensspanne seit 300 Jahren oder von der Notwendigkeit einer neuen Einstellung zu Leben und Sterben. Einhistorischer Essay. München: C. H. Beck.
- Institut für Demoskopie [IfD] (2011): Monitor Familienleben, Allensbach. http://www.ifd-allensbach.de/uploads/tx_studies/Monitor_Familienleben_2011.pdf
- Kamarás F. – Kapitány B. – Vaskovics L. (2005): *Fiatal házaspárok életútja Németországban és Magyarországon: Két házassági longitudinális vizsgálat összehasonlító elemzése*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet Kutatási jelentések 81. Budapest: KSH NKI.
- Kapella, O. – Rille-Pfeifer, Ch. – Rupp, M. – Schneider, N. F. (Hrsg.) (2009): *Die Vielfalt der Familie*. Tagungsband zum 3. Europäischen Fachkongress Familienforschung. Opladen: Verlag Barbara Budrich, 145–156.
- Kaufmann, F. X. (1990): *Die Zukunft der Familie. Stabilität, Stabilitätskrisen und Wandel der familialen Lebensformen sowie ihrer gesellschaftlichen und politischen Bedingungen*. München.
- Kettner, M. (2001): Neue Formen gespaltener Elternschaft. *Das Parlament*, 27: 34–43.
- Kohli, M. (1997): Beziehungen und Transfers zwischen den Generationen: Vom Staat zurück zur Familie? In Vaskovics, L. (Hrsg.): *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen: Leske + Budrich, 278–288.
- Kohli, M. et al. (2000): Generationenbeziehungen. In Kohli, M. – Künemund, H. (Hrsg.): *Die zweite Lebenshälfte. Gesellschaftliche Lage und Partizipation im Spiegel des Alters-survey*. Opladen: Leske + Budrich, 176–211.
- Kohler, H.-P. – Billari, F. C. – Ortega, J. A. (2006): Low and Lowestlow Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In Harris, F. (ed.): *The Baby Bust: Who will do the Work who will Pay the Taxes*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers, 48–109.
- Konietzka, D. – Kreyenfeld, M. (2009): Zwischen soziologischen Makrotheorien und demografischen Vorausberechnungen – Möglichkeiten und Grenzen des Blicks in die Zukunft der Familien- und Geburtenentwicklung. In Burkart, G. (Hrsg.):

- Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Leske + Budrich, 51–71.
- Kotte, M. – Volker, L. (2011): Intergenerational Transmission of Fertility Intentions and Behaviour in Germany: The Role of Contagion. In: Morgan, P. S. – Sobotka, T. – Testa, M. R. (eds.): *Vienna Yearbook of Population Research 2011*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Austrian Academy of Sciences Press, 207–226.
- Kreyenfeld, M.– Martin, V. (2011): Economic Conditions of Stepfamilies from a Cross-National Perspective. *Zeitschrift für Familienforschung*, 23(2): 128–153.
- Lauterbach, W. (2011): Bedeutung der Abstammung für die Familien- und Verwandtschaftszugehörigkeit. In Schwab, D. – Vaskovics, L. (Hrsg.): *Pluralisierung von Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie im Dialog.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 191–210.
- Lestaeghe, R. – Meekers, D. (1986): Value Change and the Dimensions of Familialism in the European Community. *European Journal of Population*, 2(3): 225–268.
- Lestaeghe, R. J. – Willems, P. (1999): Is Low Fertility only a Temporary Phenomenon in the EU? *Population and Development Review*, 25(2): 211–228.
- Lichter, D. T.– Graefe, D. R. (2001): Finding a Mate? The Marital and Cohabitation Histories of Unwed Mothers. In Wu, L. L. – Wolfe, B. (Hrsg.): *Out of Wedlock. Causes and Consequences of Nonmarital Fertility.* New York: Russel Sage Foundation, 317–343.
- Livi-Bacci, M. (1998): *Europa und seine Menschen.* Eine Bevölkerungsgeschichte. München.
- Lois, D.– Kopp, J. (2011): Elternschaftskonstellationen bei Alleinerziehenden. In Schwab, D. – Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung der Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie im Dialog.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 59–76.
- Mills, M. et al. (2011): Why do People Postpone Parenthood? Reasons and Social Policy Incentives. *Human Reproduction Update*, 17(6): 848–860.
- Mitterauer, M. (2003): European Kinship Systems and Household Structures: Medieval Origins. In Grandits, H. – Heady, P. (Hg.): *Distinct Inheritances, Property, Family and Community in a Changing Europe* (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 2). Münster, 35–52.
- Modell, J. – Furstenberg, F. F. Jr. – Herschberg, Th. (1976): Social Change and Transitions to Adulthood in Historical Perspective. *Journal of Family History*, 1(1): 7–32.
- Murinkó L. (2009): Elköltözés a szülői házból. In Spéder Zs. (szerk.): *Párhuzamok: Anyaország és erdélyi magyarok a századforduló után.* KSH–NKI Kutatási Jelentések, 86. Budapest: KSH NKI.
- Ogburn, W. F. (1957): Cultural Lag as Theory. *Sociology and Social Research*, 41(1): 167–74.
- Prskawetz, A. – Vikat, A. – Philipov, D. – Engelhardt, H. (2003): Pathways to Step-

- family Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8(5): 107–150.
- Ruckdeschel, K. – Ette, A. – Hullen, G. – Leven, I. (2006): *Generations and Gender Survey*. Dokumenttation der ersten Welle der Hauptbefragung in Deutschland. Wiesbaden: BiB (Materialien zur Bevölkerungswissenschaft, Heft 121a).
- Rupp, M. – Dürnberger, A. (2009): Regenbogenfamilien in Eingetragener Lebensgemeinschaft. In Rupp, M. (Hrsg.): *Die Lebensssituation von Kindern in gleichgeschlechtlichen Lebenspartnerschaften*. Köln: Bundesanzeiger Verlagsgesellschaft, 105–106.
- Sandberg, J. F.– Hofferth, S. L. (2001): Changes in Children's Time with Parents: United States, 1981–1997. *Demography*, 38(3): 423–436.
- Schneewind, K. A.– Walper, S. (2008): Kinder in verschiedenen Familienformen. In Hasselhorn, M.– Silbereisen, R. K. (Hrsg.): *Entwicklungspsychologie des Säuglings- und Kindesalters*. Göttingen: Hogrefe, 571–616.
- Schneider, N. F.– Krüger, D.– Lasch, V.– Limmer, R.– Matthias-Bleck, H. (2001): *Alleinerziehen, Vielfalt und Dynamik einer Lebensform*. Weinheim und München: Juventa.
- Segalen, M. (1990): *Die Familie – Geschichte, Soziologie, Anthropologie*. Frankfurt am Main: Campus.
- Sobotka, T. (2004): Is Lowest-Low Fertility in Europe Explained by the Postponement of Child-bearing? *Population and Development Review*, 30(2): 195–220.
- Sobotka, T.– Toulemon, L. (2008): Changing Family and Partnership Behaviour. Common Trends and Persistent Diversity across Europe. *Demographic Research*, 19(6): 85–138.
- Statistisches Bundesamt (2011): Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Haushalte und Familien. Ergebnisse des Mikrozensus 2010. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt. https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/Haushalte-Mikrozensus/HaushalteFamilien2010300107004.pdf?__blob=publicationFile
- Steinbach, A. (2010): *Generationsbeziehungen in Stieffamilien*. Der Einfluss leiblicher und sozialer Elternschaft auf die Ausgestaltung von Eltern-Kind-Beziehungen im Erwachsenenalter. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Surkyn, J.– Lesthaege, R. (2004): Wertorientierungen und „second demographic transition“ in Nord-, West- und Südeuropa: Eine aktuelle Bestandsaufnahme. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 29(1): 63–98.
- Szalma I. – Takács J. (2012): A gyermektelenségét meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1): 44–68.
- Takács J. – Szalma I. (2013): Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *SOCIO.HU*, 2(7):1–33. http://www.socio.hu/7pdf/1takacs_szalma.pdf
- Tesch-Römer, C. – Engstler, Z. – Wurm, S. (Hrsg.) (2006): *Altwerden in Deutschland*.

- Sozialer Wandel und individuelle Entwicklung in der zweiten Lebenshälfte*. Wiesbaden: VS-Verlag.
- Testa, M. R. (2006): *Childbearing Preferences and Family Issues in Europe*. Brussels: European Commission, Report for the Eurobarometer (Special Eurobarometer 253/Wave 65,1 –TNS Opinion & Social). http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_253_en.pdf
- Thomson, E. (2004): Step-families and Childbearing Desires in Europe. *Demographic Research*, (Special Collection 3): 117–134.
- Tomka B. (2000): *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest: Osiris.
- United Nations (2003): Partnership and reproductive behavior in low-fertility countries. ESA/P/WP 177. <http://www.un.org/esa/population/publications/reprobehavior/partrepro.pdf>
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 3–57.
- Van de Kaa, D. J. (2001): Postmodern Fertility Preferences. From Changing Value Orientation to New Behaviour. *Population and Development Review*, 27(2): 290–331.
- Van de Kaa, D. J. (2004): Is the Second Demographic Transition a Useful Research Concept. Questions and Answers. In: Feichtinger, G. (ed.): *Vienna Yearbook of Population Research 2004*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Austrian Academy of Sciences Press, 4–10.
- Vaskovics, L. – Rupp, M. (1995): *Partnerschaftskarrieren. Entwicklungspfade nichtehelicher Lebensgemeinschaften*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Vaskovics, L. (1997a): Ablösungsprozess Jugendliche – Elternhaus. In Vaskovics, L. – Lipinski, H. (Hrsg.): *Familiale Lebenswelten und Bildungsarbeit*. Interdisziplinäre Bestandsaufnahme 2. Opladen: Leske + Budrich, 15–50.
- Vaskovics, L. (1997b): Generationenbeziehungen: Junge Erwachsene und ihre Eltern. In Liebau, E. (Hrsg.): *Das Generationenverhältnis. Über das Zusammenleben in Familie und Gesellschaft*. Beiträge zur pädagogischen Grundlagenforschung. Weinheim, München: Juventa, 140–160.
- Vaskovics L. (2000a): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10(4): 3–20.
- Vaskovics L. (2000/b): A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései. Székfoglalók. A Magyar Tudományos Akadémia 1995–1998, V. kötet, Budapest: MTA.
- Vaskovics, L. (2009): Segmentierung der Elternrolle. In Burkart, G. (Hrsg.): *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien*. Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 269–296.
- Vaskovics, L. (2002): Pluralisierung der Elternrolle. Soziale, biologische, genetische und rechtliche Elternschaft. In Brähler, E. – Stöbel-Richter, Y. – Hauffe, U. (Hrsg.):

- Vom Stammbaum zur Stammzelle. Reproduktionsmedizin, Pränataldiagnostik und menschlicher Rohstoff. Gießen: *Psychosozial-Verlag*, 29–43.
- Vaskovics L. (2002): A családfejlődés Európában. *Educatio*, 11(3): 349–364.
- Vaskovics, L. (2011): Segmentierung und Multiplikation von Elternschaft. Konzept zur Analyse von Elternschafts- und Elternkonstellationen. In Schwab, D. – Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung von Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie*. Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 11–40.
- Wallisch, L. (1987): Parenting in the Binuclear Family. Relationships between Biological and Stepparents. In Pasley, K. – Ihinger-Tallman, M. (Hrsg.): *Remarriage and Stepparenting*. New York, London: Guilford Press.
- Wegener, A. (2005): Regenbogenfamilien. Lesbische und schwule Elternschaft zwischen Heteronormativität und Anerkennung als Familienform. *Feministische Studien*, 23(1): 53–67.
- Welde te, E. (2013): Postponement of First Motherhood in Western Countries. Vortrag/Symposium „Wenn Kinder – Wann Kinder“, Fulda.
- Wischmann, T. (2012): *Einführung Reproduktionsmedizin*. München: UTB Reinhardt.
- Wischmann, T. (2013): Psychosoziale Aspekte von Fertilitätsstörungen bei späterem Kinderwunsch. Vortrag/Symposium „Wenn Kinder – Wann Kinder“, Fulda.
- Yi, C. – Farrell, M. (2006): Globalization and the Intergenerational Relation: Cross-Cultural Perspectives on Support and Interaction Patterns. *Journal of Family Issues*, 27(8): 1035–1041.
- Zartler, U. – Berghammer, C. (2013): Turbulenzen im Kinderleben. Mütterliche Partnerschaftsbiographien und multiple Übergänge nach elterlicher Trennung. *Zeitschrift für Familienforschung*, 25(3): 286–308.
- Zerle, C. – Cornelißen, W. – Bien, W. (2012): Das Timing von Elternschaft und dessen Folgen für Familien. *Zeitschrift für Familienforschung*, 24(1): 46–68.

A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban

A kohézió színe és fonákja¹

Harcza István

istvan.harcsa@yahoo.com

Beérkezés: 2013. 09. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 03. 20.

Elfogadás: 2014. 03. 27.

ÖSSZEFOGLALÓ: A családi kötődésekre, tehát a családi kohézióra vonatkozóan viszonylag kevés empirikus ismeretünk van. Sőt maga a fogalom is a hazai és a nemzetközi szociológiában egyaránt ritkán jelenik meg. A kötődések egyik legfontosabb szeletét a szűkebb és tágabb család közös tevékenységei alkotják. Kutatásunk egyik alapvető kérdése az, hogy vajon lehet-e összefüggést találni strukturális változások és a családi együttléttel töltött idő nagysága között? E kérdés mögött az a hipotézis húzódik meg, hogy a jóléti társadalmakban erőteljes verseny folyik az „időért”, és kérdéses, hogy e versenyben az anyagi gazdagodásra való törekvés, vagy inkább a családi kötődések erősítése, mint jóléti érték kerül előtérbe. Jelen tanulmány empirikus adatokra alapozva megpróbálja értelmezni a kohézió lehetséges jelentését, illetve annak működését a mindennapok világában.

KULCSSZAVAK: családi kohézió, gyermekes családok, időfelhasználás

Bevezetés

A tanulmány központi kérdése a családi kohézió, amelynek fogalma, valamint elméleti-módszertani kidolgozottsága a nemzetközi szociológiában is meglehetősen hézagos, idehaza pedig inkább a szociológia „fehér foltjának” tekinthetjük. A nemzetközi szociológiai gyakorlatban még ritkább a családi kohézió időmérleg-életmód vizsgálatok alapján való megközelítése, a hazaiak pedig meg sem jelenik. Amerikai kutatók körében a legkiterjedtebb a családi időfelhasználásra alapozott megközelítés, ám a kapott eredményeknek a kohézió rendszerében való értelmezése itt is ritka.

Nemzetközi kutatások egyik kulcskérdése az, hogy milyen legyen az ideális szülői szerepmegosztás, tehát az anyák és az apák szerepe a család közös fenntartásában és a szülői szerepek együttes ellátásában (*coproviders and coparents*). Az amerikai és

¹ Az írás előzetes változatát a Csíkszeredán, 2013. május 26-án rendezett Andorka-konferencián mutattam be, az Andorka Rudolf munkássága előtt való tisztelgés jegyében. Ezt követően 2013. november 18-án Budapesten a Fényes Elek Műhely (FEM) és a Szociológiai Szemle közös műhelyvitáján került megtárgyalásra a korábbi írás módosított változata. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a viták résztvevőinek értékes észrevételeik megfogalmazásáért, valamint a jelen írást bíráló lektoroknak is.

más nemzetközi adatok is azt jelzik, hogy az utóbbi 2–4 évtizedben jelentősen növekedett a foglalkoztatott anyáknak és apáknak a gyermekek gondozásával és nevelésével (*primary child care*) kapcsolatos időráfordítása. E folyamat komoly értelmezési dilemmákat vetett fel, hiszen a 60-as évekre jellemző familizmus után – legalábbis utólag már így értelmezi a társadalom és a szakemberek is ezt a kort – nem könnyű a társadalmi fejlődés menetében logikailag elhelyezni az új trendet. Konkrétan, ha a jelenlegi, kevésbé családbarátnak tekintett időszakban a szülők több időt fordítanak gyermekeikre, mint a korábbi családbarátnak vélt időszakban, akkor mind a múlt, mind a jelenre vonatkozó magyarázatok revízióra szorulnak. A szerzők saját bevallásuk szerint a folyamat értelmezésében csak feltételezésekre tudnak támaszkodni (Liana et al. 2004).

A kérdés tehát nyitva áll, és a kutatók további empirikus vizsgálatoktól várják a magyarázatot arra vonatkozóan, hogy a szülők – a gyermekek jólléte érdekében – miért fordítanak több időt gyermekeikre.

Jelen tanulmány a fentiekben megfogalmazott további kutatások iránti igény jegyében született. Először is a szülő-gyermek kapcsolat megfelelő értelmezése érdekében néhány kulcskérdést fogalmazott meg:

1. Milyen értelmezési csapdák jelenhetnek meg, amikor a kutatók a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatos időráfordítás alapján mérik a társadalom családbarát jellegét?²
2. Vajon a szokásos fogalmak és a hozzájuk rendelt rendezőelvek elégséges keretet adnak-e a szülő-gyermek viszony, és ezen túlmenően a családi kohézió megfelelő értelmezéshez?
3. Vajon tényleg a szabadidejüket áldozzák fel a mai szülők a gyermekekkel való intenzívebb törődés érdekében?

Úgy véljük, hogy az e kérdésekre adott válaszok jelentősen hozzájárulhatnak a családi kohézió méréséhez és értelmezéséhez, amelynek elmélyültebb vizsgálatához jelen írás csupán az első lépések megtételére vállalkozhatott.

Az írás alapvetően a hazai (1986–1987., 1999–2000. és 2009–2010. évi) időmérleg-életmód vizsgálatokból származó adatokra támaszkodik, amelyek alapján ismert, hogy az utóbbi negyedszázadban jelentősen megnőtt a gyermekek gondozására és nevelésére fordított idő (Harcsa 2013). Mindez teljes mértékben egybevág a nemzetközi tapasztalatokkal (Guryan, Hurst és Kearney 2008).

Családi kohézió az empirikus szociológiában

Az utóbbi évtizedekben a hazai demográfiai és szociológiai elemzések folyamatosan nyomom követték a családszerkezeti változásokat, és ezek értelmezésére kialakul-

2 Hasonló értelmezési csapda veszélyét hordozzák magukban azok a hazai kutatási eredmények is, amelyek szerint a magyar népességben meglehetősen magas értékeket jeleznek a kívánatos gyermekszámra vonatkozó mutatók, miközben a ténylegesen vállalt gyermekszám ettől jelentősen elmarad.

tak a különböző elméleti megközelítések.³ Az empirikusan megragadható tényekre, illetve az ezekre alapozott összefüggésekre támaszkodva gyarapodtak a családformálódásra vonatkozó részben igazolt, részben hipotézisekre alapozott nézetek is.⁴

Az elemzések jelentős része szélesebb összefüggésrendszerben, tehát a társadalmi és gazdasági folyamatokba beágyazva, így elsősorban a foglalkoztatottság, az iskolarendszer, a népesedés- és családpolitika terén bekövetkezett változások tükrében értelmezte a családformálódás aktuális trendjeit. Azt lehet tehát mondani, hogy ezekről a strukturális változásokról, valamint azoknak a családszerkezetre gyakorolt hatásairól viszonylag jól dokumentált képünk van.

Más a helyzet a családok belső életét, ezen belül is a családokat összetartó kötődéseket, tehát a családi kohéziót bemutató kutatások esetében, mert e téren csak viszonylag kevés empirikus ismeretünk van. Sőt maga a fogalom is viszonylag ritkán jelenik meg a hazai és a nemzetközi szociológiában egyaránt. A fogalmat elsősorban a szociálpszichológia és a pszichiátria, ezen belül is a családpatológia területén használják (Uruk, Sayger és Cogdal 2007), onnan került át a szociológiába. E körülmény meghatározó a jelen írás szempontjából is, hiszen a nemzetközi szociológiában nem találtam olyan kutatást és elméleti-módszertani leírást, amely a családi kohéziót a családtagok közösen végzett tevékenysége alapján méri és értelmezi, következésképpen az itt bemutatott kutatási eredmények újszerűek.

A kötődések egyik legfontosabb szeletét ugyanis a családi együttlét, pontosabban a szűkebb és tágabb család közös tevékenységei jelenítik meg. E tevékenységek formáit és a ráfordított idő nagyságát több tényező is meghatározza, így többek között a fentiekben már említett strukturális folyamatok (akár közvetett, akár közvetlen formában), az adott családforma, valamint a családokban rögzült értékek és minták.

Kutatásunk egyik alapvető kérdése az, hogy vajon lehet-e összefüggést találni a háttérben megjelenő strukturális változások és a családi együttléttel töltött idő nagysága között? E kérdés mögött az a hipotézis húzódik meg, hogy a jóléti vagy jólétre törekvő társadalmakban erőteljes verseny folyik az „időért”, és kérdéses, hogy e versenyben az anyagi gazdagodásra való törekvés, vagy inkább a családi kötődések erősítése, mint jóléti érték kerül előtérbe. A kérdés oly módon is megfogalmazható, hogy vajon a megélhetésre, tehát a keresőtevékenységre fordított idő – utóbbi negyedszázadban – bekövetkezett jelentős csökkenése kedvező hatással volt-e a családi együttlét formáira és a ráfordított idő nagyságára?

Természetesen ezeket az összefüggéseket bizonyos korlátok között lehet bemutatni, már csak azért is, mert mikroszinten a fentiekben említett strukturális fo-

3 E megközelítések közül is érdemes kiemelni a második demográfiai átmenet elméletét.

4 Ezek közül megemlíthető a családformák pluralizálódására vonatkozó nézet, amely viszonylag széles szakmai körben vált elterjedté. Azért tekinthető félig igazolt, félig hipotézisekre alapozott nézetnek, mert a rendelkezésre álló empirikus adatok a – pluralizálódás alatt értett – folyamatoknak csak egy szeletét tudják bemutatni. További értelmezési problémát vet fel az a körülmény is, hogy a kutatók jelentős része a pluralizálódás alatt új, korábban nem létező családformák megjelenését érti. Valójában arról van szó, hogy az utóbbi évtizedekben a korábban kisebb számban jelenlevő, és nem, vagy csak kevésbé elfogadott családformációk váltak mindinkább tömegessé. Ezért inkább a különböző családformákkal kapcsolatos társadalmi megítélés pluralizálódásáról lehet beszélni.

lyamatok és a kohézió is dinamikus jellegűek, ám az ezekre vonatkozó információk statikusak, tehát csupán egy-egy időpontra vonatkozó mérés alapján tudunk róluk képet alkotni.

Említettük, hogy a családi kohézió szociológiai vizsgálatában nem, vagy csak elvétve jelenik meg az időmérleg-vizsgálatokon alapuló megközelítés. Sőt magának a kohézióknak az értelmezése és annak tartalmi jelentése is alapvetően csak bizonyos területekre szorítkozik. Ezek közül is első helyen kell említeni a családon belüli nemi szerepeket, a munkamegosztást, a háztartás fenntartásával, gyermekvállalással kapcsolatos döntésekben való együttműködést, stb. (Harcsa 2014).

E kutatások azonban nem magát a kohéziót, hanem alapvetően a család működésével kapcsolatos kulcskérdéseket vizsgálva utalnak a családi kohézió alakulására. A kohézió fogalmának a használata is viszonylag ritkán fordul elő. Bizonyos értelemben kivételesnek tekinthető Szél Bernadettnek „A párkapcsolati összetartást segítő minták elemzése” című doktori értekezése, amely a kohézió szinonimájának tekinthető ’összetartás’ fogalmat használja (Szél 2010).

A szerző, empirikus adatok alapján, számos szegmensét mutatja be a párkapcsolati összetartásnak, amelyeket végső soron abból a szempontból vizsgál, hogy azok működésük során képesek-e a tartós párkapcsolatot elősegíteni, vagy elégtelen működésük váláshoz vezet.

Az időmérleg-vizsgálatokkal foglalkozó szakirodalomban sem jelenik meg a családi kohézió témaköre. Viszonylag sok tanulmány foglalkozik azonban a gyermekkel töltött idő alakulásával, illetve ezzel összefüggésben a családi munkamegosztással. A szülőknek a gyerekekkel eltöltött összes idejére vonatkozóan azonban csupán néhány olyan vizsgálatot találtunk, amelyek megközelítése viszonylag közel áll az általunk képviselt nézőponthoz (Österbacka, Merz és Zick 2012). E kutatások elsősorban a gyermekekbe való „befektetés” elmélete alapján vizsgálják a gyermekekkel töltött időt, bizonyos kiemelt tevékenységekre (étkezésre, háztartási munkára, szabadidőre és televíziózásra) koncentrálnak. A szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a szülőknek a gyermekekkel eltöltött ideje komoly mértékben hozzájárul a humán tőke újratermeléséhez.

Jelen elemzés egyrészt áttekintő képet kíván adni a családi kohézió kereteit meghatározó főbb strukturális változásokról, amellyel a családokat ért markáns hatásokat szeretnénk érzékeltetni. Majd ezt követően, e hatások tükrében, empirikus adatokra alapozva megpróbáljuk értelmezni a kohézió lehetséges jelentését, illetve működését a mindennapok világában. E megközelítés alapvetően abból fakad, hogy a szerző az időfelhasználásra vonatkozó adatok alapján mutatja be a családi összetartás/kohézió jellemzőit.

A családi kohézió értelmezése

A vizsgálat céljától függően különböző módon lehet értelmezni a családi kohézió fogalmát, és miután a vizsgálati célok meglehetősen széles tartományt fognak át,

az írásnak nem célja a legkülönbözőbb vizsgálati célokhoz rendelt definíciók áttekintése.

Az egyik legelterjedtebb megközelítés Olson, Sprenkle és Russell (1979) nevéhez kötődik, mely szerint a családi kohézió a családon belüli kötődést jelenti (*bonding within the family*), s ezen belül két komponenst célszerű kiemelni: az érzelmi kötődést, amely összeköti a családtagokat, valamint az egyéni autonómia szintjét, amelyet a személyek megélnak a családi rendszerben.

A családot is, mint minden organikus közösséget, bizonyos kohéziós erők tartják össze, ám ennek formái az idők során jelentősen változtak. A családi közösség fenntartásában a korábbi (premodern) időszakokban érthetően a gazdasági összetartás játszott domináns szerepet. Ennek megfelelően a családok nemzedéki egymásra épülésében a családnak/háztartásnak, mint gazdasági egységnek kiemelkedő szerepe volt, ezért alakulhatott ki a családon belüli munkamegosztás, a nemi szerepek és a szülő-gyerek kapcsolat. E rendben többnyire „ideje” volt az együttlét különféle formáinak a munka és a társas élet világában egyaránt, ahol az érzelmi kötődésnek korántsem volt akkora szerepe, mint amelyet az Olson–Sprenkle–Russel szerzőtrío a mai viszonyokra alapozva fogalmazott meg. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a gazdasági kényszerek időszakában az egyéni autonómiának sokkal kisebb szerepe volt, mint a mai modern korban. Éppen ezért az érintettek többsége számára a kötődés mértéke is korlátozott volt.

A fentiekből az is következik, hogy a családra értelmezett „kényszerszövetség” a korábbi korokra még inkább jellemző volt, mint például a Kádár-korszakban. Ha tehát a családi kohéziót vagy összetartást alapvetően az érzelmi kötődés és az egyéni autonómia mentén vizsgálánk, akkor társadalomtörténeti kitekintésben igen nagy változásokat rögzíthetnénk.

Az alaptrend azt mutatja, hogy a gazdasági kohézió komolyan mérséklődött, az érzelmi kötődés relatíve erősödött, és még markánsabb az egyéni autonómia erősödése. Mindebből azonban nem következik az, hogy a távolabbi jövőben is ez a tendencia lenne a meghatározó, ugyanis az egyéni autonómiák hangsúlyosabbá válásának is megvannak a határai.

Valószínű, hogy e tekintetben az egyes társadalmak között számottevő különbségek húzódnak meg, hiszen a család gazdasági kényszerei különbözőek az egyes társadalmakban, sőt azon belül is az egyes társadalmi csoportokban. A rurális gyökerű magyar társadalomban nyilván erőteljesebb a gazdasági kohézió, illetve összetartás vélt vagy valóságos szerepe, mint a nyugati társadalmakban. Ebből következően feltételezhető, hogy a családi kohézió fogalma kapcsán is bizonyos mértékig eltérő tartalmak jelenhetnek meg a hazai közfelfogásban. Azt mondhatjuk tehát, hogy *a strukturális kényszerek és lehetőségek alapvető mértékben meghatározhatják azt, hogy az adott társadalom tagjai mit értenek családi kohézión.*

A családi kohéziót, mint a család működésének egyik meghatározó elemét már a 30-as években is említik egyes szerzők. R. Angell szociológus a kohéziót olyan di-

menzióknak tekintette, amelyben értelmezhetők a családtagok közötti interakciók. E gondolat mentén indultak el a későbbi kutatások, és a kohéziót a családtagok közötti interakciók mérése révén próbálták megragadni. Az említett szerzők (Olson, Sprenkle és Russell 1979) a kohézióknak három típusát különböztették meg, amelyek három különböző szükségletet elégítenek ki: a társadalmi, anyagi és érzelmi szükségleteket.

Fontos vonás, hogy a kohézió nem feltétlenül jelent pozitív tartalmat (Baer 2002), miután egyaránt megjelenhet kockázati tényezőként, illetve védő faktorként. Az előbbire példaként említhetők az olyan esetek, amikor a szülő kényszerből, vagy menekülési attitűddel, szinte fojtó módon rátelepedik a gyerekére. Mindezt figyelembe véve az érzelmi kötődés szempontjából a kölcsönösségnek, a mindenki számára pozitív tartalmakat jelentő egyensúlynak kiemelt szerepe van.

A viszonylag kevés szociológiai kutatás egy része a kohéziót a családi vásárlásokban való részvételen keresztül próbálja értelmezni, ezen belül is a döntési, valamint a felelősségi rendszerben való részvétel mértéke és jellege szerint vizsgálják a kohézió lehetséges kimeneteit (Miller és Tucker 1993). E kutatások a kohézió jellegét (szintjét) illetően négy típust szoktak elkülöníteni:

1. a *szabadon hagyó (disengaged)* kohézió: a család tagjai egymástól függetlenek, érzelmi kötődésük gyenge, a közöttük levő kommunikáció korlátozott;
2. az *egymástól elkülönülő családtagok (separated)* kohéziója: jellemző a gazdasági függetlenség, de az érzelmi kötődés erősebb, mint a szabadon hagyó családokban, és viszonylag szerény a családon belüli kommunikáció;
3. az *összekapcsolódó (connected) családok* kohéziója: alacsony szintű a gazdasági függetlenség, viszont erős az érzelmi kötődés és jó a családon belüli kommunikáció;
4. a *szoros hálóban (enmeshed) élő családok* körében jelentéktelen a gazdasági függetlenség, az érzelmi kötődések nagyon erősek, és a kommunikáció is intenzív, de csak egy irányban.

A kohézió szorosan kapcsolódik a családi életciklushoz, ezért alapvetően dinamikus kategória, következésképpen a statikus megközelítés többnyire korlátozott értelmezésre ad csupán lehetőséget (Baer 2002). A családi kohézió alakulása szempontjából a társadalmi-gazdasági vonatkozások mellett nagy jelentősége van az adott időszakban uralkodó normáknak, nevelési elveknek is.

Az amerikai szociológiában nagy hagyománya van a szülői szerepek időmérleg-technikával való vizsgálatának, ráadásul hosszú idősorokra támaszkodva kellő áttekintést tudnak nyújtani a hosszabb távú trendekről. Bár a kutatások az egyes folyamatokat többnyire nem a családi kohézió kontextusában vizsgálják, azonban a szülői szerepek értékelése kapcsán erre vonatkozóan is értékes háttér-információkat kapunk.

Különösen érdekesek az e területen kiemelt szakmai tekintélynek számító Liana C. Sayer, Suzanne M. Bianchi és John P. Robinson (2004) ezzel kapcsolatos megállapításai az amerikai társadalom vonatkozásában. „A konvencionális felfogással szemben adataink azt mutatják, hogy az anyák és az apák is a 90-es évek végén jóval több időt fordítanak a gyermekek gondozására, mint a »családorientált« 60-as években” (Liana et al. 2004). E megállapításban a trend tényének a közlése mellett az is érdekes, hogy a 60-as éveket az erőteljesebb familizmus időszakának tekintik.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a családi kohézióknak fontos szerepe van a családi tőke felhalmozásában és működtetésében, amit a Coleman (1988) által is megfogalmazott társadalmi tőke egyik alapvető pillérének tekinthetünk. A családi tőke felhalmozásában nagyon komoly társadalmi különbségek jelenhetnek meg, ezért szerepe jelentős a társadalmi differenciálódási folyamatokban is.

A kohéziót meghatározó strukturális folyamatok

A családi kohézió mindenkori alakulásának a családszerkezeti változások adják a szűkebb hátteret, következésképpen a kohéziót is csak ezekkel együtt lehet kellően értelmezni. A továbbiakban kiemelünk néhány fontosabb, a demográfiai magatartásban bekövetkezett változást, amelyek közvetve vagy közvetlenül is hatással lehetnek a családi kohézió alakulására.

1. *Későbbi életkorra tolódott a gyermekvállalás* (Kapitány és Spéder 2012). Ennek következtében a gyermeket vállalók jelentős része több élettapasztalattal rendelkezik, tudatosabbá válik a gyermeknevelés, a kötődés, a gondoskodás. Feltehetően növekedhet az esélye az elmélyültebb kohézióknak, ha a párok nem 18–24, hanem 30–39 éves korban vállalnak gyereket. A fokozottabb tudatosság terjedése mellett azonban erősödik a halogató magatartás is, amely részben a párválasztási határozatlanság, részben a gyermekvállalás halogálásában jelenik meg.
2. *Kevesebb gyermek születik, ám ahol van, ott felértékelődik*. A gyermekvállalás későbbi életkorra való kitolódása azzal jár együtt, hogy a „hezitálók” jelentős részét kiszűri az idő, ezért feltételezhető, hogy a gyermeket vállalók csoportja megalapozottabb attitűdökkel neveli gyermekét. Ez a hatás szorosan kapcsolódik az 1. pontban említettekhez. Az itt említett dilemmák értelmezésékor N. Schneider meglehetősen határozott nézetet képvisel az európai családok sokféleségét tárgyaló írásában. Arra az általános trendre alapozza nézetét, mely szerint „Ahol ... a gyermekek száma, valamint születésük időpontja racionális tervezés tárgyává válik, ott a szülővé válás motivációjaként egyre növekvő mértékben a gyermekek általi önmegvalósítás, a gyermek feletti öröm és a szülői szerep szubjektív életcélként való felfogása lép előtérbe” (Schneider 2009). A gyermeküket egyedül nevelő anyák egy részénél a jelenség és a mögötte meghúzódó kényszer különösen erőteljes lehet.

3. *Csökken a kettő, és növekedett az egy, illetve a három- és többgyerekes családok aránya*, azaz a gyermekszámot illetően erősödött a polarizálódás, azonban ezen belül az egygyerekesek arányának a növekedése jóval jelentősebb.
4. *Tovább élnek együtt a gyermekek a szüleikkel* (Harcsa és Monostori 2012). Emiatt meghosszabbodik az együttélési szakasz, és ezzel együtt a gyermekek szempontjából kitágul az az életciklus, amely korábban viszonylag rövid ideig tartott. A kitáguló életciklus azonban konfliktusokat hordozhat magában, hiszen ekkor már az egyéni autonómiaigény szempontjából a gyermekek egyre inkább egyenrangú tagnak érzik magukat, és ahol ennek nincsenek meg a szubjektív és objektív feltételei, ott komoly feszültségek jelenhetnek meg.
5. *Kevesebb gyermek él többgenerációs családban*. Több generáció együttélésekor teljesen más jellegű kötődések alakulhatnak ki a tágabb családon belül, mint a nukleáris formációban. Az előzőben többféle impulzust adnak (és kapnak) a családi közösség tagjai egymásnak, mint a kétgenerációs családokban. Így módon viszonylag nehéz azt a minőségi különbséget megragadni, amely a kétféle formáció között fennáll.

A családi együttlétre fordított idő mérésével kapcsolatos módszertani megfontolások

A kutatás a 25 év alatti gyermeket nevelő családokra irányult, azon belül is azokra, ahol legalább az egyik szülő foglalkoztatott volt (a minták elemszámai lásd az 1. táblázatban).⁵ Ez utóbbi lehatárolásra azért volt szükség, mert az időmérleg-vizsgálatokban igen nagy eltérések vannak a foglalkoztatottak, illetve a munkaerőpiacon kívül levők időszervezetében. A strukturális hatásokat tehát, amennyire lehetett, megpróbáltuk kiszűrni.

Az elemzés a KSH által végzett 1986–87., 1999–2000., valamint 2009–2010. évi időmérleg-vizsgálatokra támaszkodik. Az időmérleg-vizsgálatok mintájába háztartásonként többnyire csak egy felnőtt személy került.

Miután az életciklus mentén való differenciáltság kimutatása kiemelt szempont volt, ezért a 25 év alatti gyermekeket nevelőket⁶ – a gyermekszám és a gyermekek életkora alapján – további alsokaságokra bontottuk, valamint külön kezeltük a párkapcsolatban élő családokat és a gyermeküket egyedül nevelőket.

A kutatás első eredményeit közreadó elemzés (Harcsa 2014) részletesen tartalmazza az alkalmazott módszertant, ezért itt csak a kohézió mérésére használt változó képzésével kapcsolatos információkat mutatjuk be.

5 Az időmérleg-vizsgálatok során háztartásonként többnyire csak egy felnőtt személytől kérdezik a részletes időmérleg-adatokat, következésképpen az elemzett mintában azok a családok szerepelnek, ahol a megkérdezett foglalkoztatott volt. Az esetek kisebb részében olyan családok is bekerültek az elemzett mintába, ahol a pár másik tagja nem volt foglalkoztatott.

6 A gyermekekkel, családokkal foglalkozó statisztikák többnyire a 19 év vagy a 25 év alatti gyermeket nevelő családokat tekintik gyermeces családoknak. A 19–24 éves gyermekekre vonatkozó fogalmi kiterjesztést az indokolja, hogy a felsőoktatás kiterjesztésével párhuzamosan növekvő részarányt képviselnek azok a családok, amelyekben 19–24 év közötti gyermek él.

Miért tekinthető a társas együttléttel töltött idő a családi kohézió egyik fontos indikátorának?

Az idő nagyon fontos érték az emberek életében, és ha valamilyen tevékenységre időt szánunk, akkor annak komoly a jelentősége, sőt előfordulhat, hogy a befektetett idő hozadékára vonatkozó pozitív várakozások akár meg is haladhatják a később tényleges eredményt. A társas, ezen belül a családtagok együttlétben két – eredendően – pozitív érték összehatása jelenik meg, nevezetesen a kedvelt/szeretett személylyel/személyekkel való együttlét lehetősége, valamint a közösen végzett tevékenység fontossága. Természetesen az is a kohézió jellemzője, ha a tevékenység valamiért nem fontos vagy csak a kényszer tartja fenn, és/vagy a tevékenységben részt vevő partnerekkel inkább a hűvös viszony a jellemző. A kényszerhez részben hasonló motiváló tényező lehet a szükség, amely önmagában is elég erős lehet az összetartás megalapozásában.

Mindezt figyelembe véve elmondhatjuk, hogy *az idővel, mint mértékegységgel, a különböző tevékenységekkel, mint tartalmi elemekkel meg lehet fogni a szűkebb vagy tágabb családon belüli interakciókat, amit a kohézió leképeződésének tekinthetünk.*

A kohézió mérésére használt változók

A kohéziót a szülők részletes időfelhasználása alapján vizsgáltuk. Miután a nemzetközi szakirodalom alapján nem találtunk olyan módszertani megoldásokat, amelyek a szűkebb vagy a tágabb család, valamint az ismerősök társas együttlétét a napi időszerkezet egészébe beágyazva értelmezi, ezért új fogalmi kereteket kellett kialakítani.

Első lépésben arra kellett megoldást találni, hogy az időmérleg-technika alapján mérjük/becsüljük azt az időalapot, amely elvileg és gyakorlatilag keretet adhat a társas együttléttel töltött idő megfelelő értelmezéséhez, azaz alkalmas fogódzót kapjunk annak megválaszolásához, hogy e kereten belül miként lehet minősíteni a különböző irányú változásokat.

A társas együttlét vizsgálata szempontjából kiemelt jelentősége van annak, hogy mindhárom (az 1986–1987., 1999–2000. és a 2009–2010. évi) időmérleg-felvételben rögzítették azt is, hogy kivel együtt végezték az adott tevékenységet, valamint azt is, hogy ki volt még jelen. Az első az aktív együttlét, vagy másképpen közösen végzett tevékenységek bemutatásához szükséges, a második a passzív együttlét időtartamát rögzíti. A tanulmányban csak az aktív együttléttel töltött időt vizsgáljuk.

Az adatok értelmezése szempontjából alapvető kérdés, hogy a nap 24 óráján belül miként oszlik meg az egyedül, illetve társas környezetben töltött idő. Ennek meghatározásához előzetesen elvi döntést kellett hozni arra vonatkozóan, hogy melyek azok a tevékenységek, amelyeket elvileg társas környezetben is lehet végezni. Ez alapján négy nagyobb tevékenység kivételével mindent a családi kohézió szempontjából a társas környezetben végezhető tevékenységek közé soroltunk. E négy tevé-

kenység a következő: főfoglalkozású munka, főfoglalkozású munkával kapcsolatos közlekedés,⁷ tanulás⁸ és alvás.

E döntésnek részben elvi jelentősége volt, részben erre alapozva ki lehetett számítani a közösen végezhető tevékenységek időalapját, és a továbbiakban csak ezen időalapon belül néztük az egyedül, illetve társas környezetben végzett tevékenységek megoszlását. Itt jegyezzük meg, hogy a nemzetközi gyakorlatban nem használják a közös tevékenységek időalapját, és jelentős részben az ilyen és ehhez hasonló rendezőelvek hiánya miatt nem lehetett vizsgálni a családi kohézióknak a mindennapi életbe való beágyazottságát.

Emellett a nagyobb tevékenycsoportok esetében külön-külön is megnéztük a társas környezetben végzett idő alakulását.

Az aktív együttlétre vonatkozó változó értékeit a gyakoriságok alapján állapítottuk meg, amelynek eredményeként a párjával, a párjával és gyerekével, a gyerekével, valamint az egyéb formációban (a megkérdezett mellett családtagok, rokon és nem rokon személyek is részt vettek a tevékenységben) töltött aktív együttlét kategóriáit különböztettük meg.

Előre kell bocsátanunk, hogy a társas együttlét formájában megjelenő családi kohéziót alapvetően a szülő(k) és gyermek(ek) közötti interakciókban mutatjuk be.

1. táblázat: A minták elemszámai (N) a gyereket nevelők teljes sokaságában⁹

Családi állás és a felvétel éve	Iskolai végzettség			
	8 általános	Szaktanárképző	Érettségi	Felsőfokú végzettség
Párkapcsolatban élők				
Anya				
1986–1987	3737	909	1967	689
2009–2010	189	262	350	232
Apa				
1986–1987	3090	2006	1374	826
2009–2010	157	432	230	184
Egyszülős családok				
Szülő				
1986–1987	902	136	306	81
2009–2010	108	108	111	56

7 A főfoglalkozású munkával kapcsolatos közlekedést lehet ugyan társas környezetben végezni, azonban kihagyása mellett az szült, hogy a főfoglalkozású munkát, valamint az azzal kapcsolatos járulékos tevékenységet el kívántuk különíteni a többi tevékenységtől. Ez az elkülönítés bizonyos esetekben nehézkes, mert gyakori, hogy a szülő munkába menet viszi a gyermeket óvodába, iskolába. Ezekben az esetekben a közlekedésre fordított időt a társas időalaphoz soroltuk.

8 A családban szülői státuszban élő személyt elemezzük, tehát a tanulás nem a gyermekek tevékenységét jelenti, hanem azt az időt, amit a szülő tölt el tanulással.

9 Az adatok 1986–87-re az embernapok számát tartalmazzák. A felvétel során négy alkalommal keresték meg a mintában szereplő személyeket, ezért az elemszámok halmozottan adják vissza a többszörös kérdéses értékeit. Meg kell említeni, hogy a minta kisebb részénél – a lemorzsolódás miatt – csak háromszori vagy kétszeri kérdéses szerepel. A 2009–2010. évi felvételtől – más lehetőségek hiányában – csak azt az állományt használtuk, amelyben az egy alkalommal felkeresett személyek szerepeltek. Csak azokra az esetekre közöltük az adatokat, ahol legalább száz személy szerepelt az adott kategóriában.

Családi együttlét – a mindennapi közös tevékenységek tükrében

Jelen vizsgálat – kihasználva az időmérleg-felvétel adta lehetőségeket – a mindennapok felől közelíti a családi kohézió megnyilvánulási formáit, és arra helyezi a hangsúlyt, hogy mennyi időt töltenek el a családtagok közös tevékenységekkel. Fontos vonás, hogy e tevékenységekben mindenki aktív partner (a passzív együttlétet most nem vettük figyelembe), és hogy a tevékenység valamilyen közös feladat elvégzésére irányul. Ilyen közös tevékenységnek tekintjük például, amikor a szülő játszik a gyerekkel, kikérdezi a leckét, közösen kirándulnak, stb. Úgy véljük, hogy ezeken az interaktív kapcsolatokon keresztül viszonylag jól megragadható a „családi történések” mikrovilága. E mikrovilágon belül – a terjedelmi keretek miatt – alapvetően a szülő-gyermek közötti együttlét bemutatására fókuszálunk.

Ennek kapcsán megemlíthetők azok a nemzetközi kutatások, amelyek kimutatták az együttlét minőségének a fontosságát: eszerint a gyermekek jobban méltányolják az együtt töltött idő minőségét, mint annak mennyiségét (Turtiainen, Karvonen és Rahkonen 2007). Különösen fontos momentum az intimitás és a bizalom légkörének a fenntartása (Fallon és Bowles 1997). Felmerült továbbá, hogy a minőségi elemet tükröző indikátorok fontos komponensei lehetnek a családi kohézióval kapcsolatos jóllét bemutatásának. A kutatás részben megfelelő adatok hiányában ezzel a mentszettel nem foglalkozik.

A globális időkeretek alakulása

A családi együttlét jellemzőinek a bemutatása előtt célszerű kitérni az időfelhasználás szerkezetében bekövetkezett változásokra, hiszen a globális időkeretek jelentős mértékben behatárolják a közös tevékenységekre fordítható időalapot.

Az időfelhasználás szerkezete

1. A gyermeket nevelő foglalkoztatottak társadalmilag kötött, tehát az alapvetően munka jellegű tevékenységekre fordított ideje – az utóbbi negyedszázadban – napi átlagban 35 perccel csökkent (2. táblázat). A csökkenés alapvetően a jövedelemkiegészítő tevékenységekre, azon belül is a mezőgazdasági kistermelésre fordított idő nagyarányú visszaesése miatt következett be. A főfoglalkozású munkával töltött idő alig változott, a család és a háztartás ellátásával, ezen belül a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatos időráfordítás viszont komoly mértékben növekedett (az utóbbi közel kétszeresére). Azt lehet tehát mondani, hogy *a munka jellegű tevékenységekre fordított időkeret csökkent, és ezzel párhuzamosan a szerkezete is jelentős mértékben változott.*
2. A munka jellegű tevékenységek csökkenése révén felszabaduló *időkeretet teljes mértékben felszippantották a fiziológiai tevékenységek*, ezen belül is leginkább az étkezésre fordított többletidő.

3. Az időfelhasználás harmadik blokkját kitevő *szabadidős tevékenységek időráfordítása változatlan maradt*. Ezzel kapcsolatosan azt is érdemes megemlíteni, hogy a 2000-es évek fordulóján még felcsillant a szabadidős társadalom hosszabb távú lehetősége, hiszen a 80-as évek derekához képest 13%-kal (napi átlagban 24 perccel) növekedett a szabadidő, ám a következő évtizedben ugyanannyival visszaesett. Ez utóbbi körülmény már eleve behatárolta a családi együttlétre fordítható időalap alakulását, hiszen a családi közös tevékenységek zöme a szabadidős keretek között jelenik meg.

2. táblázat: A dolgozó szülők időfelhasználása évi átlagos napon, 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc)

Főbb tevékenységcsoportok	A gyermeket nevelő szülők időfelhasználása						Változás*
	1986–1987			2009–2010			
	Anyák	Apák	Összesen	Anyák	Apák	Összesen	
Társadalmilag kötött tevékenységek	643	590	615	609	553	580	94
ezen belül: főfoglalkozás	262	319	292	266	328	299	102
A család és háztartás ellátása	259	96	172	252	121	183	106
ezen belül: gyermekek gondozása, nevelése	30	21	25	50	43	46	184
Fiziológiai tevékenységek	631	637	634	664	677	670	106
Szabadon végzett tevékenységek	166	213	191	168	210	190	99
Összesen	1440	1440	1440	1440	1440	1440	–

Magyarázat: * Változás az összesenben, 1986–1987 = 100%

Forrás: KSH időmérleg-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

A közösen (társas környezetben) végezhető tevékenységek időalapja

A módszertani fejezetben említettük, hogy a családi kohézió megfelelő fogalmi keretek közötti tárgyalása érdekében olyan rendezőelvek alapján kellett csoportosítani a mindennapi tevékenységeket, amelyek alapján hosszabb távon is értelmezhetőek a társas környezetben végzett tevékenységek. E célból alakítottuk ki a közösen végezhető tevékenységek időalapját, amely – számos, a mindennapi élettel együtt járó kötöttség miatt – hosszabb távon csak viszonylag kicsi ingadozást mutat. Az időalapon belül két nagyobb időblokkot különíthetünk el, az egyik a közösen végzett, a másik az egyedül végzett tevékenységek köre. *A két blokk komplementer viszonyban van egymással, tehát az egyik blokk időráfordításának a növelése alapvetően csak a másik rovására mehet végbe, ily módon a kialakított indikátorok viszonylag jól jellemzik a mindennapokban megjelenő társas kapcsolatok aktuális alakulását.* Itt szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a közösen végezhető tevékenységek teljes időalapját csak a 3. táblázatban mutatjuk be, és az ezt követő táblázatokban csak a közösen végzett tevékenységekre fordított időt. Tehát ez utóbbi időblokk már nem tartalmazza az egyedül végzett tevékenységeket.

Ezen időalap szerkezetét alakító folyamatok eredményeként – a két blokk időráfordítását illetően – nagyon eltérő belső arányok jöhetnek létre. *A 80-as évek dereka óta jelentősen növekedett az egyedül, illetve ezzel párhuzamosan csökkent a közösen vég-*

zett tevékenységekre fordított idő. A párkapcsolatban élő anyák esetében a közösen végzett tevékenységek – napi átlagban – 21 perccel, az apáké 40 perccel csökkent, a gyermeküket egyedül nevelő anyák esetében – a párkapcsolatban élőkhez viszonyítva – még erőteljesebb a társas környezetben végzett tevékenységek visszaszorulása (3. táblázat). A későbbiekben látni fogjuk, hogy eme átlagszámok mögött igen komoly differenciák húzódnak.

Jeleztük, hogy a tanulmány alapvetően a szülő-gyermek relációra helyezi a hangsúlyt, ezért csak érintjük a szülők egymással, valamint a tágabb családdal, rokonsággal, ismerősökkel való interakcióit.

3. táblázat: A közösen végezhető tevékenységek időalapjának alakulása a dolgozó szülők esetében az együttlét formái szerint 1986–87-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc)

Az együttlét formái	A közösen végezhető tevékenységek időalapjának alakulása					
	Anya			Apa		
	1986–87	2009–10	Változás	1986–87	2009–10	Változás
Párkapcsolatban élők						
Egyedül	347	373	+32	258	314	+56
Közösen másokkal	307	286	-21	321	281	-40
<i>Összesen</i>	648	659	+11	579	595	+16
Gyermeküket egyedül nevelők						
Egyedül	353	401	+48	-	-	-
Közösen másokkal	272	235	-37	-	-	-
<i>Összesen</i>	625	636	+11	-	-	-

Megjegyzés: Az alacsony elemszám miatt a gyermeküket egyedül nevelő apák adatait nem jelenítjük meg

Forrás: KSH időmérleg-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

A közös tevékenységekre fordított idő alakulása – vesztesek a gyermekek

Itt csupán három fontosabb társadalmi-demográfiai változó mentén mutatjuk be a párkapcsolatban élők, illetve a gyermeküket egyedül nevelők közös tevékenységekre fordított idejének alakulását (részletes adatokat lásd Harcsa [2014]). Ezek közül az első a családi nemi szerepekben bekövetkezett változásokra hívja fel a figyelmet. A második, a gyermekek életkora alapján képzett változó, az egyik legfontosabb tendenciát mutatja be, nevezetesen azt, hogy a gyermekekkel való közös tevékenység térhódítása csak a kisgyerekkorban jellemző. Végül a harmadik, a szülők iskolai végzettsége alapján való vizsgálat a társadalmi rétegek szerinti differenciák megjelenítését szolgálja.

Tendenciák az anyai és apai szerepekben a gyermekekkel való együttlét szempontjából

1. Az anyai és az apai szerepek alakulását csak a párkapcsolatban élők esetében vizsgáljuk. Az anyák, illetve az apák közös tevékenységekre fordított ideje némiképp eltérően alakult, az anyák körében napi átlagban 20 perccel, az apákéban 39 perccel csökkent, aminek következtében kiegyenlítődték a nemek közötti különbségek (2010-ben az apák ideje napi átlagban 14 perccel haladta meg az anyákét) (lásd 4. táblázat). E tények egyúttal teljesen más megvilágításba helyezik azt a közvélekedésben rögzült sztereotípiát, mely szerint a gyermekneve-

és alapvetően az anyák feladata, hiszen ebben a formában ez már korábban sem volt igaz. Sőt, mint láthattuk, az apák korábban több időt töltöttek el a gyermekekkel, mint az anyák. Kétségtelen tény, hogy az apák alapvetően a szabadidős keretek között fordítottak több időt gyermekeikre, az anyák viszont inkább a gyermekgondozásban vállaltak nagyobb részt.

4. táblázat: A dolgozó szülők közös tevékenységekre fordított ideje évi átlagos napon 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc)

Közös tevékenységek	A család közös tevékenységekre fordított ideje					
	Anyák			Apák		
	1986–1987	2009–2010	Változás	1986–1987	2009–2010	Változás
Összesen	307	287	-20	321	282	-39
ezen belül: gyermekkel közösen*	165	159	-6	137	136	-1

Magyarázat: * beleértve a gyermekgondozással és neveléssel töltött időt
 Forrás: KSH időmérleg-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

2. Az időadatok arra engednek következtetni, hogy az utóbbi negyedszázadban *előtérbe kerülnek az olyan közös tevékenységek, amikor csak az egyik szülő van a gyerekekkel/gyerekekkel* (lásd 5. táblázat a következő oldalon). Ennek ellentételezéseként viszont ugyanannyival csökkent minden egyéb társas kombinációban töltött idő. E tendencia mögött részben a vélt és valóságos időhiány miatt előálló „racionalitás” húzódnak meg, nevezetesen a szülőknek – külön-külön – több ideje jut egyéb tevékenységre, ha csak egyikük foglalkozik a gyerekekkel. Ennek nyilván ára van, hiszen fokozatosan elmaradnak az olyan tevékenységek, amelyekben a család minden tagja részt vesz, de azok is, amikor a párok kizárólag kettesben vannak, továbbá azok is, amikor a tágabb család tagjai vagy nem rokon személyek vesznek részt egy-egy tevékenységben (ez utóbbi esetek az egyéb formációba kerültek). E jelenséget bizonyos fokig egyfajta felemás gyermek felé fordulásnak is tekinthetjük, hiszen előtérbe kerül ugyan a gyerek, de ezzel párhuzamosan megritkul a társas környezete.
3. Itt jegyezzük meg, hogy a *gyermek felé fordulás fentiekben jelzett felemássága* a gyermeküket egyedül nevelő anyák körében *még inkább hangsúlyosabbá vált*. Ennek eredményeként jelenleg ezen anyák társas időalapján belül 62%-ot tesz ki a kizárólag gyermekkel közös tevékenységek részaránya (a 80-as évek derekán 53%-ot). A párkapcsolatban élő anyáknál jelenleg 31, korábban 23% volt a megfelelő érték. Az is kimutatható, hogy a gyermeküket egyedül nevelők jelenleg számottevően több időt töltenek el egyedül, társak nélkül, mint korábban. Ezt is figyelembe véve bizonyos esetekben feltételezhető, hogy

a fokozott gyermek felé fordulás mögött kompenzatív törekvések is meghúzódhatnak. A gyermeküket egyedül nevelő anyák egy részénél a jelenség és a mögötte meghúzódó kényszer különösen erőteljes lehet.

5. táblázat: A dolgozó szülők közös tevékenységekre fordított ideje az együttlét formái és családtípus szerint 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc)

Az együttlét formái	A család közös tevékenységekre fordított ideje					
	Párkapcsolatban élők			Egyszülős család		
	1986–87	2009–2010	Változás	1986–87	2009–2010	Változás
Anya						
Párjával	87	78	-9	16	13	-3
Párjával és gyerekével	93	71	-22	16	6	-10
Gyerekével	72	88	+16	143	146	+3
Egyéb formációban	54	50	-4	96	70	-26
<i>Összesen</i>	<i>307</i>	<i>287</i>	<i>-19</i>	<i>271</i>	<i>235</i>	<i>-36</i>
Apa						
Párjával	100	87	-13	-	-	-
Párjával és gyerekével	91	78	-13	-	-	-
Gyerekével	46	58	+12	-	-	-
Egyéb formációban	84	59	-25	-	-	-
<i>Összesen</i>	<i>321</i>	<i>282</i>	<i>-39</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>

Megjegyzés: az egyszülős családok esetében csak az anyákat vettük figyelembe, tekintve, hogy a gyermeküket egyedül nevelő apák száma viszonylag kicsi

Forrás: KSH időmérleg-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

4. A gyermekek szocializációs lehetőségein belül *jelentős szerepe van a tágabb család tagjaival, valamint az ismerősökkel való érintkezéseknek*, a velük való közös tevékenységeknek. Az ilyen jellegű közös tevékenységekre fordított idő – a 80-as évek dereka óta – komoly mértékben visszaesett, különösen a gyermeküket egyedül nevelő anyák esetében (napi átlagban 26 perccel). Ám közel hasonló a csökkenés (25 perc) a párkapcsolatban élő apák esetében is. Úgy tűnik, hogy az apáknak a család társas életét szervező korábbi markánsabb szerepe megváltozott. Mindez a családi kohéziót is érinti, hiszen arra utal, hogy *a külső társas kapcsolatok jelentősége mérséklődik*.

Tendenciák a társas idő, a gyermekszám és a legkisebb gyermek kora szerint

5. Említettük, hogy a párkapcsolatban élő családok körén belül csak az anyák esetében figyelhettük meg a közös tevékenységekre fordított időalap számottevő növekedését, az apáknál némi csökkenés következett be. Az utóbbi negyedszázadot tekintve összességében tehát inkább a stabilitás a jellemző. Ez a stabilitás azonban meglehetősen ellentétes tendenciák összhatásaként alakult ki, hiszen növekvő időráfordítást csak azokban a családokban lehetett megfigyelni, ahol 7 év alatti gyerek(ek) él(nek), ezzel párhuzamosan viszont a 7 éves és idősebb gyermeket nevelők körében – az egygyermekesek kivételé-

vel – komoly mértékben visszaesett a közös tevékenységekkel töltött idő (lásd 6. és 7. táblázatok). A 80-as évek derekán még alig volt különbség a szülőknek a 7 év alatti, illetve a 7–14 éves gyermekekkel töltött időráfordítás nagyságában, ám ezt követően – negyedszázad alatt – a 7–14 éves gyermekekkel közös tevékenység ideje komoly mértékben visszaesett, az egy gyermeket nevelők esetében a korábbi érték 77%-ra, a kétgyermekeseknél 66%-ra, három- és többgyermekeseknél 70%-ra. *Új fejlemény tehát, hogy a gyermekek iskolába kerülését követő években a szülő-gyerek viszony fokozatosan meglazul.*

Mire utalhatnak ezek a tendenciák? Magyarázó tényezőként felmerült, hogy a korábbiakhoz viszonyítva jelenleg a gyerekek nagyobb mértékben vesznek részt a kötelező tanórákon kívül szervezett foglalkozásokon, külön órákon stb., következésképpen kevesebb idő marad a családi együttlétre. Sőt a szülők által érzékelt „időnyomás” is arra ösztönözhet, hogy az anyagi és egyéb feltételek megléte esetén a gyermek minél több időt töltsön társadalmilag szervezett keretek között.

E feltételezés megalapozottságát bizonyos mértékig megkérdőjelezi egy korábbi, 1995-ben végzett gyermekéletmóddal kapcsolatos vizsgálat (Harcsa 1996), amelyből kiderült, hogy már a 90-es évek derekán is az általános iskolások mintegy háromötöde, a középiskolások kétötöde járt valamilyen különóra(k)ra. Lehetséges, hogy azóta az arányok némiképp növekedtek, ám nagyságrendjüket tekintve nem olyan mértékben, amely magyarázatot adhatna az iskoláskorú gyermekek és szüleik közös tevékenységekre fordított idejének jelentős visszaesésére.

Végül nem alaptalan az a feltételezés, hogy a gyermeket nevelők a mindennapi élet pszichés terheit egyre nehezebben viselik, ezért az életciklus előrehaladtával, mire gyermekeik iskolába kerülnek, egyre fáradékonyabbá válnak.

Nehéz megítélni, hogy mindez milyen hatással lehet a családi kohézióra, mert ha a szülők részéről terhes a korábbi gyakoriságú együttlét fenntartása, akkor a kevesebb idő kisebb feszültséget eredményezhet, illetve ha a gyermekek társadalmilag szervezett keretek közötti kiegészítő jellegű képzése, ismereteinek, készségeinek a bővítése fontos cél, akkor ez is pozitív fejlemény. Kérdés, hogy a konkrét esetekben mindez miként érinti a kohéziót, ezen belül is annak érzelmi szálát.

Az itt kiemelt összefüggések is arra hívják fel a figyelmet, hogy a családi kohézió a mindennapok sűrű szövevényébe beágyazódva jelenik meg, és az együttléttel töltött idő nagyságának jelentős csökkenése alapján többféle következtetést lehet levonni.

6. táblázat: A dolgozó szülők gyermekekkel közös tevékenységekre fordított ideje a legkisebb gyermek kora és a családban élő gyermekek száma szerint 1986–87-ben és 2009–10-ben (évi átlagos nap/perc, %)

Felvétel éve	A család gyermekekkel közös tevékenységekre fordított ideje							
	Egygyermekesek, a gyermek életkora			Kétgyermekesek, a gyermek életkora			Három- és többgyermekesek, a gyermek életkora	
	0–6	7–14	15–24	0–6	7–14	15–24	0–6	7–14
1986–1987	161	154	99	160	162	131	167	180
2009–2010	219	168	73	214	142	79	177	124
2010/1987 (%)	136	109	74	134	88	60	106	69

Forrás: KSH időmérleg-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

7. táblázat: A dolgozó szülők közös tevékenységekre fordított ideje a legkisebb gyermek kora és a családban élő gyermek száma szerint 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc, %)

Kivel együtt végezte és a felvétel éve	A család gyermekekkel közös tevékenységekre fordított ideje							
	Egygyermekesek, a gyermek életkora			Kétgyermekesek, a kisebbik gyermek életkora			Legalább háromgyermekesek, a legkisebb gyermek életkora	
	0–6	7–14	15–24	0–6	7–14	15–24	0–6	7–14
1986–1987								
Párjával	122	82	111	101	80	103	80	76
Párjával és gyerekével	92	98	69	87	103	90	86	106
Gyerekével	69	56	30	73	59	41	81	74
Egyéb formációban	76	72	64	77	70	60	82	70
Összesen	359	308	274	339	312	295	329	325
2009–2010								
Párjával	77	82	114	69	74	95	75	55
Párjával és gyerekével	103	88	45	99	74	55	86	64
Gyerekével	116	80	28	115	68	24	91	62
Egyéb formációban	56	52	56	68	47	49	48	65
Összesen	351	302	243	351	263	223	300	246
2010/1987 (%)								
Párjával	63	100	103	68	93	92	94	72
Párjával és gyerekével	112	90	65	114	72	61	100	60
Gyerekével	168	143	93	158	115	59	112	84
Egyéb formációban	74	72	88	87	67	82	59	93
Összesen	98	98	89	104	84	76	91	76

Forrás: KSH időmérleg-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

6. Már korábban is jellemző volt, hogy a gyermekszám csak minimális hatást gyakorolt a gyermekekkel közös tevékenységekkel kapcsolatos időráfordításra: a tények azt mutatják, hogy a több gyerek az időbeli lekötöttséget tekintve ma sem jelent lényegesen több terhet a szülőknek. Ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy a második és többedik gyerek vállalása már egyfajta szelekciót hordoz magában, ami abban jelentkezik, hogy a többgyerekes anyáknak a családi teendőikkel kapcsolatos szervezőképessége átlagon felüli. Ezenkívül megjelenik

a többgyermek-„hatás” is, nevezetesen a nagyobb gyermekek egyre inkább képesek közös tevékenységekre a szülők részvétele nélkül.

Új vonás viszont, hogy jelenleg azokban a családokban, ahol 7 év alatti gyermeket nevelnek, *a három- és többgyerekesek jóval kevesebb időt töltenek a gyerekeikkel, mint az egy-, illetve kétgyerekesek.* A 7 év alatti gyermeket nevelő nagycsaládos szülők gyermekeikkel töltött ideje jelenleg csupán négyötödét teszi ki az egygyerekesek körében megfigyelhető értéknek. Nehéz magyarázatot találni a fenti tendenciára, miután a három- és többgyerekesek iskolai végzettség, tehát társadalmi összetétel szerinti megoszlásában sem következtek be olyan változások, amelyek előidézhatték volna a folyamatot.

Tendenciák a társas időt illetően a szülők iskola végzettsége szerint

7. *Iskolai végzettség szerint* jelentős mértékben növekedett a különbség a legfeljebb 8 általános, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkező foglalkoztatottak között: a 80-as évek derekán – *a párkapcsolatban élők körében* – a legalsó iskolai kategóriába tartozók időráfordítása 85%-át tette ki a felsőfokú végzettségűekének, 2010-re ez az érték 75%-ra mérséklődött (lásd 8., 9. és 10. táblázatok). Ezzel párhuzamosan növekedett a közép- és a felsőfokú végzettségűek közötti eltérés is.

A különbségek alapvetően azért növekedtek, mert a közép- és alacsony végzettségűek körében napi átlagban mintegy 50 perccel csökkent az időráfordítás, a felsőfokú végzettségűek esetében 21 perc volt a megfelelő érték. Azt lehet tehát mondani, hogy *a foglalkoztatottak körében közös tevékenységekre fordított időalap csökkenésével párhuzamosan jelentősen megnövekedett a felsőfokú, illetve az ennél alacsonyabb végzettségűek közötti különbség.* Úgy tűnik, hogy az „időnyomás” kedvezőtlen hatása a családok együttlétére az alsó és a középső társadalmi rétegekben meglehetősen erőteljes volt.

8. *Hasonló mértékű társadalmi differenciálódást lehet megfigyelni, ha a szülők és gyerekek közös tevékenységét vesszük alapul,* ezen belül is, amikor csak az egyik szülő foglalkozik a gyerekekkel: ez utóbbi esetben a 80-as évek derekán a párkapcsolatban élők körében az alacsony végzettségűek időráfordítása 78%-át tette ki a felsőfokú végzettségűekének, 2010-re ez az érték 65%-ra csökkent.

Ha abból indulunk ki, hogy a kohéziós folyamatok során valósul meg a társadalmi-kulturális értékekben és magatartásmintákban rögzülő családi tőke egy részének újratermelése, akkor a fentiekben kimutatott tendenciák viszonylag jól jelzik a családi tőke felhalmozódásában megragadható társadalmi differenciálódást.

8. táblázat: A dolgozó szülők közös tevékenységekre fordított ideje a szülők iskolai végzettsége szerint 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc)

A szülő iskolai végzettsége	A szülők közös tevékenységekre fordított ideje								
	Anya			Apa			Együtt		
	1986–1987	2009–2010	Változás	1986–1987	2009–2010	Változás	1986–1987	2009–2010	Változás
8 általános	294	–	–	297	–	–	295	243	–52
Szaktanácsképző	313	255	–58	326	280	–46	323	272	–51
Érettségi	314	286	–28	337	264	–71	325	276	–49
Felsőfokú végzettség	340	321	–19	351	330	–21	347	326	–21

Forrás: KSH időmérés-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

9. táblázat: A dolgozó szülők közös tevékenységekre fordított idején belül azon idő, amikor a tevékenységben legalább az egyik szülő és a gyerek(kek) vesz(nek) részt, a szülők iskolai végzettsége szerint 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc)

A szülő iskolai végzettsége	A szülők olyan közös tevékenységekre fordított ideje, melyekben legalább az egyik szülő és a gyerek(ek) vesz(nek) részt								
	Anya			Apa			Együtt		
	1986–87	2009–10	Változás	1986–87	2009–10	Változás	1986–87	2009–10	Változás
8 általános	158	–	–	123	–	–	140	116	–24
Szaktanácsképző	174	145	–29	137	136	–1	147	138	–9
Érettségi	165	161	–4	145	129	–16	155	146	–9
Felsőfokú végzettség	194	174	–20	161	161	0	174	167	–7

Forrás: KSH időmérés-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

10. táblázat: A dolgozó szülők közös tevékenységekre fordított idején belül azon idő, amikor a tevékenységben kizárólag az egyik szülő és a gyerek(kek) vesz(nek) részt, a szülők iskolai végzettsége szerint 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc)

A szülő iskolai végzettsége	A szülők olyan közös tevékenységekre fordított ideje, melyekben kizárólag az egyik szülő és a gyerek(ek) vesz(nek) részt								
	Anya			Apa			Együtt		
	1986–87	2009–10	Változás	1986–87	2009–10	Változás	1986–87	2009–10	Változás
8 általános	68	–	–	39	–	–	53	56	+3
Szaktanácsképző	77	84	+7	45	59	+14	53	66	+13
Érettségi	71	84	+15	56	48	–8	64	67	+3
Felsőfokú végzettség	93	103	+10	52	71	+19	68	86	+18

Forrás: KSH időmérés-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

Egyedül, versus aktív társas környezetben végzett tevékenységek alakulása

Az egyedül töltött időnek többféle funkciója lehet, így például egyaránt alkalmas lehet a társas együttlétre való feltöltődésre, vagy fordítva, az esetleg megterhelő társas együttlét fáradalmának a kipihenésére, következésképpen célszerű lehet azt is megnézni, hogy a szűkebb-tágabb család együttlétét mutató indikátorok mellett hogyan alakult az egyedül töltött idő. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt nem csupán az egyedül töltött szabadidőre gondolunk, hanem minden olyan tevékenységre, amelyet a közösen végezhető tevékenységek időalapjába soroltunk.

Az egyedül töltött időt természetesen nemcsak a családi együttléttel való összefüggésében lehet vizsgálni, miután azonban a családi együttlét áll a jelenlegi kutatás fókuszában, ezért erre az összefüggésre helyezük a hangsúlyt.

A családi együttlétnek a 80-as évek dereka óta bekövetkezett változásait vizsgálva azt találtuk, hogy a gyermekekkel közös tevékenységekre fordított idő a párkapcsolatban élő anyák körében – napi átlagban – 28 perccel, az apáknál 23 perccel csökkent. Ennek kapcsán felmerült a kérdés, hogy vajon a felszabaduló időt milyen keretek között töltik el a szülők?

Az időmérleg-vizsgálatok adatai azt mutatták, hogy az eltelt időszakban az anyáknál – napi átlagban – 32, az apáknál 56 perccel növekedett az egyedül töltött idő nagysága (11. táblázat).

11. táblázat: Az egyedül töltött idő alakulása a dolgozó szülők társadalmi-demográfiai ismérvei szerint 1986–1987-ben és 2009–2010-ben (évi átlagos nap/perc, %)

Társadalmi-demográfiai ismérvek	Az egyedül töltött idő alakulása		
	1986–1987	2009–2010	2010/1987 (%)
Párváltozatban élők			
Anyja	341	373	109
Apa	258	314	122
Egygyermekesek (a gyermek életkora)			
0–6 éves	256	280	109
7–14 éves	293	336	115
15–24 éves	335	389	116
Kétgyermekesek (a kisebbik gyermek életkora)			
0–6 éves	266	288	108
7–14 éves	297	331	111
15–24 éves	323	391	121
Három- és többgyermekesek (a legkisebb gyermek életkora)			
0–6 éves	276	309	112
7–14 éves	289	355	123
Gyermekeiket egyedül nevelők			
egy gyermek, 0–14 éves	308	375	122
egy gyermek, 15–24 éves	390	428	110
két és több gyermek, a legkisebb 0–14 éves	303	351	116
A szülő iskolai végzettsége szerint*			
8 általános iskolai végzettség	317	337	106
Szakmunkásképző	274	336	123
Érettségi	284	337	119
Diploma	275	342	124

Megjegyzés: * párváltozatban élőknek az apa, a gyermekeiket egyedül nevelőknek az anya iskolai végzettsége
 Forrás: KSH időmérleg-felvételei 1986–1987 és 2009–2010

Az eltérő ütemű változást is figyelembe véve a párkapcsolatban élő anyák egyedül töltött ideje így is közel egy órával haladja meg az apák megfelelő idejét. E nagyarányú eltérés alapvetően abból adódik, hogy a háztartási munkák zömét végző anyák e feladatok nagyobb részét egyedül végzik.

Érték- és helyzetfüggő, hogy a fenti tendenciákat miként értékeljük, és más-más szempontok merülnek fel, ha a munkával összefüggő, illetve ha a szabadidős tevékenységeket vesszük alapul. A gyerekekkel közösen végzett háztartási munkák visszaszorulásának meglehetősen szocializációs hátrányai lehetnek, mert ha a családi kötődés rendszeréből kimarad a gyermekek munkára nevelése, akkor az felnőttkorban a munka világába való beilleszkedési problémákhoz vezethet.

A szabadidős tevékenységek esetében pedig az egyik nézőpontból az egyéni feltöltődés lehetőségeinek a javulását olvashatjuk ki az adatokból, a másik (szélső) nézőpont szerint a tendenciát a családon belüli magány terjedésének is tekinthetjük, párkapcsolatban élőknel a „társas magány”, a gyermeküket egyedül nevelők esetében pedig a „társtalan magány” terjedésének.

Ez utóbbi feltételezéshez kellő alapot nyújtanak az életciklus szerint részletezett adatok. Így például a párkapcsolatban élő két gyereket nevelő családokban a kisebbik gyerek életkorától függően az egyedül töltött idő – napi átlagban – a következőképpen alakult: 2009–2010-ben a 0–6 éves gyereknél 288 perc, a 7–14 éves gyereknél 331 perc, a 15–24 éves gyereknél 391 perc.

Látható tehát, hogy a 7 éves kor alatti, illetve a 14 éves kor feletti gyereket nevelők között napi átlagban közel két óra a különbség a szülők egyedül töltött ideje között, az utóbbiak javára/hátrányára.

További fontos jellemző, hogy az egyedül töltött idő mindegyik társadalmi csoportban növekedett, és jelenleg ennek nagyságában nincs számottevő különbség a különböző végzettséggel rendelkezők között. Olyan általános trendről van tehát szó, amely többnyire független a családok kulturális hátterétől.

Főbb eredmények – lehetséges alternatív magyarázatok

A tanulmány a családi kohézió egyik fontos területét, a családi együttlét jellemzőit kívánta megragadni, és az időfelhasználási adatok alapján kapott eredményeket a kohézió szempontjából próbálta értelmezni. Az aktív együttlét formájában megjelenő kohézió komoly önértékkel bír, hiszen a szűkebb, illetve tágabb család tagjainak egymáshoz való kötődése szempontjából alapvető jelentősége van a közös tevékenységek végzésének, mindemellett multifunkcionális jelenségnek és folyamatnak is tekinthető, amely nagyon sok szálon kötődik a családot fenntartó különböző funkciókhoz, különösen a gyermekek mentális stabilitásának megalapozásához.

A bemutatott empirikus adatok cáfolják azt a közvélekedésben rögzült sztereotípiát, mely szerint a gyermeknevelés és gyermekgondozás alapvetően az anyák feladata. Az anyák domináns szerepe ugyanis csak a közvetlen gyermekgondozási tevékenységeknél volt

kimutatható. Ezzel szemben az apák a gyermekekkel való szabadidős tevékenységeknél játszanak meghatározóbb szerepet. Mindez kellő alapot szolgáltat ahhoz, hogy a családon belüli nemi szerepeket célszerűbb árnyaltabban kezelni. Ez azt is jelenti, hogy a magyar családok körében ugyan domináns a tradicionális szerepmegosztás, de árnyaltabb formában jelenik meg, mint ahogy azt az eddigi kutatások minősítették.

A nemek közötti viszonylag kismértékű különbség arra hívja fel a figyelmet, hogy *a foglalkoztatottak körében a gyermekgondozással és -neveléssel kapcsolatos teendők ellátását tekintve a nemi szerepek egyre inkább kiegyensúlyozottak*. Sőt; ha a szellemi foglalkozásúak csoportját vesszük alapul, akkor azt tapasztaljuk, hogy körükben a „történelmi trend” megfordult, jelenleg ugyanis a szellemi foglalkozású apák gyermekgondozással és -neveléssel töltött ideje 14%-kal haladja meg az ugyanezen kategóriába tartozó anyák idejét. Az 1980-as évek derekán az anyák időráfordítása még 27%-kal haladta meg az apákét (Harcsa 2014).

Fontos megemlíteni, hogy a fizikai foglalkozásúak csoportjában is viszonylag kicsik a nemek közötti különbségek, hiszen az anyák időráfordítása 2010-ben csupán 9%-kal haladta meg az apákét. Ha viszont a gyermeket nevelők egészét vesszük alapul, akkor kimutatható, hogy az anyák napi átlagos időráfordítása több mint kétszerese az apákénak. Ezek az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy *a gyermekgondozásban és -nevelésben megfigyelhető nemek közötti különbségek alapvetően azzal magyarázhatók, hogy eltérő az anyák és az apák gazdasági aktivitás szerinti összetétele*.

A gyermekekkel való közös tevékenységek hosszabb távú trendjei alapján úgy tűnik, *mintha jelenleg csak az iskolás korig lenne felfokozott igény és energia a gyermekekkel való intenzívebb foglalkozásra, ezt követően pedig jelentősen mérséklődik a gyerekekkel való törődés*.

A jelenség magyarázatát feltehetően több irányban kell keresni. Jelen esetben csupán az időnyomást emeljük ki, ami alatt azt értjük, hogy viszonylag nagy a rés a fogyasztói társadalomnak a különböző szolgáltatásokban és javakban megnyilvánuló kínálata és a különböző fogyasztói rétegek rendelkezésére álló (anyagi és időbeli) lehetőségek között. Mindez a javak megszerzését illetően versenyhelyzetet teremtett, és ennek hatására a családok időgazdálkodásában egyre több gondot jelent a családi együttlét megszervezése. Az anyagi és nem anyagi, fogyasztási lehetőségek feldolgozása, szelektálása nem kevés energiát és figyelmet igényel, aminek következtében a családi élet érthetően szétszórtabbá válhat.

Ilyen körülmények között a feltöltődéshez is több idő szükséges, annak érdekében, hogy a mindennapi élet viszonylag zökkenőmentesen haladhasson. Az időnyomásnak, mint a fogyasztói társadalom által generált társadalom-lélektani tényezőnek, tehát komoly hatása lehet a mindennapok világára, ezért a mai szülőknek több igényük van az egyedül töltött órákra. A gyermeküket egyedül nevelők esetében a helyzet ennél súlyosabb, mert ilyen körülmények között körükben fokozottabb az elmagányosodás veszélye. Mindezt felerősíti a fokozódó individualizálódás folyamata is.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a fokozódó időnyomás alatt élőkkel párhuzamosan *kiterjedtté vált azon rétegek jelenléte is, akiknél viszont a szünetes mindennapok a jellemzőek*. E rétegek a munkaerőpiacról kiszoruló köréből kerülnek ki, és a további kutatásoknak kell majd választ adniuk arra, hogy miként alakul a családi kohézió ezekben a rétegekben.

Összefoglalásképpen válaszolva a tanulmány elején megfogalmazott első kulcskérdésre, amely arra irányult, hogy milyen értelmezési csapdák jelenhetnek meg, amikor a kutatók csupán a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatos időráfordítás alapján mérik a társadalom családbarát jellegét, illetve ezzel összefüggésben a családi kohéziót, *a kutatás egyik fontos tanulsága az, hogy következtetéseinket nem építhetjük csupán néhány kiragadott változó értékeinek az alakulására, így többek között pusztán a gyermekek gondozására és nevelésére fordított időre*. Ez a nemzetközi gyakorlatban is megjelenő megközelítés a szülő-gyermek viszonyoknak csak az egyik aspektusát ragadja meg, hiszen a család működése, azon belül is a szülő-gyermek közötti interakciók messze nem korlátozódnak a gondozással és neveléssel kapcsolatos célzott tevékenységekre.

A szülő-gyermek közötti tényleges viszonyokat csak a család mindennapi működésébe beágyazva, nevezetesen a napi tevékenységek teljes struktúrájának ismerete alapján lehet kellően bemutatni. Azt lehet tehát mondani, hogy *a szokásos fogalmak és a hozzájuk rendelt rendezőelvek önmagukban nem adnak elégséges keretet a komplexebb értelmezéshez*.

Az adatok azt mutatták, hogy az utóbbi negyedszázadban a szülők a gyermekek gondozására és nevelésére fordított többletidejük „ellentételezéseként” több mint kétszer annyit „vontak ki” a teljes időalapjukból, ennek következtében a gyermekekkel egyéb tevékenységekre fordított idő kevesebb mint kétharmadára esett vissza. Nem arról van szó tehát, hogy a mai szülők korábbi társaikhoz viszonyítva szabadidejük nagyobb részét áldoznák fel gyermekeik megfelelő felnevelése érdekében. Sőt! Az egyedül töltött szabadidejük inkább növekedett.

Ezen tények tükrében kell megmagyarázni, hogy mely területeken gyermekbarát, és mely területeken nem gyermekbarát a társadalom (ám ez a dilemma más társadalmak estében is fennáll.). A jólét (*welfare*) területén bizonyos társadalmi rétegek esetében gyermekbarát, ezen belül is a gyermekek anyagi ellátásával kapcsolatos területeken. Más a helyzet a jólét (*well-being*) dimenziójában, hiszen ha – más kutatásokhoz hasonlóan – a gyermekekre fordított időt a családi tőke fontos részének tekintjük, akkor azt lehet mondani, hogy a jólét oltárán számottevő jóléti értékek kerültek feláldozásra. A folyamatot a fogyasztásra orientált társadalmi gyakorlat velejárójának tekinthetjük.

Második kutatási kérdésünk arra vonatkozott, hogy miként lehet értelmezni azt a társadalom és a szakemberek által is érzékelt társadalom-lélektani jelenséget, mely szerint a mai szülők növekvő „kulturális és normatív” nyomást éreznek a gyer-

mekekkel való fokozottabb törődésre, és ezzel párhuzamosan a családbarát klímát tekintve az 50–60 évvel korábbi időszakot kedvezőbbnek vélik.¹⁰

A kérdésnek a családi kohézió hosszú távú alakulása szempontjából van különös jelentősége, amelyre Liana C. Sayer, Suzanne M. Bianchi és John P. Robinson idézett művükben is felhívták a figyelmet. Elégséges magyarázat-e, hogy e mögött a vélt és/vagy valóságban is bizonytalanabbá váló mikro-, mezo- és makrokörnyezet¹¹ húzódik meg.

Ezek alapján úgy tűnik, hogy statikus megközelítésben, tehát a mai viszonyok nézőpontjából alapvetően elégséges a magyarázat, de mint korábban említettük, az értékek és a normák, miként a családi kohézió is, hosszabb távon csak dinamikus megközelítésben értelmezhető. A korábbi időszakokban is működtek „kulturális és normatív” nyomások, csak mások, mint manapság. A hosszabb távú strukturális kényszerek és lehetőségek érthetően változó motivációkat termelnek újra, és e motivációktól függ, hogy mely kulturális és normatív nyomások válnak dominánssá.

Társadalomtörténeti kitekintésben tehát azt lehet mondani, hogy e nyomásokat vizsgálva alapvetően „másságokat” hasonlítunk össze, következésképpen erősek azok a korlátok, amelyek mellett ezeket egymás viszonylatában minősíteni lehet. Mindegyik korszakban létrejön egyfajta egyensúly, amely mellett sajátos dominanciák érvényesülnek. Ebből az is következik, hogy *nehéz a korábbi struktúra kivetítéséből máig érvényes dominanciákat kiolvasni, és fordítva, a jelenből a múlt felé haladva hasonló zsákutcába jutunk.*

A fentiekből az is következik, hogy az idősorok értékelésekor a mégoly gondosan megkonstruált mérési módszerek mellett is értelmezési nehézségekbe ütközünk, hiszen éppen a strukturális feltételek megváltozása miatt a függő változó ugyanazon értékei koronként mást jelenthetnek. A függő változó valóságos tartalmának minősítéséhez ezért más, kiegészítő jellegű, külső információk szükségesek. Ilyen „kiegészítő jellegű” információ lehet a meghatározó strukturális folyamatok hatásának a figyelembevétele, pontosabban annak a becslése, hogy azok miképpen értékelik át a függő változó (jelen esetben a szolidaritás/kohézió) tartalmát és formáit.

Harmadik kutatási kérdésünket – a fentiekkel összefüggésben – úgy fogalmaztuk meg, hogy mit jelenthet együttesen az adatok „görbe tükrében” megjelenő kép (a felszínen növekvő időráfordítás a gyerekekre, a valóságban, mint láttuk, kevesebb, mint korábban), valamint a társadalomnak az „elég jó szülői szereppel” kapcsolatos elvárásai, pontosabban ezen elvárás esetleges elérhetetlenségéből fakadó félelmei?

¹⁰ E kérdés bizonyos fókig független attól, hogy a célzott gyermekgondozásra (*primary child care*) fordított idő hosszabb távon növekedett.

¹¹ *Mikrokörnyezeti hatás* alatt részben a családformák pluralizálódásából fakadó következményekre gondolunk, amelynek eredményeként megnövekedett az egy emberöltő alatt megélhető családformációk száma. Ezzel összefüggésben időben beszűkültek a perspektívák, nevezetesen nem lehet előre tudni, hogy az éppen aktuális családformáció meddig tart, hiszen – az 50–60 évvel korábbi időszakhoz viszonyítva – sokkal több az aktuális családformáció megváltozásához vezető lehetőség. De idesorolhatjuk a meglazult szomszédsági kapcsolatnak, mint védőhálóknak a csökkenő szerepét is. *Mezokörnyezeti hatás* alatt részben az urbanizációval, részben a közbiztonság romlásával kapcsolatos vélt vagy valós képzeteket, *makrokörnyezeti hatás* alatt pedig – többek között – a bizonytalanabbá váló munkaerő-piaci klímát lehet említeni. Ezek a hatások egyaránt jellemzőek az európai, illetve az amerikai kontinens társadalmainak többségére.

A bevezetőben is említettük, hogy a nemzetközi kutatások, azon belül is az amerikai kutatók figyelme elsősorban az ideális szülői szerepmegosztással kapcsolatos kérdésekre koncentrál. E témára meglehetősen „jó vevő” az amerikai társadalom, és ennek ismeretében nem véletlen, hogy e probléma kezelésére, igen komoly tudományos apparátussal a háttérben, kiterjedt szociálpszichológiai szolgáltatásipar jött létre. E szolgáltatásipar részben a leendő szülők felkészítését, részben a gyermekneveléssel kapcsolatosan felmerülő növekvő pszichológiai és nevelési problémák kezelését hivatott szolgálni. Nem véletlen, hogy a szülők megfelelési kényszer szülte szorongásának az oldására népszerű művek születnek, amelyek közül érdemes megemlíteni Bruno Bettelheimnek (1994) „Az elég jó szülő” című könyvét. E társadalmi háttér is fontos annak megértéséhez, hogy milyen környezetben merülhet fel a legelősebben a fenti, disszonánsnak is nevezhető tünetegyüttes.

A válasznál egyik kulcselem az adatok görbe tükré, ami azt a látszatot kelti, hogy a valóságot tükrözi. A társadalom viszont részben a korábbi generációktól kapott információk, részben a gyermeknevelés során szerzett traumák ismeretében nem alaptalanul azt érzi, hogy a korábbi korokhoz képest bizonyos dolgok elveszőben vannak vagy már el is veszték. Következésképpen ezek az adatok nem igazán nyugtatják meg őket.

A mai szülők generációja azt érezheti, hogy ők már nem tudják azt megadni a gyermekeiknek, amit ők kaptak a szüleiktől, és itt most részben azokra a mindennapi életből kiszorult családi közös tevékenységekre gondolhatnak, amit a magyar időadatok tükröznek.¹² *A társadalom tagjai érzik, hogy a családi élet sérülékenyebbé vált, ami mögött sok más egyéb tényező mellett a tényleges vagy vélt időnyomás is komoly szerepet játszik.*

Végezetül azzal zárjuk a tanulságokat, hogy a tanulmány alapjául szolgáló kutatás csak az első lépéseket tette meg a családi kohézió érdemi vizsgálatát célzó úton. A hazai életmód-időmérleg adatbázis nemzetközi viszonylatban is egyedülálló lehetőséget ad további elmélyült kutatásokra.

ABSTRACT: Less is known about bonding ties and solidarity within families, and the concept of solidarity within family rarely appears in international and Hungarian sociology. The joint activities of the narrower and wider family constitute one of the most important pieces of these bondings. One of the basic question of our study is whether there are connections between structural changes and the amount of time spent on family life. The underlying hypothesis is that there is a strong competition for time in the welfare societies and it is not clear whether welfare or well-being aspirations and values come into prominence. The present study tries to explore the possible meanings and functioning of family cohesion using time-use data.

12 Nagy a valószínűsége annak, hogy a nemzetközi adatok is hasonlóan tükröznének, ha széles körben olyan részletezettségű időfelhasználási adatok állnának a rendelkezésre, mint Magyarországon. Ez a helyzet nem véletlen, hiszen az első nemzetközi időmérleg-vizsgálatot is – Szalai Sándor személyében – magyar kutató szervezte, akinek szellemi öröksége, legalábbis szűk körben, tovább élt a KSH egykori Társadalomstatisztikai főosztályán. Ennek következtében nemzetközi viszonylatban is páratlan értékű idősoros adatbázissal rendelkezünk.

Irodalom

- Angell, R. (1936): *The Family Encounters the Depression*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Baer, J. (2010): Is Family Cohesion a Risk or Protective Factor During Adolescent Development? *Journal of Marriage and Family*, 64(3): 668–675.
- Bettelheim, B. (1994): *Az elég jó szülő*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Coleman, J. S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94 (Supplement): 95–120.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4): 307–328.
- Dupcsik Cs. (2012): A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra. *Demográfia*, 55(2-3): 123–135.
- Fallon, B. J. – Bowles, T. V. (1997): The effect of Family Structure and Family Functioning on Adolescents' Perceptions of Intimate Time Spent with Parents, Siblings and Peers. *Journal of Youth and Adolescence*, 26(1): 25–43.
- Guryan, J. – Hurst, E. – Kearney, M. (2008): Parental Education and Parental Time with Children. *Journal of Economic Perspectives*, 22(3): 23–46.
- Harcsa I. (1996): *Az ifjúság életkörülményei. Gyermek a családban – Családok közötti együttműködés*. Társadalomstatisztikai füzetek 17. Budapest: KSH.
- Harcsa I. (2014): *Családi kohézió – Szülők és gyerekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. Műhelytanulmányok 5. Budapest: KSH.
- Harcsa I. – Monostori J. (2012): Családi struktúrák az életciklusban. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport, 2012*. Budapest: TÁRKI, 65–90.
- Kapitány B. – Spéder Zs. (2012): Gyermekvállalás. In Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré*. Budapest: KSH, 31–43.
- Miller, L. A. – Tucker, C. (1993): The Intrahousehold Communications Study: A Typology of Family Cohesion. http://www.amstat.org/sections/srms/proceedings/papers/1993_159.pdf
- Murinkó L. (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 53(1): 7–37.
- Olson, D. H. – Sprenkle, D. H. – Russel, C. S. (1979): Circuplex Modell of Marital and Family Systems: I. Cohesion and Adaptability Dimensions, Family Types, and Clinical Applications. *Family Process*, 18(1): 3–28.
- Österbacka, E. – Merz, J. – Zick, C. D. (2012): Human Capital Investments in Children – A Comparative Analysis of the Role of Parent-Child Shared Time In Selected Countries. *Electronic International Journal of Time Use Research*, 9(1): 120–143.
- Pongrácz T.-né – S. Molnár E. (2011): A nemi szerepmegosztásról, a családi élet és a munka összhangjáról alkotott vélemények változása 2000–2009 között. In Pongrácz T.-né (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest: KSH, 95–112.

- Pongrácz T.-né – Murinkó L. (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI/ Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.
- Sayer, L. C. – Bianchi, S. M. – Robinson, J. P. (2004): Are Parents Investing Less in Children? Trends in Mothers' and Fathers' Time with Children. *American Journal of Sociology*, 110(1): 1–43.
- Schneider, N. (2009): Az európai családok sokfélesége. *Demográfia*, 52(4): 267–282.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között. Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Pongrácz T.-né (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest: KSH, 129–148.
- Somlai P. – Tóth O. (2002): A házasság és család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio*, 11(3): 339–348.
- Szél Bernadett (2010): *A párkapcsolati összetartást segítő minták elemzése*. Ph. D. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola, Budapest.
- Turtiainen, P. – Karvonen, S. – Rahkonen, O. (2007): All in the Family? The Structure and Meaning of Family Life among Young People. *Journal of Youth Studies*, 10(4): 477–493.
- Uruk, A. C. – Sayger, T. V. – Cogdal, P. A. (2007): Examining the Influence of Family Cohesion and Adaptability on Trauma Symptoms and Psychological Well-Being. *Journal of College Student Psychotherapy*, 22(2): 51–63.

A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: értékek és gyermekgondozás¹

Murinkó Livia

murinko@demografia.hu

Beérkezés: 2013. 12. 04.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 04. 08.

Elfogadás: 2014. 04. 14.

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdöket vizsgálja hat európai országban (Németország, Franciaország, Norvégia, Lengyelország, Románia és Magyarország), valamint azok kapcsolatát a gyermeknevelési és gyermekgondozási feladatok nemek közötti megosztásával a Generations and Gender Survey nemzetközi adatainak felhasználásával. Faktorelemzés segítségével három attitűdcsoportot azonosít: a gyermekvállalás és a kétszülős család fontossága, a férfiak és a nők közötti egyenlőségek elfogadása, valamint a fizetett munkával szemben a háztartási munka és a gyermeknevelés előtérbe helyezése. A vizsgált országokat a három faktor eltérő kombinációja jellemzi. Magyarországon nagyon fontosnak tartják a gyermekvállalást és a kétszülős család ideálját, a fizetett munkával szemben a gyermek szempontjait, és elfogadják a férfiak és a nők közötti egyenlőséget. A gyermekgondozási feladatok többségét minden országban az anyák végzik; Magyarországon a nők leterheltsége átlagosnak mondható. Minden vizsgált országban és mindkét nem esetében kimutatható egy pozitív kapcsolat a nemi egyenlőségek elfogadása és a gyermeknevelési feladatok egyenlőten megosztása között.

KULCSSZAVAK: családszociológia, nemi szerepek megítélése, gyermekgondozás, nemzetközi összehasonlítás

Bevezetés

A családokkal kapcsolatos változások fontos eleme a nemi és a szülői szerepek megítélésének folyamatos makroszintű átalakulása. A nők és a férfiak, az anyák és az apák számára megfelelőnek tartott vagy elutasított szerepek, jogok és kötelezettségek, valamint a gyermek családon belüli helyének megítélése kölcsönhatásban áll a családok működésével. A családi kohéziót, a családon belüli interakciókat és tevékenységeket az egyén és a család lehetőségei és korlátai, valamint a makroszintű

1 A „Változó családmodellek és családi kohézió” műhelyvitan 2013. november 18-án Budapesten elhangzott előadás jelentősen átdolgozott változata (szervezők: *Szociológiai Szemle*, a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitikai Intézete, a Fényes Elek Műhely, az MSZT Családszociológiai, valamint Társadalomstatistikai szakosztálya, továbbá az MST Társadalomstatistikai szakosztálya). Köszönöm a műhelyvita résztvevőinek, a két bírálóknak és a Szerkesztőségnek a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseit és javaslatait.

strukturális és intézményi kontextus alakítja. A családok belső viszonyai összefüggnek a szűkebb és tágabb közeg által vallott értékekkel is.

A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök kihatnak az egyén életének számos területére: a háztartási és a gyermekekkel kapcsolatos munkák megosztására, a munkamegosztással való elégedettségre, a gyermekvállalási tervekre és megvalósulásukra, a párkapcsolatok stabilitására és a konfliktusokra, a családon belüli erőszak előfordulására, továbbá a választott foglalkozásra, a munkavállalásra és a keresetre is (ld. Davis és Greenstein [2009] összefoglalását). Például az egalitárius nemiszerep-felfogású apák gyakran nagyobb részt vállalnak a gyermeknevelésből és -gondozásból, mint a tradicionális beállítottságúak (Aldous et al. 1998; Appelbaum et al. 2000; Bulanda 2004; Gaunt 2006). Az értékekben és a gyakorlatban megjelenő nemi egyenlőség (vagy egyenlőtlenség) országos szintje szintén befolyásolja a családon belüli munkamegosztást, ezen belül a gyermekkel való foglalkozást: ahol nagyobb a nemek közötti egyenlőség, ott az egalitárius értékeket valló nőknek a családi munkamegosztásban betöltött szerepe is kedvezőbb (Fuwa 2004).

A női és férfiszerepek azonban a véleményekben közelebb állnak egymáshoz, mint amit a családokon belüli gyakorlatok mutatnak. Az értékek és a gyakorlat változása nem feltétlenül jár együtt: előfordul, hogy az értékek változása csak késve követi a strukturális átalakulás miatt megváltozott gyakorlatot, vagy éppen a strukturális lehetőségekkel csak akkor kezdenek el jelentős számban élni, amikor azok már az értékek szintjén elfogadottakká válnak (Bühlmann et al. 2009).

A tanulmányban a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdöket vizsgáljuk hat európai országban (Németországban, Franciaországban, Norvégiában, Lengyelországban, Romániában és Magyarországon) a Generations and Gender Survey nemzetközi adatainak felhasználásával. A tradicionális–egalitárius dichotómia alkalmazása helyett a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos vélemények szerveződését vizsgáljuk, és az egyes országokat elhelyezzük az azonosított dimenziók által kifeszített térben. Ezután összefüggést keresünk a férfiak és nők szerepével kapcsolatos attitűdök, valamint a családok működésének egy jellemzője, a gyermeknevelési munkamegosztás között.

Elmélet és háttér

Női és férfiszerepek és megítélésük változásai

A nemi szerepek megítélése a nők és a férfiak számára megfelelőnek tartott szerepeket, jogokat és kötelességeket jelenti (Kroska 2007). Gyakran egydimenziós konstrukcióként kezelik, amely a tradicionális, konzervatív vagy antifeminista pólustól az egalitárius, liberális vagy feminista pólusig terjed. A tradicionális nemi ideológia az eltérő női és férfiszerepeket, a nemi specializációt hangsúlyozza. Eszerint a családban a férfi instrumentális, kenyérkereső szerepet tölt be, míg a nő a gondozó,

a nevelő és a háziasszonyi teendőkért felelős. Az egalitárius attitűd a nők és férfiak egyenlőségét hirdeti a fizetett munka és a családi kötelezettségek területén, és a kenyérkereső és a gondoskodó szerepek nemek közötti egyenlő megosztását támogatja (Kroska 2007; Davis és Greenstein 2009).²

A nemi szerepek átalakulásának és a családformákra gyakorolt hatásának magyarázatában fontos szerep jut a második demográfiai átmenet elméletének, amely az 1960-as évek közepétől a fejlett országokban jelentkező demográfiai változások elterjedt – bár nem mindenki által egyformán elfogadott – értelmezési kerete. Az elmélet szerint a családdal, a párkapcsolatokkal és a termékenységgel kapcsolatos viselkedés átalakulása mögött alapvetően értékrendbeli változások állnak. A változások lényege, hogy a helyi és a vallási közösségek által közvetített hagyományos értékrend meggyengült, és helyét az önmegvalósítás, az önkitejesítés értékei vették át. A hangsúly a családról az egyénre helyeződött. Felértékelődött a kapcsolatok minősége, megnöttek a partnerrel szembeni elvárások, ezért bomlékonyabbá is váltak a párkapcsolatok. Az értékváltozások következtében az egyének a kisebb elköteleződéssel járó együttélési formákat részesítik előnyben: a házassággal szemben az élettársi vagy a látogató kapcsolatot preferálják, és halasztják a gyermekvállalást (Lesthaeghe 1995, 2010; Lesthaeghe és Moors 2000; van de Kaa 1987). Ebben a kontextusban a szülővé válás egyre inkább egy tudatos döntés eredménye, a gyermekek csoportja szelektáltabbá válik. A tudatos szülőség terjedésével nagyobb eséllyel születik gyermekük azoknak, akik elkötelezettebbek és felvállalják a gyermekneveléssel járó terheket (Sayer et al. 2004).

Goldscheider (2000) és McDonald (2000) a nemi szerepek időbeli átalakulásának folyamatát két szakaszra osztották. Az első szakaszban a nők beléptek a nyilvánosságnak korábban a férfiak privilégiumainak tekintett területeire: az oktatásba, a munkaerőpiacra és a közéletbe. Ezt technológiai változások és az első demográfiai átmenet tették lehetővé. A termékenység és a halandóság nagymértékű visszaesése aláasta a hagyományos, szülőségen alapuló női–férfi viszonyokat. A meghosszabbodott élettartam és az alacsonyabb gyerekszám következtében a női életútnak egy rövidebb időszakát töltötte ki a gyermeknevelés mint hivatás, így lehetővé vált a nők tanulása és munkavállalása. A férfiak családi szerepvállalása időközben nem változott, így megnőtt a két nem közötti aszimmetria, ami hozzájárult ahhoz, hogy instabilabbá váltak a partnerkapcsolatok. A válások és az élettársi együttélések terjedése fontos eleme a második demográfiai átmenet elméletének is. A nemi szerepek átalakulásának második szakasza, amely átalakítaná a családon belüli szerepeket, még nem zajlott le. Ez a férfiak belépését jelentené a magánszférába, ahol a partnerek női és férfi tagjai egyenlően osztoznának az otthon és a gyermekek ellátásának felelősségében. Ezáltal újra megerősödne a második demográfiai átmenet során

2 A tanulmányban a „nemi szerep” fogalmát használom. Bár a strukturalista funkcionális alapú nemiszerep-elméletet az 1960-as évek óta sok kritika érte és az 1980-as évek végétől a genderkutatásokban háttérbe szorult (Carrigan et al. 1985; Connell 1995; Hadas 2011), a fogalom továbbra is hasznosnak bizonyult a családok belső működésének és az egyének családdal kapcsolatos döntéseinek megértésében (Brooks és Bolzendahl 2004).

a partnerkapcsolatok növekvő bomlékonysága miatt meggyengült apa–gyermek kapcsolat is.

Hays 1996-ban fogalmazta meg, hogy az Egyesült Államokban az anyaság domináns ideológiája az intenzív anyaság (*intensive mothering*), amely megjelenik a gyermekneveléssel kapcsolatos könyvekben, a médiában és a közvéleményben is. Az ideológia szerint a gyermeknevelés központjában a gyermek kell, hogy álljon, kiemelt az anya szerepe, a szakértők véleménye, és nagy idő-, pénz- és energiabefektetést igényel. A dolgozó anyák számára feszültséget okoz, ha meg szeretnének felelni ennek a képnek, különösen, ha a háztartási munkamegosztás terén egyenlőségpártiak. Hays ezt az elképzelést elsősorban középosztálybeli anyákra dolgozta ki.

Az apai szereppel kapcsolatos elvárásokban kimutatható egy lassú változás, legalábbis a nyugat-európai és észak-amerikai irodalom alapján. A hagyományos modellben a férfi a kenyérkereső, aki akár túlmunkával is biztosítja a család megélhetését. A férfi szerepe élesen elkülönül a nő, az anya szerepétől. Ezzel szemben az „új apa” aktívan részt vesz a gyermeknevelésben, sőt a gyermekgondozásban is, az anyai és apai szerepek közötti éles határvonal átjárhatóvá válik. A tekintély végső forrása helyett megjelenik a gondoskodó apa figurája, az apák családon belüli szerepét a tradíció helyett az aktuális élethelyzet alakítja (pl. Cabrera et al. 2000; Williams 2008).

Az empirikus kutatások eredményei azt mutatják, hogy a nemek közötti egyenlőség és az egalitárius nemi értékek egyre inkább elterjednek. A hagyományos egykeresős családmodell eszméje Európa-szerte háttérbe szorul, és felváltja a nők és a férfiak közötti egyenlő szerepmegosztáson alapuló család ideálja (pl. Inglehart és Norris 2003; Jansen és Liefbroer 2009).

A volt szocialista országok esetében nem ilyen egyértelmű a változások iránya (Lobodzinska 1996; Blaskó 2006; Fodor és Balogh 2010). A kommunista rendszerekben az ideológia és a szociálpolitika elvben támogatta a nemek közötti egyenlőséget. A gyakorlatban azonban a magas női foglalkoztatási arány mellett a háztartási feladatok ellátása is a nőkre hárult. A kétkeresős családmodell volt az uralkodó, azonban a nők a munkaerőpiacon hátrányban voltak a férfakkal szemben. Elfogadták a női munkavállalást, a családon belüli szerepek megítélése azonban tradicionális maradt.

A rendszerváltásokat követően a posztszocialista országokban a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök (időlegesen) konzervatívabbakká váltak, majd elindult egy lassú liberalizálódás. Az 1990-es években jellemző volt a visszatérés a családi élet és vallás „hagyományos értékeihez”, melyek a nők helyét újra a háztartásban jelölték ki, és helyre kívánták állítani a férfiak családon belüli tekintélyét. A konzervatív véleményváltozást a közéleti diskurzus átalakulása is jelezte (pl. Goven 1993; Gal 1994; Vekerdy 2001).

A családi értékekkel kapcsolatos hazai kutatások általában azt mutatják, hogy a magyar társadalom alapvetően család- és gyermekbarát, európai összehasonlításban inkább a tradicionális táborba tartozik, a tényleges demográfiai magatartása azonban nem követi ezt az értékrendet. Egyre inkább terjednek az alternatív csa-

ládformákkal kapcsolatos megengedő vélekedések, és az ezredforduló után jellemző a nemi szerepek bizonyos modernizálódása (lásd pl. Blaskó 2006; Dupcsik és Tóth 2008; Pongrácz 2005, 2011; Tóth és Dupcsik 2007).

A magyar közvélemény többsége egy kettős elvárást fogalmaz meg a férfiakkal szemben: biztosítsák a család megélhetését, de a gyermeknevelésben is vegyenek részt. Ugyanakkor jelentős azok aránya, akik inkább a férfiak hagyományos kenyérkereső szerepét emelik ki, és nem várják el a gyermeknevelésben való aktív részvételt. A gondoskodó apaszerepet előtérbe helyezők és a pénzkereső férfiszerep fontosságát elutasítók aránya alacsony (Spéder 2011).

Tartós egyenlőtlenségek a gyermeknevelésben

A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök fokozatos átalakulása ellenére egyes szerzők szerint a háztartási munka és a gyermeknevelés egyenlőtlen megosztása alig változott (Breen 2005). Mások szerint (Gershuny 2000; Gauthier et al. 2004; Sayer et al. 2004; Hook 2006; Geist és Cohen 2011) a nők és a férfiak nem fizetett munkavégzésre fordított ideje lassan konvergál (bár főként a nők csökkenő, és nem a férfiak növekvő időráfordítása következtében), az otthoni feladatok ellátásában egyre nagyobb részt vállalnak a férfiak.

A makroszintű tényezők közül a női foglalkoztatottsági szint emelkedése és a családpolitikák (például a férfiaknak járó szülői szabadság) hozzájárultak ahhoz, hogy a férfiak több munkát végeznek otthon (Fuwa 2004; Hook 2006). Breen (2005) eredményei szerint a férfiak szerepének átalakulása is szükséges ahhoz, hogy valóban látványos változás történjen a gyermeknevelési és a háztartási munkamegosztásban.

A hazai kutatási eredmények általában a magyar családokban hagyományos, meglehetősen egyenlőtlen munkamegosztást találnak (pl. Bukodi 2005; Pongrácz és Murinkó 2009). A nők hozzájárulása többszöröse a férfiakénak, bár történik némi elmozdulás, a férfiak hozzájárulása nő. Blaskó Zsuzsa (2006) eredményei szerint Magyarországon a férfiak által vallott nemi ideológiák nem befolyásolják a háztartási munkamegosztást, a nőké is csak korlátozott mértékben.

A párok közötti háztartási munkamegosztást vizsgáló kutatások szerint az érintettek döntő többsége elégedett a fennálló egyenlőtlen helyzettel. A jelenséget hazai és külföldi kutatások egyaránt kimutatták. Egyik lehetséges ok a tradicionális nemi és családi ideológiák túlsúlya: a nemi szerepekről hagyományosabb nézeteket valló nők valószínűleg könnyebben elfogadják az egyenlőtlen munkamegosztást, és értékkeként tekintenek a család összetartása érdekében végzett munkájukra. További magyarázatot jelenthet, hogy nem szívesen vallják be az emberek a családjukkal kapcsolatos elégedetlenségüket, és a gyerekekről való gondoskodásban a kötelesség mellett örömforrást is találnak (Pongrácz és S. Molnár 1994; Blaskó 2006).

Időmérleg-elemzések (Andorka et al. 1990; Falussy és Harcsa 2000; Harcsa és Sebők 2002; Harcsa 2014) kimutatták, hogy az 1970-es évek közepe és az 1990-es évek vége között a társadalom egészében nőtt a gyermekek ellátására, neve-

lésére fordított idő. Az időráfordítás szerkezete is megváltozott: csökkent a gyermekek testi ellátására és jelentősen nőtt a gyermekekkel való foglalkozásra szánt idő. A nők ráfordítása kismértékben csökkent, a férfiaké nőtt, így a nemek közötti munkamegosztás kiegyenlítettebbé vált. A férfiak részvétele és a két nem közötti egyenlőség a mesélésben, játékban a legnagyobb, a testi ellátásban pedig a legkisebb. A foglalkoztatott nők körében visszaesés mutatkozott – amelyet a nők fokozott munkahelyi leterheltségével magyaráztak –, a gyermekgondozási szabadságon levő és a háztartásbeli nők körében viszont jelentős a növekedés, ami részben a gyermekek intézményi ellátásának visszaesésével magyarázható. A férfiak növekvő részvételében fontos szerep jutott a szabad szombat elterjedésének. Az ezredfordulót követő időszakban kapcsolatban is elmondható, hogy Magyarországon gyakoribbá vált a szülők és gyermekek aktív együttléte (a párok egymással töltött idejének rovására), több idő jut mesélésre, közös játékokra (Harcsa 2014). A növekedés a szellemi foglalkozású férfiaknál a legnagyobb.

A párok közötti gyermekgondozási munkamegosztásnak három főbb mikroszintű elméleti megközelítése létezik, amelyeket a házi munka vonatkozásában is alkalmaznak: a család mikroökonómiai elmélete, az erőforrás-elmélet, valamint a nemi szerepek. Ezek az egyének vagy a párok szintjén keresnek magyarázatot arra, hogyan alakul a gyermekekkel kapcsolatos munkamegosztás.

A mikroökonómiai megközelítés – vagy más néven az időkorlátok elmélete – abból indul ki, hogy egy racionális döntési folyamat eredményeképpen dől el, mennyi időt fordítanak a pár tagjai a gyermeknevelésre és a házi munkára. A szerepek specializációjával érhető el a legmagasabb háztartási hasznosság, vagyis ha az egyik fél a fizetett munkára, a másik a családi kötelezettségekre összpontosítja az energiáit. Az elmélet alapján kevésbé vesz részt a gyermeknevelésben az a fél, akinek erősebb a kapcsolata a munkaerőpiaccal, és több munkaórában végez fizetett munkát (Becker 1981).

A relatív erőforrások elmélete szerint a felek családon kívüli erőforrásainak (iskolázottság, foglalkozási státusz vagy jövedelem) relatív nagysága alapján, egy alkufolyamat során dől el, hogy a pár két tagja között hogyan oszlanak meg a feladatok (Bloode és Wolfe 1960). Mivel hagyományosan a férfiak erőforrásai nagyobbak, előnyösebb hatalmi és tárgyalási helyzetben vannak, ezért könnyebben el tudnak érni és fenn tudnak tartani egy számukra kedvezőbb munkamegosztást. A háztartási munkát az emberek többsége nem tekinti élvezetes tevékenységnek, ezért a relatív erőforrások elméletének értelmében az elvégzésük a hátrányosabb alkupozícióban levő félre hárul. A gyermekgondozási feladatok megítélése más: a nők, és különösen a férfiak a legélvezetesebb tevékenységek közé sorolják azokat (Gershuny 2013). Ezért nem meglepő, hogy a férfiak gyakrabban vesznek részt a gyermekekkel az interaktív, szórakoztatóbb tevékenységekben, a nőkre pedig több hárul a rendszeres, rutin jellegű gyermekgondozási feladatokból, mint például a pelenkázás vagy a reggeli öltöztetés (Bianchi et al. 2006; Roeters et al. 2009).

A harmadik elmélet az értékek szerepét hangsúlyozza, pontosabban a két nem között a szerepek megvalósításában megjelenő aszimmetriát emeli ki (Bielby és Bielby 1989). Ha a férfiktól a társadalom nem várja el, hogy egyenrangú félként kivegyék részüket a gyermeknevelésből vagy a házi munkából, a nőkkel szemben viszont egy erős kettős elvárást fogalmaz meg, a nők szerepkészletének és identitásának erősebb része lesz a „háziasszony” és a „családanya”. A szülők a gyermeknevelési munka megosztása révén is igyekeznek szimbolikus módon kinyilatkoztatni a nemi szerepeiket (Allen és Hawkins 1999).

Az értékek szerepét hangsúlyozó megközelítés szerint a nők és férfiak szerepeivel kapcsolatos attitűdök jelentősen befolyásolják a munkamegosztást. Az egalitárius nemi szerepfelfogással rendelkező párok rendszerint egyenlőben osztják meg a háztartási munkát, mint a tradicionálisabb gondolkodásúak (Bianchi et al. 2000; Kamarás et al. 2005). Az első gyermek születése gyakran egy fordulópontot jelent a párok életében: a háztartási feladatok ellátása még a korábban egalitárius munkamegosztást megvalósító pároknál is eltolódik a hagyományos felosztás irányába (pl. Sanchez és Thomson 1997), a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök is tradicionálisabbá válnak (Katz–Wise et al. 2010), és a megváltozott viselkedési minta tartósan fennmarad, főként, ha egy újabb gyermek születik (pl. Sanchez és Thomson 1997; Kamarás et al. 2005). Az egalitárius nemi szerepfelfogású apák a gyermeknevelésből és -gondozásból is nagyobb részt vállalnak, mint a tradicionális beállítottságúak – az anyáknál viszont nem találtak ilyen összefüggést (Aldous et al. 1998; Appelbaum et al. 2000; Bulanda 2004; Gaunt 2006). Az apák esetén kapott eredményt azzal magyarázzák, hogy az egalitárius férfiak számára mást jelent a siker, mint a tradicionálisabban gondolkodó férfiak esetében: a gyermekükkel kialakított kapcsolatot a siker jobb mutatójának tekintik, mint az üzleti sikert vagy a magas keresetet.

Az országok kontextusa

A tanulmány elemző részében hat, sok szempontból igencsak eltérő európai országot hasonlítunk össze. Segíti az eredmények értelmezését, ha vázlatos képet festünk a hat ország néhány releváns jellemzőjéről (1. táblázat).

A szociáldemokrata jóléti rezsimekhez sorolt Norvégiára a nők és a férfiak közötti egyenjogúság magas szintje jellemző mind a közéletben, mind a munka világában. A kisgyermekes anyák számára könnyen elérhetőek a gyermekgondozási intézmények, és az elterjedt részmunkaidős foglalkoztatottság megkönnyíti a családi és a munkahelyi kötelezettségek összehangolását. A gyermekgondozási szabadság viszonylag rövid, az apák számára elérhető szabadság viszont relatíve hosszú. A termékenység európai viszonylatban magas, a gyermektelenség szintje közepes, a második demográfiai átmenetre jellemző családalapítási és gyermekvállalási viselkedés széles körben elterjedt.

1. táblázat: A hat vizsgált ország néhány makromutatója

	Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia	Adatforrás	Év
GDP (egy főre jutó, vásárlóerőparitáson, dollár)	47 305	29 809	31 378	16 955	13 784	8 789	Világbank	2005
Női foglalkoztatottsági ráta, 25–54 évesek (%)	82,1	75,1	73,3	64,1	70,2	69,9	OECD Family Database	2007
Női foglalkoztatottsági ráta, 3 évesnél fiatalabb gyermek (%)	–	57,4	54,3	14,8	49,3	55,1	OECD Family Database	2007
Női foglalkoztatottsági ráta, 3–6 éves gyermek (%)	–	72,6	63,5	53,0	56,4	56,4	OECD Family Database	2007
Női foglalkoztatottsági ráta, 3 vagy több 15 év alatti gyermek (%)	–	52,3	45,4	21,1	45,8	50,9	OECD Family Database	2007
Női részmunka-idős foglalkoztatottság (%)	32,9	22,6	38,8	5,0	17,4	10,8	OECD Family Database	2005
Intézményi ellátás igénybevétele, 0–2 éves gyermekek (%)	33	32	16	7	2	6	EU–SILC, Eurostat	2005 (Románia 2007)
Intézményi ellátás igénybevétele, 3 éves kortól iskoláskorig (%)	80	95	87	84	30	62	EU–SILC, Eurostat	2005 (Románia 2007)
Fizetett szülői szabadság hossza, teljes időre átszámítva (hét)	37,8	45,5	48,8	96,4	37,4	15,8	OECD Family Database	2011
Apák fizetett szülői szabadságának hossza (hét)	12,0	2,0	5,4	1,0	2,0	–	OECD Family Database	2011
Gender Empowerment Measure*	0,910	0,718	0,831	0,569	0,614	0,497	ENSZ	2009
Nők felsőoktatási részvételének a férfiakéhoz viszonyított aránya	1,52	1,26	1,07	1,47	1,40	1,27	UNESCO	2005 (Németország 2011)
Teljes termékenységi arányszám	1,84	1,92	1,34	1,31	1,24	1,32	Eurostat, Statistics Norway	2005
Gyermektelenség (1955-ben született nők, %)	13,5	10,4	20,3 (kelet), 7,6 (nyugat)	8,5	11,4	10,0	OECD Family Database	2005
SDT1 index** (viselkedés)	8,0	7,6	6,6	5,5	3,7	1,7	Sobotka (2008)	2004
SDT2 index*** (értékek)	–	5,9	6,3	4,0	2,4	3,3	Sobotka (2008)	2000

* Az index kialakításához felhasznált mutatók: női képviselők aránya a nemzeti parlamentekben, nők aránya a gazdasági döntéshozó pozíciókban, női jövedelmek aránya a férfiak jövedelméhez képest.

** Második Demográfiai Átmenet Indexe, viselkedési tényezők. Elemi: átlagos női életkor az első gyermek születésekor, tinédzserkori terheségi arány, házasságon kívüli születések aránya, első teljes házasságkötési arányszám, átlagos első házasságkötési életkor, teljes válási arányszám, élettársi együttélések aránya (Sobotka 2008).

*** Második Demográfiai Átmenet Indexe, értékek. Elemek: mennyire fontos az életében a szabadidő, templomba járás gyakorisága, az élete alakulása felett érzett kontroll, a nőnek szüksége van gyermekekre, a házasság elavult intézmény, a nő leginkább otthonra és gyermekekre vágyik, a szülőknél ki kell érdemelniük a gyermekeik tiszteletét, a házas nők abortuszának elfogadottsága (Sobotka 2008).

A két kontinentális európai ország, Franciaország és Németország sok szempontból hasonlít egymáshoz. A nők és férfiak közötti egyenjogúság nem éri el a norvég szintet, de viszonylag magasnak mondható. Franciaországban a kisgyermekes és nagycsaládos anyák munkapiaci részvétele magasabb, a gyermekgondozási intézmények jobban elérhetők, mint Németországban. A francia termékenység jóval magasabb, mint a német.

A három kelet-közép-európai ország jelentősen eltér az északi és nyugati államoktól, és nem tekinthető egységes országcsoportnak. A termékenység mindhárom kelet-közép-európai országban nagyon alacsony. A családalapítás és az értékrendszerek második demográfiai átmenethez köthető jellemzői a három ország közül Magyarországon a legelterjedtebbek. A nők nyilvános szférában elért egyenlősége Lengyelországban a legmagasabb, Romániában pedig a legalacsonyabb.

A magyar társadalom gazdasági-társadalmi strukturális jellemzői elősegítik a hagyományos nemiszerep-megosztást. A hároméves vagy fiatalabb gyermeket nevelő anyák munkaerő-piaci részvétele európai összehasonlításban nagyon alacsony, és az óvodás- és iskoláskorú gyermekek esetén sem éri el a gyermekkel nem rendelkező nők foglalkoztatásának szintjét. A részmunkaidős foglalkoztatás aránya nagyon alacsony, óvodáskor előtt a gyermekek intézményi ellátása nem megoldott, a gyermekgondozási szabadság hosszú időre távol tartja az anyákat a munkaerőpiactól (Frey 2011; Makay és Blaskó 2012). A társadalom egyöntetű véleménye szerint a háromévesnél fiatalabb gyermekek megsínylik, ha az anyjuk munkát vállal (Blaskó 2011). Bár a magyar társadalom elfogadó azokkal az apákkal szemben, akik a fizetett munka helyett otthon maradnak a gyermekkel, 2011-ben a gyermeket nevelő családoknak csupán 5–6%-ában vette igénybe az apa a gyedet vagy a gyest (Bencsik és Juhász 2012).

A családpolitikák és az anyák munkavállalása összefügg egymással (pl. Szalma és Matysiak 2012). Magyarországon a nőknek korlátozottak a lehetőségeik, hogy kisgyermekes mellett fizetett munkát végezzenek. Minél tovább vannak távol a munkaerőpiactól, annál nehezebb lesz számukra később a (re-)integráció. Ebben a helyzetben a nőkre hárul a gyermekneveléssel összefüggő feladatok többsége mellett a háztartási munka is. Kialakul a beckeri specializáció, a nemileg erősen differenciált munkamegosztás fennmarad.

A lengyel és román anyák gyakrabban vállalnak fizetett munkát (akár részmunkaidőben is), mint magyarországi társaik. Jóval rövidebb a fizetett gyermekgondozási szabadság is, így a nők hamarabb visszatérnek a munkaerőpiacra. Lengyelországban a leggyengébb az óvodáskorú gyermekek intézményi ellátottsága. A lengyel családpolitikákat az implicit familiarizmus jellemzi, amely explicit módon nem támogatja a család gyermeknevelési funkcióját, de mivel a nők munkavállalását sem ösztönzi, a gyermekgondozási szolgáltatások pedig nem elérhetők, végeredményben a gyermekgondozás feladata a családra hárul (Szelewa és Polakowski 2009).

Adatok és változók

Az adatbázis

Az elemzéshez a Generations and Gender Survey (GGS) nemzetközi kérdőíves panelvizsgálat első hullámának adatait használjuk (Vikat et al. 2007). A GGS azonos módszertant és kérdőívet alkalmazó nemzeti adatfelvételek összessége, amelyek viszonylag nagy mintán, egy követéses panelkutatás keretében vizsgálják a termékenység, a párkapcsolatok, a felnőtté válás, a gazdasági aktivitás, valamint a nemzedékek és a nemek közötti kapcsolatok kérdéseit. Jelenleg 19 ország adatai állnak rendelkezésre, amelyek közül 10 országban lezajlott a második adatfelvételi hullám is. A minták nem, életkor és lakóhely szerint reprezentálják az országok 18–79 éves (Magyarországon a 21–79 éves) népességét.³

Az elemzéshez hat európai országot választottunk ki. Észak-Európát Norvégia, Nyugat-Európát Németország és Franciaország, Kelet-Közép-Európát pedig Magyarország, Románia és Lengyelország képviseli. A kiválasztás során cél volt, hogy eltérő jóléti rezsimekhez tartozó országok kerüljenek az elemzésbe. Dél-Európából csak olasz adatok állnak rendelkezésre, de bizonyos kérdéseket nem tettek fel, ezért nem vonhatók be az elemzésbe. Az adatok a 2000-es évek közepére vonatkoznak.⁴

A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények vizsgálata során a teljes mintákat használjuk. A gyermeknevelési munkamegosztás vizsgálatához leválogatott almintá azokat a válaszadókat tartalmazza, akik házasságban vagy élettársal élnek, és él a háztartásban legalább egy 14 éves vagy fiatalabb gyermek.⁵ Az egyes országok elemszámait a 2. táblázat tartalmazza.⁶

2. táblázat: Az elemzéshez használt adatbázis országonkénti súlyozatlan elemszámai és az adatfelvételek időpontja

	Teljes minta	Gyermeknevelési almintá			Adatfelvétel éve
		Férfiak	Nők	Összesen	
Norvégia	14 881	1 742	1 907	3 649	2007
Franciaország	10 079	928	1 199	2 127	2005
Németország	10 017	707	1 225	1 932	2005
Magyarország	13 540	1 189	1 487	2 676	2004/5
Lengyelország	19 987	1 657	2 249	3 906	2011
Románia	11 986	1 241	1 187	2 428	2005
Összesen	80 490	7 464	9 254	16 718	

3 A kérdőív és az adatfelvétel dokumentációja online elérhető: www.ggp-i.org. A magyarországi vizsgálat Életünk fordulópontjai néven érhető el: www.eletunkfordulopontjai.hu.

4 A francia, német és román adatfelvételekre 2005-ben került sor. A magyar vizsgálat 2004 végén és 2005 elején, a norvég 2007-ben, a lengyel pedig 2011-ben zajlott. Feltételezzük, hogy a lengyel adatfelvétel eltérő időzítése érdemben nem befolyásolja az eredményeket, mivel Lengyelország a 2007-ben kezdődő gazdasági válság által kevésbé érintett országok közé tartozik (Criste et al. 2011).

5 Azokat a családokat nem vettük figyelembe, ahol a válaszadóval élő 14 éves vagy fiatalabb gyermekek a partner korábbi kapcsolatából származtak, és a válaszadónak nem volt vagy nem élt a háztartásban megfelelő korú vér szerinti gyermeke. Az egyszülős családokat sem tudjuk vizsgálni, mert esetükben nem értelmezhető a partnerek közötti gyermeknevelési munkamegosztás.

6 A faktorelemzés során a hat ország közös mintájával dolgoztunk. Ebben az esetben úgy súlyoztuk át az országokat, hogy mind a hat országnak azonos legyen a súlyozott elemszáma.

A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök mérése

A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök méréséhez tíz véleménykérdést használtunk fel. A felsorolt állításokkal való egyetértést vagy egyet nem értést egy ötfokú skála mérte, ahol az 1-es válasz jelentette azt, hogy teljesen egyetért, az 5-ös pedig azt, hogy egyáltalán nem ért egyet. Az állítások a következők:⁷

1. Egy nőnek szüksége van gyerekekre a teljes élethez. / A woman has to have children in order to be fulfilled.
2. Egy férfinak szüksége van gyerekekre a teljes élethez. / A man has to have children in order to be fulfilled.
3. Egy gyereknek mindkét szülőjére szüksége van ahhoz, hogy boldogan nőjön fel. / A child needs a home with both a father and a mother to grow up happily.
4. Egy pár tagjai közül a férfinak kell idősebbnek lennie. / In a couple it is better for the man to be older than the woman.⁸
5. Nem tesz jót a kapcsolatnak, ha a nő többet keres, mint a férfi. / If a woman earns more than her partner, it is not good for the relationship.
6. Általában a férfiak jobb politikai vezetők, mint a nők. / On the whole, men make better political leaders than women do.
7. A háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka. / Looking after the home or the family is just as fulfilling as working for pay.
8. Hat- (három-) éves kor előtt a gyermekek megsínylik, ha az anyjuk eljár dolgozni. / A pre-school child is likely to suffer if his/her mother works.⁹
9. A gyermekek megsínylik, ha az apjuk túl sokat foglalkozik a munkájával. / Children often suffer because their fathers concentrate too much on their work.
10. Ha kevés a munkalehetőség, jogos lenne, hogy inkább a férfiak kapjanak munkát, ne pedig a nők. / When jobs are scarce, men should have more right to a job than women.

A családi életre és a nemek közötti viszonyokra vonatkozó állítások kiválasztására törekedtünk, így nem kerültek be a különböző párkapcsolati formák (házasság, élettársi együttélés, válás) elfogadottságára vonatkozó kérdések. A kiválasztott kérdések a férfi kenyérkereső szerepére, a nemi specializáció és a férfiak előnyösebb helyzetének elfogadására, a dolgozó nő szerepének, az anyaságnak és az apaságnak a megítélésére vonatkoznak. A kérdések jól lefedik a nemi ideológiák mérésére

⁷ Az állítások fordításai a magyar kérdőívből származnak.

⁸ A partnerek életkorával kapcsolatos preferencia utal a nők és férfiak megítélésére. Ha a párkapcsolatok az eltérő női és férfiszerepeken és a nők gazdaságilag függő helyzetén alapulnak (Becker 1981), akkor a rendszerint magasabb társadalmi-gazdasági pozíciót elérő idősebb férfiak és a gyermekvállalásra és a háztartási munkára alkalmasabbnak tartott fiatalabb nők kötnek egymással házasságot (van Poppel et al. 2001). Az idősebb férfitársat vagy házastárs iránti preferencia rendszerint akkor is erősebb, ha a nő elfogadja a férfi domináns szerepét és a két fél egyenlőtlen pozícióját a kapcsolatban (Bozon 1991).

⁹ A magyar kérdőívben három év alatti, míg a nemzetköziben iskoláskor előtt álló gyerekekről van szó. Az óvodáskorú és az annál kisebb gyermekek esetében általában sokkal negatívabban megítélésé annak, ha az anya munkát vállal. Valószínűleg a magyar válaszok így jóval nagyobb egyetértést fognak mutatni az állítással. Ezt a családi és nemi szerepek megítélésének összehasonlítása során figyelembe kell venni. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy az országon belüli egyéni különbségek, valamint az értékek és a gyermeknevelési munkamegosztás közötti összefüggés vizsgálata során az eredményeket kevésbé befolyásolja.

használt eszközök témaköreit, csak a háztartási munkamegosztással kapcsolatos elvárások maradtak ki a GGS kérdőívének kérdései közül (Kroska 2007; Davis és Greenstein 2009).

Gyakori, hogy a nemi szerepeket, a családdal kapcsolatos véleményeket mérő kérdésekből egy összevont indexet készítenek. Az így kialakított egydimenziós mutató értékei a tradicionálistól az egalitáriusig terjednek. Az elemzésben faktorelemzés segítségével vizsgáltuk, hogy a kérdések mögött milyen latens struktúra húzódik meg, a tíz állítás egyetlen vagy több dimenzióba rendeződik. A faktorelemzés három faktort azonosított, amelyek a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök eltérő dimenzióit mérik. A faktorokat, azok országok közötti és országokon belüli különbségeit a tanulmány elemző részében ismertetjük.

A gyermeknevelési gyakorlat mérése

Az elemzés második felében megvizsgáljuk, hogy a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök összefüggnek-e a családok működésével.¹⁰ A családok működésének egy vetületét emeljük ki: a gyermekneveléssel és -gondozással kapcsolatos feladatok megosztását a gyermekes párok férfi és női tagjai között.

A gyermeknevelési munkamegosztást mérő kérdéssor felsorolt hat tevékenységet, és minden tevékenységgel kapcsolatban megkérdezte, ki szokta azokat végezni: mindig a kérdezett, általában a kérdezett, a kérdezett és partnere megosztva, általában a partnere, mindig a partnere, mindig vagy általában valaki más a háztartásból, mindig vagy általában valaki más, de nem a háztartásból, vagy a gyerekek megcsinálják maguk. A feladatok a következők voltak: 1. felöltöztetni a gyermekeket vagy ellenőrizni, hogy felöltöztek-e megfelelően; 2. lefektetni a gyermekeket vagy ellenőrizni, hogy lefeküdtek-e, 3. otthon maradni a beteg gyermekekkel, 4. játszani a gyermekekkel, 5. segíteni a házi feladat elkészítésében, és 6. elvinni, elhozni a gyermekeket az iskolából, óvodából, bölcsődéből.

A kérdést abban az esetben tették fel, ha élt a háztartásban a válaszadónak vagy a partnerének 14 éves vagy fiatalabb gyermeke. A válaszadást kétféle válaszlap segítette, amelyek nem tartalmazták a partnerre vonatkozó válaszlehetőségeket, ha nem élt élettárs vagy házastárs a válaszadóval.

Az időmérleg-felvételekkel ellentétben nem egy kiválasztott napra vonatkozó adatokat kapunk, hanem egy nagyobb időtávra általában jellemző munkamegosztási gyakorlatról szerünk információt. A vizsgált feladatok jól lefedik az időmérleg-vizsgálatokban a gyermekgondozás körébe sorolt tevékenységeket. A módszernek hátránya viszont, hogy nem tudjuk meg, valójában mekkora időráfordítást jelentenek az egyes feladatok és milyen gyakran kerül rájuk sor. Az időmérleg-vizsgálatok

¹⁰ Az eredmények értelmezése során hatásról nem, csupán együttjárásról beszélhetünk. Keresztmetszeti adatok segítségével nem lehet szétválasztani, hogy a szülők előzetes nemi attitűdjei hatnak-e a gyermeknevelési gyakorlatukra, vagy a gyakorlat formálta az attitűdjeiket. Egy szelekciós hatás is működhet, amennyiben eltérő eséllyel vállalnak gyermeket a nemi attitűdjeikben különböző nők és férfiak. A regresszióelemzések célja ezért az összetételhatások kiszűrése, nem pedig magyarázó modellek felállítására.

mérik a legpontosabban az időráfordítást, és sokkal kisebb torzítást jelent, hogy a válaszadók valamiféle érzékelt társadalmi elvárásnak megfelelően módosítják a válaszaikat (Kan 2008; Sullivan 2013).

A munkamegosztás egyenlőtlenségét úgy határoztuk meg, hogy a vizsgált feladatokra 1–1 pontot adtunk, ha mindig vagy általában a nő végzi az adott tevékenységet, –1 pontot ért, ha mindig vagy általában a férfi végzi, a közösen végzett tevékenységek pontértéke pedig 0. Így a „gyermeknevelési munkamegosztás indexének” értékei –6 és 6 között mozoghatnak. –6 pont esetén mind a hat feladatot a férfi végzi, +6 pont esetén mindet a nő. Általában van olyan feladat, amely a gyermek életkora miatt nem releváns, a gyerekek elvégzik maguk vagy valaki más, így ezekben az esetekben az elérhető minimális és maximális pontszám nem éri el a –6–ot és a +6–ot. Ha az index értéke pozitív, több feladat hárul a nőre, ha negatív, több a férfira. Ha az index értéke 0, akkor a nők és a férfiak egyformán kiveszik a részüket a feladatokból. Minél alacsonyabb a pontszám, annál nagyobb a férfi relatív hozzájárulása, a magasabb pontszám pedig azt jelzi, hogy a nő hány feladattal végez többet, mint a férfi.

Kutatási kérdések

Az elemzés két fő kutatási kérdésre keresi a választ. Az első kérdés arra vonatkozik, hogy Európa hat országában hogyan ítélik meg a női és férfiszerepeket. A korábbi kutatások tapasztalatai alapján jelentős országok közötti különbségeket várunk Európa keleti és nyugati fele között és a két országcsoporton belül is. A nemi szerepekre vonatkozó attitűdöket nem a tradicionális–egalitárius dichotómia mentén elemezzük, hanem faktorelemzés segítségével elkülönítjük az attitűdök különböző dimenzióit, és azok segítségével jellemezzük a női és férfiszerepek és a család megítélését a hat országban.

A második kérdés azt vizsgálja, hogyan függnek össze a nemi szerepattitűdök a családokon belüli viszonyokkal. A családok működésének egy dimenzióját választottuk ki: a nők és férfiak részvételét a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatos feladatokban. A korábbi vizsgálatok elsősorban a férfiak esetében találtak összefüggést: az egalitárius attitűdökkel rendelkező férfiak nagyobb részt vállalnak a gyermeknevelésben, mint tradicionálisabb beállítottságú társaik. Az egyenlőségpárti apák nagyobb szerepvállalása a gyakorlatban azt jelenti, hogy több feladatot végeznek a partnerükkel közösen, bekapcsolódnak a tevékenységekbe, vagy esetleg teljesen átvesznek egyes feladatokat. Az egyenlőségpárti nők ezzel szemben nem csökkenthetik egyoldalúan a hozzájárulásukat, ha eközben a partnerük vagy valaki más nem veszi át a feladatokat, mert a gyermekekkel kapcsolatos bizonyos feladatokat a gyermekek egészsége és fejlődése érdekében mindenképpen el kell valakinek látni. A gyermekgondozás felelőssége elsősorban az anyákra hárul, így az ő mozgásterük jóval kisebb, mint az apáké. Ezért azt várjuk, hogy a férfi- és női szerepek

megítélése elsősorban a férfiak esetében függ össze a gyermekgondozási munkamegosztással.

Meg kell jegyeznünk, hogy ha összefüggést találunk a vélemények és a gyakorlatok között, az nem feltétlenül jelent oksági kapcsolatot, ezért óvatosan kell eljárunk az eredmények értelmezése során. Nem csak az értékek formálhatják a viselkedést, de a viselkedés is visszahat az értékekre, továbbá egy előzetes szelekció is működhet. Esetünkben lehetséges, hogy a családi és nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények már a párválasztásra és a gyermekvállalásra is hatnak, illetve a családi együttélés és főként a gyermekvállalás is módosíthatja a nemi szerepmegosztás megítélését.

A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök hat európai országban

Az első kutatási kérdés a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdökre vonatkozott. Az adatfelvétel a nemi attitűdöket tíz állítás segítségével mérte, és az állításokkal való egyetértésre vagy egyet nem értésre kérdezett rá. Az állításokkal teljesen egyetértők és az egyetértők együttes arányát a 3. táblázat (lásd a következő oldalon) tartalmazza országonkénti bontásban.

A gyermekvállalás szükségességének megítélésében jelentős eltérések találhatók az országok között. Míg Magyarországon, Romániában és Franciaországban a többség szerint csak gyermekkel teljes egy nő vagy egy férfi élete, Lengyelországban csak minden második válaszadó ért ezzel egyet, Németországban csak minden harmadik, Norvégiában pedig csak minden tizedik. Általában a nők életében fontosabbnak ítélik meg a gyermeket, mint a férfiakéban. Norvégiát kivéve minden országban a túlnyomó többség szerint a gyermekeknek mindkét szülőre szükségük van a boldog nevelkedéshez.

A magyarok és a románok értenek egyet a legnagyobb arányban azzal, hogy a férfi legyen idősebb, mint a partnere. Magyarországon a legmagasabb azok aránya is, akik szerint nem tesz jót egy kapcsolatnak, ha a nő keres többet. A nők politikai vezető szerepét leginkább a románok utasítják el. Az életkorra, a keresetre és a politikai szerepre vonatkozó mindhárom állításra igaz, hogy egyetlen országban sem érte el az 50%-ot az állításokkal egyetértők aránya, Norvégiában értettek egyet velük a legkevesebben, a volt szocialista országokban pedig a legtöbben.

A francia, a német és a magyar válaszadók kétharmada szerint a háztartási és a fizetett munka egyenértékű, a másik három országban nagyjából minden második megkérdezett ért ezzel egyet. Ha a kérdést a nő háziasszonyi szerepére vonatkoztatjuk, a hagyományos női–férfi munkamegosztás támogatását méri. Azonban jelezhet egy elfogadó hozzáállást is, vagyis ha egy nő (vagy akár egy férfi) a gyermekevelés és a háztartás ellátásának feladataira szeretne koncentrálni, abban sincs semmi elítélendő, az is egy értékes életcél. Elképzelhető, hogy az egyes országokban kapott eltérő válaszok részben abból erednek, hogy az állítás más-más képzeteket mozgósított a megkérdezettekben.

3. táblázat: Az állításokkal egyetértők és teljesen egyetértők aránya országonként, %

	Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia	Összesen
Egy nőnek szüksége van gyerekekre a teljes élethez.	11,1	63,6	36,4	84,8	52,5	80,7	57,2
Egy férfinak szüksége van gyerekekre a teljes élethez.	9,9	59,2	30,3	73,6	45,7	76,4	51,3
Egy gyereknek mindkét szülőjére szüksége van ahhoz, hogy boldogan nőjön fel.	47,2	90,4	80,8	93,1	88,9	93,3	84,1
Egy pár tagjai közül a férfinak kell idősebbnek lennie.	10,4	25,8	28,5	49,7	36,1	44,4	33,6
Nem tesz jót a kapcsolatnak, ha a nő többet keres, mint a férfi.	4,9	13,3	16,3	37,5	20,4	10,9	17,8
Általában a férfiak jobb politikai vezetők, mint a nők.	7,1	13,6	21,2	34,7	31,2	43,7	26,2
A háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka.	50,2	66,9	66,6	69,6	46,8	46,3	58,1
Hat- (három-) éves kor előtt a gyermekek megsínylik, ha az anyjuk eljár dolgozni.	15,6	51,4	47,2	85,8	63,6	45,2	53,3
A gyermekek megsínylik, ha az apjuk túl sokat foglalkozik a munkájával.	46,8	64,3	64,7	79,7	74,0	40,8	62,4
Ha kevés a munkalehetőség, jogos lenne, hogy inkább a férfiak kapjanak munkát, ne pedig a nők.	6,3	25,1	26,7	29,0	29,0	31,2	25,5

A kisgyermekes anyák munkavállalását nagy arányban elutasítják Magyarországon¹¹ és Lengyelországban, Norvégiában viszont csak 16% gondolja, hogy a hat év alatti gyermek megsínyli, ha az édesanyja eljár dolgozni. Norvégiában és Romániában értenek egyet a legkevesebben azzal, hogy a gyermek megsínyli, ha az apja túl sokat foglalkozik a munkájával, a lengyelek és a magyarok pedig a leginkább. Kevés munkalehetőség esetén általában 25–30% adna inkább a férfiaknak munkát, Norvégiában viszont csak 6% tenne így.

A tíz kérdésen végzett faktorelemzés (főfaktorok módszere, varimax rotáció) három jól elkülönülő faktort azonosított, amelyek a variancia 60%-át őrzik meg (4. táblázat).¹² A faktorelemzés eredménye arra utal, hogy a nemiszerep-attitűdök

11 Mint említettük, Magyarországon három év alatti gyermekekre vonatkozott a kérdés, ez magyarázhatja a kiugróan magas értéket. A társadalom különösen a háromévesnél fiatalabb gyermekek esetén tartja kívánatosnak, hogy az anya otthon legyen a gyermekkel (Blaskó 2011).

12 A faktorelemzést országonként külön is elvégeztük. Az így kapott faktorstruktúra és a faktorsúlyok megegyeztek a 4. táblázatban közöltekkel. Ez arra utal, hogy a hat országban a családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos állítások azonos módon szerveződnek latens struktúrába.

nem képezhetők le egyetlen dimenzió segítségével, hanem több, egymástól független attitűdcsoportra bonthatók. Ezek a csoportok nem életterületek szerint szerveződnek, hanem „keresztülmetszik” a család, a gyerek és a munka témáit.

4. táblázat: A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdöket mérő változók faktorelemzésének eredménye (faktorsúlyok)

	1. faktor: Az ideális család	2. faktor: Férfi–női egyenlőtlenség	3. faktor: Otthon gyermekkel
Egy nőnek szüksége van gyerekre a teljes élethez.	0,922	0,141	0,086
Egy férfinak szüksége van gyerekre a teljes élethez.	0,925	0,121	0,053
Egy gyereknek mindkét szülőjére szüksége van ahhoz, hogy boldogan nőjön fel.	0,647	0,075	0,274
Egy pár tagjai közül a férfinak kell idősebbnek lennie.	0,253	0,650	0,078
Nem tesz jót a kapcsolatnak, ha a nő többet keres, mint a férfi.	0,030	0,694	0,219
Általában a férfiak jobb politikai vezetők, mint a nők.	0,204	0,721	-0,004
A háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka.	0,163	-0,130	0,495
Hat- (három-) éves kor előtt a gyermekek megsínylik, ha az anyjuk eljár dolgozni.	0,259	0,265	0,745
A gyermekek megsínylik, ha az apjuk túl sokat foglalkozik a munkájával.	0,022	0,022	0,845
Ha kevés a munkalehetőség, jogos lenne, hogy inkább a férfiak kapjanak munkát, ne pedig a nők.	0,218	0,626	0,097

Megjegyzés: főfaktorok módszere, varimax rotáció, a megőrzött variancia 60%

Az első faktorhoz tartozó állítások a gyermekvállalás fontosságát hangsúlyozzák mind a nő, mind a férfi számára. A gyermek jelentőségét abban látják, hogy szükséges a teljes élethez, a gyermeknek pedig mindkét szülőre szüksége van. Az első faktort az „ideális család”-nak neveztük el, mivel az anyából, apából és a gyermekből álló család ideálját jeleníti meg.

Az első faktor értelmezéséhez érdemes elgondolkodni azon, mi lehet az állítások ellentettje: egy férfi és egy nő élhet teljes életet gyermek nélkül, és egy gyermek boldogan nőhet fel akkor is, ha nincs jelen mind a két szülője. A faktor által megjelölt skála egyik végpontja tehát a kétszülős család mint ideál, a másik pedig a gyermektelenség és az egyszülős család mint alternatív életformák elfogadása. Az egyes családtípusok elfogadása itt azt jelenti, hogy a válaszadó véleménye szerint mennyiben biztosítja az érintettek egyéni boldogságát és kiteljesedését. Aki a szülők és a gyermek szempontjából a gyermekvállalást és a kétszülős családot tartja a leg-

ideálisabbnak, az nem feltétlenül ítéli el az ettől eltérő életformákat, de úgy gondolja, hogy gyermekek vagy két szülő híján nem lehet boldog életet élni.

A második faktorhoz tartozó állításokkal egyetértők elfogadják, hogy a nők és a férfiak nem egyenlők sem a párkapcsolatokban, sem a munka világában, sem a politikában. A nők a magánélet és a nyilvánosság színterein is alárendelt szerepben jelennek meg. A „férfi–női egyenlőtlenség” faktor magasabb értékei a két nem közötti egyenlőtlenség elfogadását, alacsonyabb értékei pedig annak elutasítását, egy egyenlőségpárti beállítódást jelentenek.

A harmadik faktor szembeállítja egymással a munkával és a gyermekkel töltött időt. Elutasítja a kisgyermekes anyák munkavállalását, mégpedig a gyermek érdekében. Az „otthon gyermekkel” nevű faktor a fizetett munkával szemben a háztartási munka és a gyermeknevelés szempontjait emeli ki. Elismeri a nem dolgozó nő vagy anya otthoni tevékenységeinek értékét, így a gyermekeit otthon gondozó háziasszony élethelyzete önmaga és a gyermeke számára is előnyökkel járhat. Meg kell jegyezni, hogy a háztartási munka értékelésekor a kérdés nem nevezi meg, hogy a nő vagy a férfi által végzett munkáról van szó, így az állítás elvileg a férfiak által végzett házi munkára is vonatkozhat. A faktor az apák szerepének fontosságát is elismeri. Nem azt állítja, hogy a férfiak munkavállalása általában véve káros a gyermekek számára, hanem csak abban az esetben, ha a munka miatt nem jut elég idejük a gyermekeikre. Itt megjelenik a gondoskodó és kenyérkereső apa kettőssége: jelen van a gyermek mindennapjaiban, pénzt is keres, de a munkája nem megy a gyermeke rovására.

A faktorok átlagértékei jelentősen eltérnek az egyes országokban (5. táblázat). Az egyes faktorok elfogadásának vagy elutasításának eltérő kombinációi jellemzik a vizsgált országokat, a tényezők nem együtt mozognak. Az egyszerűbb tradicionális vs. egalitárius dichotómiához képest árnyaltabb képet kapunk az országok közötti különbségekről.

A gyermekvállalás és a kétszülős család ideálja Magyarországon és Romániában a legerősebb, majd Franciaország, Lengyelország, Németország és Norvégia következik. Lengyelország a gyermekvállalás szükségességének megítélésében tér el jelentősen a másik két kelet–közép-európai országtól, a gyermekvállalás és a kétszülős család fontosságát mérő faktor értéke ott átlag alatti. A két nem közötti egyenlőtlenség megítélésében egy egyértelmű kelet–nyugat megosztottság érvényesül: a kontinens keleti felében fogadják el jobban, a legkevésbé pedig Franciaországban és Norvégiában. A férfiak és nők közötti egyenlőtlenséget a három vizsgált posztkommunista ország közül Magyarországon fogadják el a legkevésbé. A háztartási munka értékét és a gyermek szempontjai szerint korlátozott fizetett munkát a norvégok és a románok utasítják el a legerősebben. Itt anyagi és értékalapú megfontolások keveredhetnek egymással, és lehetséges, hogy az arányuk a két országban eltér. Lehetséges, hogy Norvégiában az önmegvalósításhoz szükségesnek tartják, hogy a nők és a szülők dolgozzanak, és ha szükséges, a munkájukra koncentráljanak, és nem gondolják, hogy ez a gyermekekre nézve káros. Romániában pedig lehetséges, hogy a munkavégzést anyagi szempontból tartják szükségesnek, amelyből végső soron a gyermek is profitálni fog.

A harmadik faktor kiugróan magas magyar értéke valószínűleg részben az egyik állítás – „Hat-/hároméves kor előtt a gyermekek megsínylik, ha az anyjuk eljár dolgozni” – eltérő megfogalmazásának tudható be.¹³

5. táblázat: A faktorok átlagértéke és szórása országoként

	Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia
Az ideális család	-1,10 (0,87)	0,33 (1,00)	-0,45 (0,90)	0,56 (0,76)	-0,19 (0,72)	0,53 (0,70)
Férfi-női egyenlőtlenség	-0,41 (0,86)	-0,59 (1,04)	-0,11 (0,97)	0,26 (1,11)	0,36 (0,75)	0,34 (0,79)
Otthon gyermekkel	-0,36 (0,91)	0,01 (1,11)	0,04 (0,93)	0,76 (0,89)	0,06 (0,73)	-0,55 (0,86)

Ha a nemi attitűdök alapján szeretnénk jellemezni a vizsgált hat országot, Norvégia egyértelműen kiemelkedik, mint a leginkább egyenlőségpárti állam. Kevesen vallják, hogy csak gyermekkel és kétszülős családban teljes és boldog az élet, a nőket a párkapcsolat, a munka és a közélet területén egyenrangúnak tekintik a férfiakkal, és elfogadják a dolgozó anya szerepét. Franciaországban fontosnak tartják a gyermekvállalást és a kétszülős családot, ugyanakkor egyenlőségpártiak. A németek számára kevésbé fontos az anya-apa-gyerekek hármasa, és mérsékelten egyenlőségpártiak. A három volt szocialista országban közös, hogy elfogadják a férfiak és nők közötti egyenlőtlen viszonyokat. Magyarországon fontos a gyermekvállalás és a kétszülős család, a háztartási munka, és elvárják, hogy a gyermek érdekében mondjanak le a fizetett munkáról vagy csökkentsék az arra fordított időt. A lengyelek számára az ideális család kevésbé fontos, mint a magyaroknak vagy a románoknak. Romániában az egyenlőtlenségek elfogadása és a kétszülős család ideáljának támogatása mellett jellemző, hogy alacsonyabbra becsülik a háztartási munkát, mint a fizetett munkavégzést, és nem tartják szükségesnek, hogy a gyermek érdekében az anya otthon maradjon, az apa pedig kevesebb időt töltsön a munkájával.

A következő lépésben megvizsgáltuk, hogy néhány alapvető társadalmi és demográfiai ismérv szerint eltérnek-e a vélemények (6. táblázat; a részletes eredményeket és a független változók megoszlásait a *Függelék* tartalmazza). Korábbi eredmények szerint az egyének nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjei függenek az érdekeiktől és az őket érő hatásoktól (Bolzendahl és Myers 2004). Ha az egyén úgy gondolja, hogy számára előnyökkel jár a két nem közötti egyenlőség, egalitáriusabb attitűdöket vall. A külső hatások jelentősége abban áll, hogy ha olyan helyzeteknek és eszméknek van valaki kitéve (szocializáció, oktatás vagy egyéni tapasztalatok

¹³ Magyarországon a kérdés három év alatti, a többi országban hat év alatti gyermekekre vonatkozott. Mint említettük, a magyar közvélemény inkább elfogadja a kisgyermekes anyák munkavállalását, ha a gyermek óvodáskorú, mint ha háromévesnél fiatalabb gyermeket nevelnek (Blaskó 2011). Az International Social Survey Programme (ISSP) 2002-es adatai szerint a magyar válaszadók kétharmada szerint káros, ha az anya a gyermek hatéves kora előtt dolgozik, és a kérdés megítélése az 1980-as évek vége és 2002 között alig változott (Blaskó 2006: 16). A hat év alattiakra vonatkozó arány (66%) tehát alacsonyabb, mint amit a három év alattiakkal kapcsolatban mértünk (86%), de még a kétharmados arány is nagyon magas lenne a más országokban mért értékekhez képest (3. táblázat). Ezért úgy gondoljuk, hogy az állítás eltérő megfogalmazása a leíró elemzés során az országok rangsorán valószínűleg nem változtat, a regressziós modellekben pedig nem az országok, hanem az egyének közötti különbségeken van a hangsúly.

révén), amelyek egybecsengnek az egalitárius vagy a tradicionális elképzelésekkel, akkor maga is hajlik majd ekként gondolkodni (Vespa 2009).

Mindhárom faktorra általában igaz, hogy magasabb átlagértékeket kaptak a férfiak, az idősebb korosztályba tartozók, az alacsony végzettségűek, és akik rosszabbnak ítélik meg a háztartás jövedelmi helyzetét. A kétszülős család ideálját fontosabbnak értékelték azok, akik a személyes életükben is ezt a családformát testesítik meg: a házások és a gyermeket nevelők. A nők és a férfiak közötti egyenlőtlenséget kevésbé fogadják el a nők, a fiatalabbak, a képzettebbek, akik jobbnak ítélik meg a háztartásuk jövedelmi helyzetét. A gyermekgondozási szabadságon levők és a háztartásbeliek általában elfogadóbbak a két nem eltérő megítélésével kapcsolatban, mint a teljes munkaidőben dolgozók. Az „otthon gyermekkel” faktort Európa északi és nyugati részén a férfiak, a keleti felében a nők támogatják nagyobb arányban. A harmadik faktor esetében a gyermekek csak Franciaországban és Németországban kaptak a gyermekteleneknél alacsonyabb pontszámot. A részmunkaidőben dolgozók, a gyermekgondozási szabadságon levők és a háztartásbeliek Norvégiában, Franciaországban és Lengyelországban nagyobb mértékben értenek egyet, mint a teljes munkaidőben munkát vállalók, míg Magyarországon és Romániában fordított az összefüggés. A főállásban gyermekneveléssel vagy a háztartás ellátásával foglalkozók a nők és férfiak egyenlőtlenségét mérő faktoron is magasabb értékeket kaptak.

6. táblázat: A faktorok társadalmi–demográfiai háttere

	Nők	Életkor	Iskolai végzettség	Élettársal él vs. házas	Nem él partnerrel vs. házas	Nevel 0–24 éves gyermeket	Szubjektív jövedelmi helyzet	Részmunkaidőben vs. teljes állásban dolgozik	Gyese van, háztartásbeli vs. teljes állásban dolgozik
„Ideális család” faktor	NO	–	J	–	–	–	+	–	∅
	FR	–	J	–	–	–	+	∅	∅
	GE	–	J	–	–	–	+	–	∅
	HU	∅	+	–	–	–	+	+	∅
	PL	–	+	–	–	–	+	–	∅
	RO	–	+	∅	–	–	+	+	+
„Férfi–női egyenlőtlenség” faktor	NO	–	J	–	∅	+	∅	–	+
	FR	∅	+	–	∅	+	∅	–	∅
	GE	–	+	–	–	∅	∅	–	∅
	HU	–	+	–	–	∅	∅	–	∅
	PL	–	J	–	∅	+	∅	∅	∅
	RO	–	+	–	+	+	∅	–	+
„Otthon gyermekkel” faktor	NO	–	+	–	–	∅	∅	–	+
	FR	–	+	–	∅	∅	–	–	+
	GE	–	+	–	–	∅	–	∅	∅
	HU	+	+	∅	∅	∅	∅	–	–
	PL	+	+	–	–	–	∅	–	+
	RO	+	∅	+	∅	∅	∅	–	–

Megjegyzés: Lineáris regressziós modellek alapján (ld. Függelék)

Magyarázat: (+) pozitív irányú kapcsolat; (–) negatív irányú kapcsolat; (J) J alakú összefüggés; (∅) nincs statisztikailag szignifikáns kapcsolat

A gyermeknevelési feladatok megosztása és kapcsolata a család és a nemi szerepek megítélésével

A második kutatási kérdés a nemiszerep-attitűdök, valamint a gyermekgondozási munkamegosztás közötti kapcsolatra vonatkozik. A kérdés megválaszolásához először megvizsgáljuk, hogyan oszlanak meg a gyermekek gondozásával és nevelésével kapcsolatos feladatok a gyermeket nevelő párok női és férfi tagjai között.

A 7. táblázat azt mutatja meg, hogy ki végzi a felsorolt gyermekneveléssel összefüggő hat feladatot: ki öltözteti fel a gyermekeket, ki fekteti le őket, ki viszi és hozza őket a bölcsődéből, óvodából vagy iskolából, ki játszik velük, ki segít a házi feladat elkészítésében és ki marad otthon, ha betegek.

7. táblázat: A gyermekgondozással, -neveléssel összefüggő feladatokat ki végzi, %

			Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia	Összesen
Öltöztetés	Férfi	Mindig vagy általában a férfi	4,1	3,2	2,6	2,9	3,4	2,3	3,2
		Megosztva	58,0	33,1	33,9	42,4	30,9	21,4	37,5
		Mindig vagy általában a nő	37,9	63,7	63,5	54,8	65,7	76,3	59,3
	Nő	Mindig vagy általában a férfi	0,7	1,8	0,9	1,1	2,0	0,9	1,3
		Megosztva	43,8	23,6	13,3	29,3	24,3	18,2	26,3
		Mindig vagy általában a nő	55,5	74,6	85,9	69,6	73,7	80,9	72,5
Lefektetés	Férfi	Mindig vagy általában a férfi	7,8	9,4	6,4	3,6	5,6	2,3	5,8
		Megosztva	80,2	56,2	58,4	51,7	43,3	24,3	53,1
		Mindig vagy általában a nő	12,1	34,4	35,2	44,7	51,0	73,4	41,0
	Nő	Mindig vagy általában a férfi	3,6	5,2	2,6	0,9	3,4	1,1	2,8
		Megosztva	71,8	47,2	41,5	42,0	37,7	25,0	44,7
		Mindig vagy általában a nő	24,6	47,6	56,0	57,1	58,9	73,9	52,5
Közlekedés	Férfi	Mindig vagy általában a férfi	14,9	12,3	8,7	10,9	12,9	7,7	11,5
		Megosztva	64,8	44,2	40,5	50,1	41,0	41,6	47,7
		Mindig vagy általában a nő	20,3	43,5	50,8	39,1	46,1	50,8	40,8
	Nő	Mindig vagy általában a férfi	7,0	9,1	3,0	5,8	9,8	7,9	7,5
		Megosztva	61,4	36,7	23,1	44,6	35,9	43,2	41,0
		Mindig vagy általában a nő	31,6	54,1	74,0	49,6	54,2	48,9	51,6

(A táblázat folytatása a következő oldalon)

		Norvégia	Francia-ország	Német-ország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Románia	Összesen	
Közös játék	Férfi	Mindig vagy általában a férfi	11,1	10,6	3,2	4,1	4,3	4,8	6,7
		Megosztva	80,4	71,8	69,3	86,4	69,9	67,1	74,5
		Mindig vagy általában a nő	8,5	17,7	27,5	9,5	25,9	28,1	18,8
	Nő	Mindig vagy általában a férfi	5,1	8,5	1,7	2,1	3,3	4,4	4,2
		Megosztva	79,6	64,7	54,9	79,0	62,0	63,3	67,7
		Mindig vagy általában a nő	15,3	26,8	43,4	19,0	34,7	32,3	28,1
Házi feladat	Férfi	Mindig vagy általában a férfi	9,6	13,5	7,0	5,6	4,6	5,1	7,4
		Megosztva	59,6	39,2	43,0	48,8	43,9	47,8	48,2
		Mindig vagy általában a nő	30,8	47,3	50,0	45,5	51,5	47,1	44,4
	Nő	Mindig vagy általában a férfi	5,2	8,3	1,7	3,5	4,5	5,1	4,8
		Megosztva	50,8	34,2	25,2	42,2	38,5	44,0	40,3
		Mindig vagy általában a nő	44,1	57,5	73,2	54,3	57,0	50,9	55,0
Betegség	Férfi	Mindig vagy általában a férfi	7,8	10,2	5,2	5,4	7,2	2,6	6,4
		Megosztva	61,2	27,4	25,7	18,3	27,9	14,1	31,4
		Mindig vagy általában a nő	31,1	62,4	69,2	76,4	64,9	83,3	62,2
	Nő	Mindig vagy általában a férfi	4,8	6,2	2,3	2,4	2,8	2,1	3,4
		Megosztva	53,7	17,9	13,4	12,4	22,8	13,2	23,9
		Mindig vagy általában a nő	41,5	75,9	84,3	85,2	74,4	84,7	72,7

Megjegyzés: Párkapcsolatban élő, 14 éves vagy fiatalabb gyermeket nevelő nők és férfiak válaszai. A táblázat nem tartalmazza azokat az eseteket, amikor mindig vagy általában valaki más végzi az adott feladatot, vagy a gyerekek megcsinálják maguk.

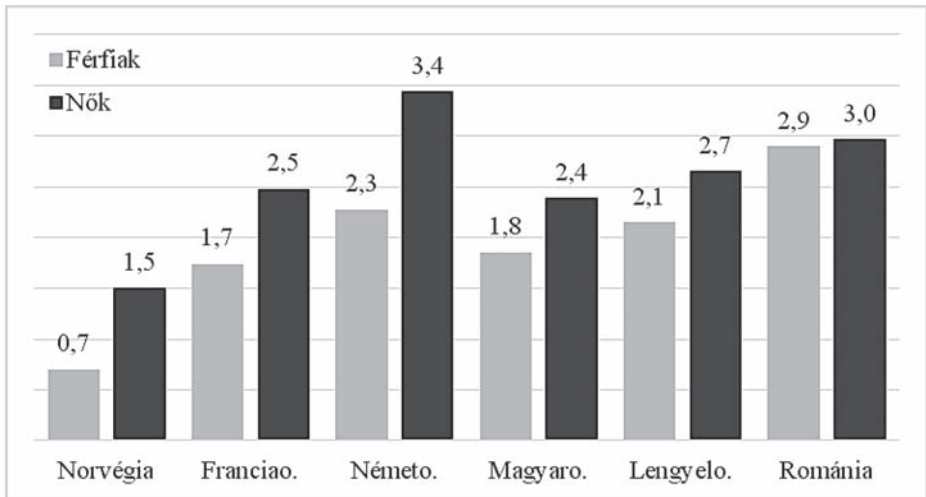
A felsorolt feladatokat leggyakrabban a párok női tagja vagy a két szülő megosztva végzi. Legfeljebb az esetek 15%-ában végzi valamely feladatot általában vagy mindig a férfi. A férfiak a leggyakrabban a bölcsődébe, óvodába vagy iskolába viszik és hozzák a gyermekeket. A közös játék az a tevékenység, amelyben a családok többségében mindkét szülő részt vesz. A férfiak részvétele általában azokban a tevékenységekben a jelentősebb, amelyeket a szülők a leggyakrabban élvezetesnek tartanak, amelyek kevesebb időbeli és térbeli kötöttséggel járnak vagy összekapcsolódnak a szabadidővel. A nőkre leggyakrabban a rutinszerű feladatok, a gyermekek fiziológiai szükségleteinek kielégítése hárul.

A nők és a férfiak válaszait összehasonlítva a korábbi kutatásokban is tapasztalt jellegzetességet figyelhetjük meg: mindkét nem képviselői nagyobbban látják a saját hozzájárulásukat, mint az ellentétes neműekét. A férfiak átlagosan gyakrabban választották, hogy megosztva végzik az adott tevékenységet, mint a nők. A nők és férfiak véleménye közt valószínűleg az okozza a különbséget, hogy a férfiak munkáját a nők nem tekintik elég rendszeresnek vagy gyakorinak ahhoz, hogy beszámoljanak róla („csak besegítenek”), a férfiak viszont úgy látják, párjukkal megosztva szokták végezni az adott feladatot.

A gyermeknevelési munkamegosztás indexe megmutatja, hogy a hat vizsgált feladat közül mennyivel többet végeznek a nők, mint a férfiak (1. ábra). Az index átlagértéke minden országban pozitív, vagyis a nőkre több feladat hárul, mint a férfiakra. A norvég párok állnak a legközelebb a kiegyenlített munkamegosztáshoz, őket a franciák, a magyarok, majd a lengyelek követik. Németországban és Romániában a legegyenlőtlenebb a gyermeknevelési feladatok megosztása. Németországban különösen nagy az eltérés a nők és a férfiak válaszai között.¹⁴

Magyarország tehát a gyermeknevelés szempontjából nem tartozik a legegyenlőtlenebb munkamegosztással jellemezhető országok közé, kelet-közép-európai kontextusban pedig Lengyelországhoz és Romániához képest nagyobb részt vállalnak a magyar apák a gyermekeik gondozásában és nevelésében.

1. ábra: A gyermeknevelési munkamegosztás indexének átlagértékei országok és nemek szerint (skála: -6 — + 6)

14 Ha a nők véleményét vesszük alapul, Németországban a legegyenlőtlenebb a munkamegosztás, a férfiak válasza szerint viszont a második helyet foglalja el. A jelen tanulmányban nincs mód e jelenség okainak alaposabb vizsgálatára.

Az elemzés következő részében azt vizsgáljuk, hogy a nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök egyéni szinten összefüggnek-e a gyermeknevelési munkamegosztással. Részletes leíró elemzés helyett regressziós modelleket alkalmazunk, amelyekben kiszűrjük a szakirodalom szerint releváns, egyéni és háztartási szintű tényezők hatását. Megvizsgáljuk, hogy a családciklus, az egyéni erőforrások és a rendelkezésre álló időkeret különbségeit kiszűrve befolyásolják-e a nemiszerep-attitűdök a nők és a férfiak gyermekgondozásban való részvételét. A függő változó a gyermeknevelési munkamegosztás indexe: a nők által és a férfiak által végzett tevékenységek számának különbsége, amelynek értékei -6 és 6 közé eshetnek, ahol a magasabb érték a nők nagyobb arányú hozzájárulását jelenti. A *Függelék* összefoglalja a gyermeknevelési munka magyarázó modelljeibe bevont változók megoszlásait és leíró statisztikáit nemek szerinti bontásban. A változók tematikailag négy csoportba sorolhatók: alapvető demográfiai ismérvek, családi életciklus, válaszadó és partnere erőforrásai, nemi szerepek megítélése. Külön modellek vonatkoznak a nőkre és a férfiakra. A 8. táblázatban láthatók a lineáris regresszió eredményei.

8. táblázat: A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök összefüggése a gyermeknevelési munkamegosztással nemenként és országokként

	Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia
Nők válaszai						
Ideális család	-0,031	-0,036	0,047	-0,02	0,002	0,036
Férfi–női egyenlőtlenség	0,063*	0,004	0,119***	0,083**	0,044*	0,033
Otthon gyermekkel	0,121***	0,031	0,111***	0,037	-0,003	0,030
Férfiak válaszai						
Ideális család	0,018	0,126***	0,075*	0,006	-0,016	0,003
Férfi–női egyenlőtlenség	0,079*	0,125***	0,134***	0,115***	0,065**	0,116***
Otthon gyermekkel	-0,031	0,044	0,030	0,001	0,023	-0,01

Magyarázat: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Megjegyzés: Lineáris regressziós modellek, standardizált béta együtthatók. Kontrolláltuk továbbá az életkort, a háztartásban élő gyermekek számát és a legfiatalabb gyermek életkorát, a gyermeknevelésben kapott külső segítséget, a szubjektív háztartási jövedelmet, a válaszadó és a partnere iskolai végzettségét, munkaerő–piaci helyzetét és munkaidejét. A részletes eredmények a *Függelék*ben találhatók

A három faktor közül az ideális családra vonatkozó csupán a francia és a német férfiak esetében áll (pozitív) kapcsolatban a gyermekgondozási munkamegosztás indexével. Ezekben az országokban, ha egy apa fontosabbnak tartja a gyermekvállalást és hogy mindkét szülő jelen legyen a gyermek életében, akkor arányaiban több gyermekekkel kapcsolatos feladat hárul az anyára. Feltételezésünk szerint a gyermekvállalás és a kétszülős család ideáljának támogatása egy viszonylag általános attitűd, és nem lehet egy az egyben lefordítani a családok mindennapi gyakorlatára. Jelez egyfajta „gyermekközpontúságot”, de nem abban az értelemben, hogy a lehető legtöbb időt és energiát kell fordítani a gyermekek nevelésére. Lehet a szelekció

következménye is, hogy a család jelentőségének megítélése csak korlátozottan függ össze a gyermekgondozási munkamegosztással, ha valószínűbb, hogy gyermeket vállalnak azok, akik szerint szükséges a gyermek a teljes élethez.

A nők és a férfiak közötti egyenlőtlenség elfogadása áll a legegységesebb kapcsolatban a gyermekgondozási munkamegosztással. Kelet-Közép-Európában a három faktor közül csak ez mutat szignifikáns összefüggést a munkamegosztással. A férfiak és a nők válaszai alapján annál több feladat hárul az anyákra, mint az apákra, minél inkább elfogadják, hogy a nők nem egyenrangúak a férfakkal. Ha a munkamegosztást egy alkufolyamat eredményének, a párok közötti hatalmi viszonyok leképeződésének tekintjük, a nemek közötti egyenlőtlenségek és a női alárendeltség elfogadása még előnyösebb helyzetbe hozza a férfiakat és még előnytelenebbé a nőket. A feladatok megosztása során a férfi szempontja érvényesül, aki igyekszik kivonni magát a kötelezettségek alól. Feltehetőleg ez az összefüggés nem egyformán érvényesül minden gyermeknevelési feladat esetében. Az apák szívesebben vesznek részt az élvezetesnek tartott, szabadidőhöz kapcsolódó tevékenységekben, mint például a játék.

A fizetett munkával szemben a háztartási munkát és a gyermek szempontjait értékelő beállítódás csupán a norvég és német anyák esetében függ össze a gyermeknevelési munkamegosztással. A partnerükhöz viszonyítva több feladatot látnak el azok az anyák, akik szerint a kisgyermek megsínyli, ha az anya dolgozni jár, és a háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka.

Összegzés

A tanulmány kettős célt tűzött maga elé. Egyrészt megvizsgálta a nemi szerepekkel és a családokkal kapcsolatos attitűdöket hat európai országban, másrészt kapcsolatot keresett az így azonosított attitűdcsoportok és a családok gyermeknevelési munkamegosztása között.

Az elemzés főbb következtetései a következők. A nemiszerep-attitűdök nem képezhetők le egyetlen dimenzió segítségével, hanem több, egymástól független attitűdcsoportra bonthatók. Faktorelemzés segítségével tíz véleménykérdésből három tényezőcsoportot azonosítottunk: a gyermekvállalás és a kétszülős család fontossága, a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenségek elfogadása, valamint a fizetett munkával szemben a háztartási munka és a gyermeknevelés előtérbe helyezése.

A vizsgált országokat a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök eltérő dimenzióit mérő három faktor más-más kombinációja jellemzi. Magyarországon nagyon fontosnak tartják a gyermekvállalást és a kétszülős család ideálját, a fizetett munkával szemben a gyermek szempontjait, és elfogadják a férfiak és nők közötti egyenlőtlenséget. Norvégia egyértelműen kiemelkedik, mint a leginkább egyenlőségpárti állam. Franciaországban fontosnak tartják a gyermekvállalást és a kétszülős családot, ugyanakkor egyenlőségpártiak. A németek számára kevésbé fontos az

anya–apa–gyerekek hármasa, és mérsékelten egyenlőségpártiak. A három volt szocialista országban közös, hogy elfogadják a férfiak és nők közötti egyenlőtlen viszonyokat. Romániában az egyenlőtlen ségek elfogadása és a kétszülős, gyermekes család ideáljának támogatása mellett jellemző, hogy alacsonyabba becsülik a háztartási munkát, mint a fizetett munkavégzést, és nem tartják szükségesnek, hogy a gyermek érdekében az anya otthon maradjon, az apa pedig kevesebb időt töltsön a munkájával.

A gyermekgondozási feladatok többségét az anyák végzik. A norvég párok állnak a legközelebb a kiegyenlített munkamegosztáshoz, őket a franciák, a magyarok, majd a lengyelek követik. Magyarországon a nők leterheltsége átlagosnak mondható. A hat vizsgált ország közül Németországban és Romániában a legegyenlőtlenebb a gyermeknevelési feladatok megosztása.

Minden vizsgált országban és mindkét nem esetében kimutatható egy pozitív kapcsolat a nemi egyenlőtlen ségek elfogadása és a gyermeknevelési feladatok egyenlőtlen megosztása között. Annál több feladat hárul az anyákra, mint az apákra, minél inkább elfogadják, hogy a nők nem egyenrangúak a férfiakkal a párkapcsolatokban, a munka világában és a politikában. A másik két attitűdcsoport – a „papa, mama, gyermekek” és az „otthon a gyermekkel” – csak egy-két esetben függ össze a munkamegosztással. Valószínű, hogy a gyermekvállalás és a kétszülős család ideáljának támogatása egy viszonylag általános attitűd, és nem lehet egy az egyben lefordítani a családok mindennapi gyakorlatára. Az otthoni munka és a gyermek szempontjait előtérbe helyezők esetében sincs közvetlen kapcsolat az attitűd és a gyermeknevelési munkamegosztás között. Lehetséges, hogy a szülők az attitűdjeik alapján döntenek a munkavállalásuk mellett vagy ellen, így az attitűdöknek nincs közvetlen hatása a család működésére. A másik lehetőség, hogy az adott élethelyzetben levő anyák és apák a körülményeikhez igazítják a háztartási munkával, az anyák és az apák munkavégzésével kapcsolatos véleményüket.

Az elemzés egyik korlátja, hogy nem állnak rendelkezésre diádikus adatok, így nem hasonlíthatók össze a párok férfi és női tagjának attitűdjei, és nem vizsgálható, hogy melyik hogyan függ össze a családon belüli munkamegosztással. A másik korlátot a nemi szerepekkel, a családdal, az anyasággal és az apasággal kapcsolatos attitűdök mérésének és az indexalkotásnak a sokfélesége jelenti. Ez megnehezíti az eredmények összehasonlítását. További nehézség, hogy nincsenek széles körben elfogadott és alkalmazott mérőeszközei néhány, a családdal, a gyermekkel, a nők és férfiak szerepével kapcsolatos attitűdnek, amelyekre az elméleti írások gyakran hivatkoznak. Ilyen például a gyermekközpontúság vagy az apák szerepe.

Az elemzés továbbfejlesztésének lehetőségét jelenti, hogy követéses panelvizsgálat lévén a Generations and Gender Survey adatok lehetőséget adnak dinamikus elemzésre is, amely tisztázhatná a szelekció vagy adaptáció kérdéseit. A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök valószínűleg már a párválasztásra és a gyermekvállalásra is hatnak, illetve a családi együttélés és főként a gyermekvállalás módosíthatja a nemi szerepmegosztás megítélését.

ABSTRACT: The paper examines attitudes towards gender roles and family and their relationship with the gendered distribution of child care in six European countries (Germany, France, Norway, Poland, Romania and Hungary) using data from the Generations and Gender Survey. Three sets of attitudes were identified with the help of factor analysis: the importance of children and the two-parent family, the acceptance of gender inequalities, and the preference of domestic labour and childrearing over paid work. The examined countries are characterized by different combinations of the three factors. In Hungary childbearing and the ideal of the two-parent family and the interests of children over paid work are seen as very important, and gender inequalities are generally accepted. Mothers do the majority of childcare tasks in each country; the childcare burden of Hungarian women is average. There is a positive relationship between the acceptance of gender inequalities and the uneven distribution of child care in all the examined countries and for both sexes.

Irodalom

- Aldous, J. – Mulligan, G. M. – Bjarnason, T. (1998): Fathering over Time: What Makes the Difference? *Journal of Marriage and the Family*, 60(4): 809–820.
- Allen, S. M. – Hawkins, A. J. (1999): Maternal Gatekeeping: Mothers' Beliefs and Behaviors that Inhibit Greater Father Involvement in Family Work. *Journal of Marriage and Family*, 61(1): 199–212.
- Andorka R. – Falussy B. – Harcsa I. (1990): Időfelhasználás és életmód. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI, 192–207.
- Appelbaum, M. – Belsky, J. – Booth, C. – Bradley, R. – Brownell, C. (2000): Factors Associated with Fathers' Caregiving Activities and Sensitivity with Young Children. *Journal of Family Psychology*, 14(2): 200–219.
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bencsik A. – Juhász T. (2012): Men on Parental Leave in Hungary. Az előadás elhangzott: 7th International Scientific Conference „Business and Management 2012”, 2012. május 10–11., Vilnius.
- Bianchi, S. M. – Milkie, M. A. – Sayer, L. C. – Robinson, J. P. (2000): Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor. *Social Forces*, 79(1): 191–228.
- Bianchi, S. M. – Robinson, J. P. – Milkie, M. A. (2006): *Changing Rhythms of American Family Life*. New York: Russel Sage.
- Bielby, W. T. – Bielby, D. D. (1989): Family Ties: Balancing Commitments to Work and Family in Dual-Earner Households. *American Sociological Review*, 54(5): 776–789.
- Blaskó Zs. (2006): Nők és férfiak – kereső munka, házimunka: a „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése. KSH NKI Kutatási jelentések 82. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Blaskó Zs. (2011): „Hároméves kor alatt mindenképpen megsínyli?” In Nagy I. – Pongrácz T.–né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI, Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 156–170.

- Blood, R. O. – Wolfe, D. (1960): *Husbands and Wives: The Dynamics of Married Living*. Glencoe: Free Press.
- Bolzendahl, C. I. – Myers, D. J. (2004): Feminist Attitudes and Support for Gender Equality: Opinion Change in Women and Men, 1974–1998. *Social Forces*, 83(2): 759–789.
- Bozon, M. (1991): Women and the Age Gap Between Spouses: An Accepted Domination? *Population: An English Selection*, 3: 113–148.
- Breen, R. (2005): The Persistence of the Gendered Division of Domestic Labour. *European Sociological Review*, 21(1): 43–57.
- Brooks, C. – Bolzendahl, C. (2004): The Transformation of US Gender Role Attitudes: Cohort Replacement, Social–Structural Change, and Ideological Learning. *Social Science Research*, 33(1): 106–133.
- Bukodi E. (2005): Női munkavállalás és munkaidő–felhasználás. In Nagy I. – Pongrácz T.–né – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 15–43.
- Bulanda, R. E. (2004): Paternal Involvement with Children: The Influence of Gender Ideologies. *Journal of Marriage and the Family*, 66(1): 40–45.
- Bühlmann, F. – Elcheroth, G. – Tettamanti, M. (2009): The Division of Labour among European Couples: The Effect of Life Course and Welfare Policy on Value–Practice Configurations. *European Sociological Review*, 26(1): 49–66.
- Cabrera, N. J. – Tamis–LeMonda, C. S. – Bradley, R. H. – Hofferth, S. – Lamb, M. L. (2010): Fatherhood in the Twenty–First Century. *Child Development*, 71(1): 127–136.
- Carrigan, T. – Connell, B. – Lee, J. (1985): Toward a New Sociology of Masculinity. *Theory and Society*, 14 (5): 551–604.
- Connell, R. W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- Criste, A. – Lupu, I. – Milea, C. – Ailincă, A. G. (2011): The Reflection of the Current Crisis on the Economic Growth in the European Union New Member States. *Acta Universitatis Danubius Œconomica*, 7(2): 58–68.
- Davis, S. N. – Greenstein, T. N. (2009): Gender Ideology: Components, Predictors, and Consequences. *Annual Review of Sociology*, 35: 87–105.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4): 307–328.
- Falussy B. – Harcsa I. (2000): *Időfelhasználás 1986 és 1999 őszén*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Fodor, É. – Balogh, A. (2010): Back to the Kitchen? Gender Role Attitudes in 13 East European Countries. *Zeitschrift für Familienforschung*, 22(3): 289–307.
- Frey M. (2011): Nők és férfiak a munkaerőpiacon, különös tekintettel a válságkezelés hatásaira. In Nagy I. – Pongrácz T.–né (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők*

- és férfiak helyzetéről 2011. Budapest: TÁRKI, Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 17–48.
- Fuwa, M. (2004): Macro-level Gender Inequality and the Division of Household Labor in 22 Countries. *American Sociological Review*, 69(6): 751–767.
- Gal, S. (1994): Gender in the Post-Socialist Transition: The Abortion Debate in Hungary. *Eastern European Politics and Societies*, 8(2): 256–286.
- Gaunt, R. (2006): Biological Essentialism, Gender Ideologies, and role Attitudes: What Determines Parents' Involvement in Child Care. *Sex Roles*, 55(7–8): 523–33.
- Gauthier, A. H. – Smeeding, T. M. – Furstenberg Jr., F. (2004): Are Parents Investing Less Time in Children? Trends in Selected Industrialized Countries. *Population and Development Review*, 30(4): 647–671.
- Geist, C. – Cohen, P. N. (2011): Headed Toward Equality? Housework Change in Comparative Perspective. *Journal of Marriage and Family*, 73(4): 832–844.
- Gershuny, J. (2000): *Changing Times*. Oxford: Oxford University Press.
- Gershuny, J. (2013): National Utility: Measuring the Enjoyment of Activities. *European Sociological Review*, 29(5): 996–1009.
- Goldscheider, F. K. (2000): Men, Children and the Future of the Family in the Third Millennium. *Futures*, 32(6): 525–538.
- Goven, J. (1993): Gender Politics in Hungary: Autonomy and Anti-feminism. In Funk, N. – Mueller, M. (eds.): *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, 224–240.
- Hadas M. (2011): A férfikutatások három hulláma. In Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások: TÁMOP online szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 10–19.
- Harcza I. (2014): *Családi kohézió: A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában*. KSH Műhelytanulmányok 5. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Harcza I. – Sebők Cs. (2002): *A népesség időfelhasználása 1986/1987-ben és 1999/2000-ben*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Hays, S. (1996): *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Hobcraft, J. (2009): Circumstances of Young Adults: Results from the Generations and Gender Programme. In *UNECE How Generations and Gender Shape Demographic Change: Towards Policies Based on Better Knowledge*. New York and Geneva: United Nations, 83–106.
- Hook, J. L. (2006): Care in Context: Men's Unpaid Work in 20 Countries, 1965–2003. *American Sociological Review*, 71(4): 639–660.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2003): *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jansen, M. – Liefbroer, A. C. (2006): Couples' Attitudes, Childbirth, and the Division of Labour. *Journal of Family Issues*, 27(11): 1487–1511.

- Kamarás F. – Kapitány B. – Vaskovics L. (2005): *Fiatal házaspárok életútja Németországban és Magyarországon: Két házassági longitudinális vizsgálat összehasonlító elemzése*. KSH NKI Kutatási jelentések 81. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kan, M. Y. (2008): Measuring Housework Participation: The Gap between Stylised Questionnaire Estimates and Diary-Based Estimates. *Social Indicators Research*, 86(3): 381–400.
- Katz-Wise, S. L. – Priess, H. A. – Hyde, J. S. (2010): Gender-Role Attitudes and Behaviour Across the Transition to Parenthood. *Developmental Psychology*, 46(1): 18–28.
- Kroska, A. (2007): Gender Ideology and Gender Role Ideology. In Ritzer, G. (ed.): *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 1867–1869.
- Lesthaeghe, R. (1995): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In Oppenheim Mason, K.– Jensen, A. M. (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon, 17–62.
- Lesthaeghe, R. (2010): The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 36(2): 211–251.
- Lesthaeghe, R. – Moors, G. (2000): Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World. *Review of Population and Social Policy*, 9: 121–170.
- Lobodzinska, B. (1996): Women's Employment or Return to „Family Values” in Central–Eastern Europe. *Journal of Comparative Family Studies*, 27(3): 519–544.
- Makay Zs. – Blaskó Zs. (2012): Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. In Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2012: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 45–56.
- McDonald, P. (2000): Gender Equity in Theories of Fertility Transition. *Population and Development Review*, 26(3): 427–440.
- Micheli, G. A. (2000): Kinship, Family and Social Network: The Anthropological Embedment of Fertility Change in Southern Europe. *Demographic Research*, 3: 13.
- Pongrácz T.–né (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése: Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In Nagy I. – Pongrácz T.–né – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Pongrácz T.–né (szerk.) (2011): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. KSH NKI Kutatási jelentések, 91. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Pongrácz T.–né – Murinkó L. (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In Nagy I. – Pongrácz T.–né (szerk.): *Szerepváltozások 2009. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.

- Pongrácz T.–né – S. Molnár E. (1994): *Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban*. KSH NKI Kutatási jelentések 52. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Reher, D. S. (1998): Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts. *Population and Development Review*, 24(2): 203–234.
- Roeters, A. – van der Lippe, T. – Kluwer, E. (2009): Parental Work Demands and the Frequency of Child-Related Routine and Interactive Activities. *Journal of Marriage and Family*, 71(5): 1193–1204.
- Sanchez, L. – Thomson, E. (1997): Becoming Mothers and Fathers: Parenthood, Gender, and the Division of Labor. *Gender and Society*, 11(6): 747–772.
- Sayer, L. C. – Bianchi, S. M. – Robinson, J. P. (2004): Are Parents Investing Less in Children? Trends in Mothers' and Fathers' Time with Children. *American Journal of Sociology*, 110(1): 1–43.
- Sobotka, T. (2008): Does Persistent Low Fertility Threaten the Future of European Populations? In Surkyn, J. – Deboosere, P. – van Bavel, J. (eds.): *Demographic Challenges for the 21st Century. A State of Art in Demography*. Brüsszel: Vubpress, 27–89.
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Nagy I. – Pongrácz T.–né (szerk.): *Szerepváltozások: jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI, 207–228.
- Sullivan, O. (2013): What do We Learn about Gender by Analyzing Housework Separately from Child Care? Some Considerations from Time-Use Evidence. *Journal of Family Theory and Review*, 5(2): 72–84.
- Szalma I. – Matysiak, A. (2012): A nők munkapiaci stratégiái és a második gyermekvállalás Lengyelországban és Magyarországon. *Demográfia*, 55(2–3): 172–195.
- Szelewa, D. – Polakowski, M. P. (2009): Ki törődik a gyerekekkel? A gyermekgondozási rendszerek változó mintái Kelet-Közép-Európában. *Esély*, 1: 3–27.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2007): Családok és formák: változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia*, 50(4): 430–437.
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 1–59.
- Van Poppel, F. – Liefbroer, A. C. – Vermunt, J. K. – Smeeke, W. (2001): Love, Necessity and Opportunity: Changing Patterns of Marital Age Homogamy in the Netherlands, 1850–1993. *Population Studies*, 55(1): 1–13.
- Vekerdy K. (2001): A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 12(2): 3–40.
- Vespa, J. (2009): Gender Ideology Construction: A Life Course and Intersectional Approach. *Gender & Society*, 23(3): 363–387.
- Vikat, A. – Spéder, Zs. – Beets, G. – Billari, F. C. – Bühler, C. – Désesquelles, A. – Fokkema, T. – Hoem, J. M. – MacDonald, A. – Neyer, G. – Pailhé, A. – Pinelli, A. – So-

laz, A. (2007): Generations and Gender Survey (GGS): Towards a Better Understanding of Relationships and Processes in the Life Course. *Demographic Research*, 17(4): 389–440.

Williams, S. (2008): What is Fatherhood? Searching for a Reflexive Father. *Sociology*, 42(3): 487–502.

Függelék

9. táblázat: A nemi és családi szerepekkel kapcsolatos attitűdök regressziós modelljeiben használt független változók megoszlása országoként, %

	Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia	Összesen
Férfi	50,1	48,5	49,5	46,6	42,1	48,2	47,5
Nő	49,9	51,5	50,5	53,4	57,9	51,8	52,5
18–29 éves	18,4	19,8	16,8	17,7	17,0	20,4	18,4
30–39 éves	19,4	19,1	18,9	18,9	16,9	25,2	19,7
40–49 éves	20,2	19,0	21,3	18,1	13,8	14,9	17,9
50–59 éves	18,0	18,0	16,0	19,8	21,0	16,8	18,3
60+ éves	24,1	24,1	27,1	25,5	31,3	22,7	25,8
Házastárssal él	50,2	52,6	56,3	54,9	57,4	67,3	56,5
Élettárssal él	15,5	14,6	8,5	9,3	4,0	4,3	9,4
Nincs együtt élő partnere	34,3	32,8	35,1	35,7	38,6	28,5	34,2
Nem nevel gyermeket	61,2	63,2	67,5	63,1	65,4	57,8	63,0
Nevel 0–24 éves gyermeket	38,8	36,8	32,5	37,0	34,6	42,2	37,0
Alapfokú végzettségű	28,8	32,6	16,3	26,1	18,6	37,5	26,7
Középfokú végzettségű	44,4	42,1	62,4	58,8	61,7	52,5	53,6
Felsőfokú végzettségű	26,8	25,3	21,4	15,2	19,7	10,1	19,7
Teljes munkaidőben dolgozik	58,2	46,0	41,6	45,4	40,5	47,9	46,6
Részmunkaidőben dolgozik	7,2	6,6	10,3	4,6	3,0	3,0	5,8
Gyermekkel otthon, háztartásbeli	2,6	7,2	9,6	5,5	5,7	10,4	6,8
Munkanélküli	1,5	7,7	8,0	4,7	7,3	3,9	5,5
Egyéb okból nem dolgozik	30,5	32,6	30,5	39,9	43,6	34,9	35,3
Szubjektív jövedelmi helyzet (átlag; skála: 1–6)	4,46	3,50	3,90	3,19	3,12	3,10	3,54

10. táblázat: Az „ideális család” faktor társadalmi–demográfiai háttere

	Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia
Nő	-0,177 ***	-0,070 ***	-0,092 ***	-0,009	-0,023 **	0,052 ***
18–29 éves	0,031 *	0,039 **	0,023 †	0,006	-0,019 †	0,010
30–39 éves	0,038 **	0,014	-0,021 †	-0,010	-0,021 *	0,001
50–59 éves	0,063 ***	0,091 ***	0,047 ***	0,049 ***	0,084 ***	0,036 **
60+ éves	0,137 ***	0,181 ***	0,193 ***	0,090 ***	0,173 ***	0,092 ***
Élettársal él	-0,027 **	-0,065 ***	-0,094 ***	-0,035 ***	-0,047 ***	-0,028 **
Nincs együtt élő partnere	-0,061 ***	-0,081 ***	-0,135 ***	-0,127 ***	-0,103 ***	-0,095 ***
Nevel 0–24 éves gyermeket	0,036 ***	0,051 ***	0,044 ***	0,040 ***	0,035 ***	0,066 ***
Alapfokú végzettség	0,063 ***	0,057 ***	0,035 ***	0,023 **	0,049 ***	0,001
Felsőfokú végzettség	-0,061 ***	-0,092 ***	-0,078 ***	-0,029 **	-0,092 ***	-0,011
Szubjektív jövedelmi helyzet	-0,033 ***	-0,015	-0,096 ***	0,030 **	-0,015 *	0,022 *
Részmunkaidőben dolgozik	0,009	-0,013	-0,010	-0,006	0,000	0,034 ***
Gyermekkel otthon, háztartásbeli	0,013	-0,006	0,010	0,016	0,005	-0,008
Munkanélküli	-0,011	-0,025 *	0,008	0,006	-0,006	-0,001
Egyéb okból nem dolgozik	0,022 †	-0,010	0,035 *	0,028 *	0,001	-0,008
Korrigált R ²	0,063	0,067	0,085	0,033	0,066	0,025

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; † p < 0,1

Megjegyzés: Lineáris regresszió, standardizált béta-együtthatók. Referenciacsoport: 40–49 éves házias férfi, nem nevel gyermeket, középfokú végzettségű és teljes munkaidőben dolgozik

11. táblázat: A „férfi–női egyenlőtlenség” faktor társadalmi–demográfiai háttere

	Norvégia	Franciaország	Németország	Magyarország	Lengyelország	Románia
Nő	-0,143 ***	0,005	-0,136 ***	-0,081 ***	-0,148 ***	-0,232 ***
18–29 éves	0,039 **	0,001	-0,026 †	-0,035 **	0,002	-0,052 ***
30–39 éves	0,018	-0,005	0,000	-0,030 **	-0,027 **	-0,023 †
50–59 éves	0,033 *	0,034 *	0,026 †	0,033 **	-0,008	0,000
60+ éves	0,155 ***	0,181 ***	0,134 ***	0,109 ***	0,052 ***	0,051 **
Élettársal él	-0,011	-0,012	-0,079 ***	-0,039 ***	-0,006	0,022 *
Nincs együtt élő partnere	0,024 *	0,064 ***	0,019	-0,005	0,018 *	0,037 ***
Nevel 0–24 éves gyermeket	-0,014	-0,007	-0,012	-0,019	-0,010	-0,012
Alapfokú végzettség	0,044 ***	0,107 ***	0,096 ***	0,119 ***	0,057 ***	0,095 ***
Felsőfokú végzettség	-0,082 ***	-0,029 **	-0,097 ***	-0,047 ***	-0,071 ***	-0,070 ***
Szubjektív jövedelmi helyzet	-0,031 **	-0,043 ***	-0,051 ***	-0,034 ***	-0,010	-0,047 ***
Részmunkaidőben dolgozik	0,027 **	0,014	-0,020 †	0,012	0,006	0,020 *
Gyermekkel otthon, háztartásbeli	0,010	0,053 ***	0,011	0,028 **	0,033 ***	0,049 ***
Munkanélküli	0,006	0,021 *	-0,028 *	0,026 **	0,012	0,025 **
Egyéb okból nem dolgozik	0,012	0,004	-0,030 †	0,061 ***	0,012	-0,010
Korrigált R ²	0,063	0,070	0,068	0,080	0,042	0,081

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; † p < 0,1

Megjegyzés: Lineáris regresszió, standardizált béta-együtthatók. Referenciacsoport: 40–49 éves házias férfi, nem nevel gyermeket, középfokú végzettségű és teljes munkaidőben dolgozik

12. táblázat: Az „otthon gyermekkel” faktor társadalmi–demográfiai háttere

	Norvégia	Francia-ország	Német-ország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Románia
Nő	-0,210 ***	-0,069 ***	-0,087 ***	0,046 ***	0,054 ***	0,050 ***
18–29 éves	-0,079 ***	-0,083 ***	-0,024	-0,072 ***	-0,037 ***	0,012
30–39 éves	-0,044 ***	-0,055 ***	-0,006	-0,030 *	-0,034 ***	0,002
50–59 éves	0,074 ***	0,029 *	0,029 *	0,016	0,011	0,012
60+ éves	0,147 ***	0,043 *	0,040 *	0,034 *	0,031 *	0,008
Élettárrsal él	-0,035 ***	-0,006	-0,020 †	0,001	-0,024 ***	-0,005
Nincs együtt élő partnere	-0,007	-0,012	0,018	-0,017	-0,051 ***	0,001
Nevel 0–24 éves gyermeket	-0,015	-0,032 **	-0,026 *	-0,012	0,005	-0,003
Alapfokú végzettség	0,063 ***	0,048 ***	0,031 **	-0,010	0,026 ***	-0,008
Felsőfokú végzettség	-0,075 ***	-0,049 ***	-0,010	-0,013	-0,050 ***	0,035 ***
Szubjektív jövedelmi helyzet	-0,048 ***	-0,034 **	0,016	-0,017 †	-0,028 ***	-0,037 ***
Részmunkaidőben dolgozik	0,052 ***	0,023 *	0,019	-0,019 *	0,014 *	-0,033 ***
Gyermekkel otthon, háztartásbeli	0,085 ***	0,092 ***	0,101 ***	0,026 **	0,032 ***	0,021 *
Munkanélküli	0,029 **	0,034 **	0,000	-0,037 ***	-0,007	-0,003
Egyéb okból nem dolgozik	0,100 ***	0,042 **	0,057 ***	-0,017	0,015	0,017
Korrigált R ²	0,140	0,051	0,022	0,014	0,021	0,007

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; † p < 0,1

Megjegyzés: Lineáris regresszió, standardizált béta-együtthatók. Referenciacsoport: 40–49 éves házas férfi, nem nevel gyermeket, középfokú végzettségű és teljes munkaidőben dolgozik

13. táblázat: A gyermekgondozási munkamegosztás indexének regressziós modelljeiben használt független változók megoszlása nemek és országok szerint, %

	Férfiak						Nők					
	NO	FR	GE	HU	PL	RO	NO	FR	GE	HU	PL	RO
18–29 éves	6,5	10,2	9,5	13,6	16,2	13,7	12,5	14,7	16,1	22,6	25,5	28,3
30–39 éves	47,1	51,4	46,8	55,1	55,0	67,2	53,4	53,1	51,7	57,3	56,7	62,6
40–49 éves	46,4	38,5	43,7	31,2	28,8	19,1	34,1	32,2	32,1	20,1	17,8	9,0
Fiatalabb, mint a partnere, vagy egyidősek	31,8	34,4	26,9	28,4	37,5	22,2	85,6	81,0	83,5	85,0	87,6	88,1
Idősebb, mint a partnere	68,2	65,6	73,1	71,7	62,5	77,8	14,4	19,0	16,5	15,0	12,5	11,9
Házastárrsal él	72,7	71,9	90,6	86,9	93,4	93,6	69,1	72,9	88,4	85,3	91,7	93,2
Élettárrsal él	27,3	28,1	9,4	13,1	6,6	6,4	31,0	27,1	11,6	14,7	8,3	6,8
1 gyermek él a háztartásban	24,4	36,4	38,0	34,8	42,3	53,2	26,5	31,4	34,0	34,2	37,5	48,7
2 gyermek él a háztartásban	47,6	45,5	44,2	45,0	41,2	37,2	46,0	42,6	44,3	43,4	44,2	39,2
3+ gyermek él a háztartásban	28,1	18,1	17,8	20,2	16,5	9,6	27,5	26,0	21,7	22,4	18,3	12,1
Segítséget kap a gyermeknevelésben	69,6	36,8	24,9	51,4	36,7	19,5	72,8	39,8	31,8	58,4	38,2	21,0
Nem kap segítséget	30,4	63,2	75,1	48,6	63,3	80,5	27,3	60,2	68,2	41,7	61,8	79,1
Alapfokú végzettség	20,9	17,3	11,5	15,5	7,2	21,2	20,2	18,8	14,6	16,9	6,6	32,3
Középfokú végzettség	47,9	51,5	60,2	68,8	66,7	68,4	36,7	43,8	64,4	62,9	62,1	57,5
Felsőfokú végzettség	31,2	31,2	28,3	15,7	26,2	10,3	43,2	37,4	21,0	20,2	31,4	10,2
Alapfokú végzettség, partner	14,6	18,6	21,1	19,7	6,6	32,3	15,2	19,3	7,6	11,8	6,3	20,4
Középfokú végzettség, partner	40,5	45,6	64,2	62,2	58,9	57,4	50,2	50,2	59,4	72,2	73,4	68,8
Felsőfokú végzettség, partner	44,9	35,9	14,7	18,1	34,5	10,3	34,7	30,5	33,0	16,0	20,3	10,8
Dolgozik	93,1	90,2	87,8	87,4	91,2	88,8	77,3	65,8	51,1	51,6	55,9	56,6
Gyermekkel otthon, háztartásbeli	1,0	0,0	1,0	1,5	0,5	1,2	13,0	23,6	41,9	37,6	30,5	39,3
Munkanélküli	1,0	7,7	8,2	6,1	5,7	6,6	1,1	8,8	5,5	6,2	10,9	2,5
Egyéb okból nem dolgozik	4,8	2,2	2,9	5,0	2,7	3,5	8,7	1,9	1,5	4,7	2,8	1,5
A partner dolgozik	75,7	70,3	43,1	47,8	62,5	53,5	93,7	92,9	90,2	87,9	91,4	88,8
A partner gyermekkel otthon, háztartásbeli	13,8	21,3	51,1	40,7	24,8	42,1	–	–	–	–	–	–
A partner munkanélküli	1,7	6,0	3,7	6,6	10,4	3,1	1,1	4,6	6,5	5,7	5,2	5,3
A partner egyéb okból nem dolgozik	8,7	2,4	2,2	4,9	2,4	1,3	5,2	2,5	3,3	6,4	3,4	6,0

14. táblázat: A gyermekgondozási munkamegosztás indexének regressziós modelljeiben használt független változók leíró statisztikái nemek és országok szerint (átlag, szórás)

	Norvégia	Francia-ország	Német-ország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Románia
Férfiak						
Legfiatalabb gyermek életkora (skála: 0–14)	5,2 (4,0)	4,5 (3,8)	5,2 (3,9)	5,5 (4,1)	5,0 (4,0)	5,6 (3,9)
Szubjektív jövedelmi helyzet (skála: 1–6)	4,4 (1,1)	3,4 (1,2)	3,7 (1,1)	3,2 (0,8)	3,4 (1,2)	3,2 (1,3)
Átlagos munkaidő	41,2 (14,0)	38,4 (18,1)	37,4 (16,7)	38,8 (19,7)	42,7 (17,0)	39,5 (15,4)
Partner átlagos munkaideje	28,8 (14,9)	25,6 (17,9)	10,3 (15,6)	18,4 (20,6)	22,9 (19,9)	24,5 (20,7)
Ideális család faktor	0,9 (0,9)	0,4 (1,0)	0,3 (0,8)	0,6 (0,7)	0,2 (0,7)	0,6 (0,7)
Férfi–női egyenlőtlenség faktor	0,4 (0,9)	0,8 (1,0)	0,1 (1,0)	0,1 (1,1)	0,4 (0,8)	0,5 (0,8)
Otthon gyermekkel faktor	0,4 (0,8)	0,2 (1,1)	0,1 (0,8)	0,7 (0,9)	0,0 (0,7)	0,6 (0,9)
Nők						
Legfiatalabb gyermek életkora (skála: 0–14)	5,3 (4,0)	5,1 (3,9)	5,5 (4,0)	6,0 (4,2)	5,0 (4,1)	5,9 (3,9)
Szubjektív jövedelmi helyzet (skála: 1–6)	4,4 (1,1)	3,4 (1,2)	3,8 (1,2)	3,2 (0,8)	3,3 (1,2)	3,2 (1,2)
Átlagos munkaidő	29,0 (15,5)	24,5 (17,9)	12,9 (15,9)	19,6 (20,5)	21,9 (21,1)	25,5 (20,2)
Partner átlagos munkaideje	39,3 (13,8)	37,4 (17,7)	37,8 (17,3)	39,1 (19,2)	40,7 (16,5)	39,6 (16,1)
Ideális család faktor	1,2 (0,9)	0,2 (1,1)	0,5 (0,9)	0,6 (0,7)	0,2 (0,7)	0,6 (0,7)
Férfi–női egyenlőtlenség faktor	0,7 (0,8)	0,8 (1,0)	0,3 (0,9)	0,0 (1,1)	0,2 (0,7)	0,1 (0,8)
Otthon gyermekkel faktor	0,7 (0,9)	0,2 (1,2)	0,0 (1,0)	0,8 (0,9)	0,1 (0,7)	0,5 (0,9)

15. táblázat: A gyermeknevelési munkamegosztás indexének regressziós modelljei országonként, nők

	Norvégia	Francia-ország	Német-ország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Románia
18–29 éves	-0,018	-0,016	-0,013	-0,024	-0,028	-0,041
40–49 éves	-0,005	0,058 †	0,010	-0,008	-0,010	-0,008
Idősebb, mint a partnere	-0,023	-0,010	-0,001	0,016	-0,010	0,040
Élettársal él	0,096 ***	-0,047 †	0,002	0,078 **	0,003	-0,005
Legfiatalabb gyermek életkora	0,325 **	0,253 **	0,330 **	0,646 ***	0,439 ***	0,202 †
Legfiatalabb gyermek életkora ²	-0,156	-0,332 ***	-0,366 ***	-0,718 ***	-0,514 ***	-0,338 ***
2 gyermek él a háztartásban	0,061 †	0,029	-0,003	0,037	0,058 *	0,016
3+ gyermek él a háztartásban	0,100 **	0,077 *	0,010	0,087 **	0,083 ***	0,015
Segítséget kap a gyermeknevelésben	-0,003	0,036	-0,074	-0,002	-0,033	-0,035
Alapfokú végzettség	0,024	-0,001	0,006	-0,024	0,023	0,072 *
Felsőfokú végzettség	0,038	0,029	-0,016	0,014	-0,076 **	0,019
Alapfokú végzettség, partner	0,043	0,075 *	-0,015	0,022	0,018	0,015
Felsőfokú végzettség, partner	-0,134 ***	-0,054 †	-0,041	-0,060 *	-0,051 *	-0,114 **
Szubjektív háztartási jövedelem	0,000	0,016	-0,025	0,006	-0,051 *	0,051 †
Gyermekkel otthon, háztartásbeli	0,098 **	0,148 ***	0,107 *	0,103 †	0,104 *	0,230 ***
Munkánélküli	-0,034	0,041	0,009	0,017	0,068 †	0,007
Egyéb okból nem dolgozik	-0,043	0,018	-0,059 *	0,007	0,011	0,039
A partner munkánélküli	0,044	-0,061 †	-0,105 **	0,012	0,020	-0,093 **
A partner egyéb okból nem dolgozik	-0,030	-0,114 ***	-0,052	-0,093 **	-0,015	-0,029

(A táblázat folytatása a következő oldalon)

	Norvégia	Francia-ország	Német-ország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Románia
Munkaidő	-0,207 ***	-0,194 ***	-0,205 ***	-0,214 ***	-0,205 ***	-0,130 **
A partner munkaideje	0,193 ***	0,164 ***	0,122 **	0,073 †	0,166 ***	-0,010
Ideális család	-0,031	-0,036	0,047	-0,019	0,002	0,036
Férfi-női egyenlőtlenség	0,063 *	0,004	0,119 ***	0,083 **	0,044 *	0,033
Otthon gyermekkel	0,121 ***	0,031	0,111 ***	0,037	-0,003	0,030
Korrigált R ²	0,150	0,170	0,175	0,163	0,194	0,186

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; † p < 0,1

Megjegyzés: Lineáris regresszió, standardizált béta-együtthatók. Referenciacsoport: 30–39 éves, nem idősebb a partnerénél, házastársával él, egy 0–24 éves gyermek él a háztartásában, nem kap nem szívességből segítséget a gyermeknevelésben, ő és partnere középfokú végzettségű, ő és partnere kereső munkát végez

16. táblázat: A gyermeknevelési munkamegosztás indexének regressziós modelljei országonként, férfiak

	Norvégia	Francia-ország	Német-ország	Magyar-ország	Lengyel-ország	Románia
18–29 éves	0,027	0,046	-0,037	-0,018	-0,020	0,004
40–49 éves	0,058	0,040	0,017	-0,019	-0,019	-0,038
Idősebb, mint a partnere	0,001	0,029	-0,003	0,001	0,005	0,000
Élettársal él	-0,018	0,051	-0,098 *	-0,025	-0,026	0,009
Legfiatalabb gyermek életkora	0,019	0,265 *	0,213 †	0,534 ***	0,234 **	0,140
Legfiatalabb gyermek életkora ²	0,024	-0,379 ***	-0,269 *	-0,544 ***	-0,300 ***	-0,280 ***
2 gyermek él a háztartásban	0,013	0,160 ***	0,029	0,038	0,053 *	0,064 *
3+ gyermek él a háztartásban	0,020	0,102 **	0,026	0,035	0,058 *	0,029
Segítséget kap a gyermeknevelésben	0,078 *	-0,027	-0,022	-0,004	-0,067 **	-0,039
Alapfokú végzettség	-0,066 *	-0,069 *	0,027	-0,010	-0,005	-0,029
Felsőfokú végzettség	-0,075 *	-0,074 *	0,009	0,006	-0,045	-0,046
Alapfokú végzettség, partner	-0,067 *	-0,049	-0,049	0,063 †	0,031	0,062 †
Felsőfokú végzettség, partner	-0,033	-0,036	-0,025	-0,058 †	-0,069 *	-0,018
Szubjektív háztartási jövedelem	0,076 *	0,073 *	-0,020	0,030	-0,007	-0,026
Gyermekkel otthon, háztartásbeli	-0,046	-	-0,136 ***	-0,069 *	-0,080 ***	-0,110 ***
Munkanélküli	0,024	-0,102 *	-0,111 *	-0,022	0,031	-0,029
Egyéb okból nem dolgozik	0,096 *	-0,047	-0,100 *	-0,068 *	-0,021	-0,028
Partner gyermekkel otthon, háztartásbeli	0,112 **	0,215 ***	0,033	0,043	0,158 ***	0,151 **
Partner munkanélküli	0,007	0,093 *	0,040	0,033	0,066 †	0,023
Partner egyéb okból nem dolgozik	-0,107 **	0,045	0,011	-0,054	-0,026	-0,107 ***
Munkaidő	0,189 ***	0,113 **	0,124 *	0,133 ***	0,179 ***	0,109 **
Partner munkaideje	-0,268 ***	-0,108 *	-0,207 ***	-0,294 ***	-0,155 **	-0,133 **
Ideális család	0,018	0,126 ***	0,075 *	0,006	-0,016	0,003
Férfi-női egyenlőtlenség	0,079 *	0,125 ***	0,134 ***	0,115 ***	0,065 **	0,116 ***
Otthon gyermekkel	-0,031	0,044	0,030	0,001	0,023	-0,007
Korrigált R ²	0,105	0,180	0,232	0,147	0,189	0,175

Magyarázat: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; † p < 0,1

Megjegyzés: Lineáris regresszió, standardizált béta-együtthatók. Referenciacsoport: 30–39 éves, nem idősebb a partnerénél, házastársával él, egy 0–24 éves gyermek él a háztartásában, nem kap nem szívességből segítséget a gyermeknevelésben, ő és partnere középfokú végzettségű, ő és partnere kereső munkát végez

Hogyan alakult a kétkeresős családok munka és magánélet közötti konfliktusa a válság hatására 2004 és 2010 között Európában?¹

Szalma Ivett

ivett.szalma@unil.ch

Beérkezés: 2013. 08. 28.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 04. 01.

Elfogadás: 2014. 04. 16.

ÖSSZEFOGLALÓ: Annak ellenére, hogy a munka és magánélet közötti interakció egy gyakran vizsgált terület, ez idáig kevés kutatás elemezte, hogy a 2008-ban kezdődő gazdasági válság miként hatott a nők és a férfiak munka és magánélet közötti egyensúlyára. Jelen kutatás azonkívül, hogy feltárja, milyen tényezők játszanak szerepet a munka és magánélet közötti konfliktus kialakulásában a munkapiac oldaláról Európában, azt is vizsgálja, miként változott ezeknek a tényezőknek a hatása 2004 és 2010 között. Mivel a jelenlegi gazdasági válság különbözőképpen sújtotta a férfiakat és a nőket, ezért külön modellekben vizsgáljuk a két nemet. Elemzésünkhöz a European Social Survey nemzetközi adatbázis második és ötödik hullámát használtuk, amely lehetővé teszi, hogy 21 európai országot hasonlítsunk össze. Ehhez a leíró statisztikákon kívül többszintű regressziós elemzést is alkalmazunk. Eredményeink rávilágítanak arra, hogy a férfiak munka és magánélet közötti konfliktusára nagyobb mértékben hatott a jelenlegi gazdasági válság a munkapiaci közvetítő csatornákon keresztül, mint a nőkére. Ennek hátterében pedig az állhat, hogy továbbra is tartja magát az a tradicionális szemlélet, mely szerint elsősorban az apák feladata, hogy helytálljanak a munkapiacon.

KULCSSZAVAK: European Social Survey, nemzetközi összehasonlítás, munka és magánélet közötti konfliktus, gazdasági válság

Bevezetés

A tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen tényezők játszottak szerepet a 2008-ban kezdődő pénzügyi válság előtti időszakban a munka és a magánélet közötti konfliktus létrejöttében a kétkeresős családok körében, illetve, hogy e tényezők hatása miként változott a válság következtében. A gazdasági válság elsősorban a munkapiacon keresztül hat az emberek életére, ezért a munka és a magánélet közötti konfliktusnak csak az egyik irányát vizsgáljuk: amikor a munka hat negatívan a magánéletre. A kutatók többsége ezt tartja gyakoribb problémának (Kinnunen és Mauno

¹ A szerző köszönetet mond a két anonim bírálónak, Murinkó Liviának és Michèle Ernst Staehlinek hasznos kritikáikért és gondolatébresztő javaslataikért, valamint Antal Erikának a minta lehatárolásában nyújtott szakmai segítségéért.

1998; Steiber 2009), és kevesebb figyelmet fordítanak a magánélet és munka közötti konfliktusra.

A 2008-ban kezdődő pénzügyi válság a munkapiacra belül is több csatornán keresztül fejtheti ki a hatását a munka és magánélet közötti konfliktusra. Egyrészt változhattak a munka olyan jellemzői, mint a munka intenzitása, a megszokottól eltérő munkarend gyakorisága vagy a ledolgozott munkaórák hossza. Másrészt azáltal, hogy növekszik a munkanélküliek száma, emelkedhet a munkavállalók bizonytalanságérzete is, mivel félnek attól, hogy ők maguk is bármikor elveszíthetik a munkájukat. Ha egy régióban magas a munkanélküliség, akkor az ott élőknek kisebb esélyünk van arra, hogy munkájuk elvesztésekor találnak egy másik munkát (Oesch és Lipps 2012; Kalleberg 2013). Harmadrészt közvetlenül is érintheti a munkavállalókat a válság az egyes munkáltatók által bevezetett olyan új válságkezelő intézkedések révén, mint a bércsökkentés vagy a csökkentett munkaidő.

Az 1990-es évektől megfigyelhető egy pozitív trend a munka és magánélet összehangolásának tekintetében; mind az állam, mind a vállalatok figyelmet fordítottak erre a kérdéskörre (Naithani 2010). Az Európai Unió számára például azért fontos a két szféra közötti egyensúly megteremtése, mert így javíthatják az egyének életminőségét, másrészt ezzel elő is segíthetik a nők munkapiaci részvételét (Kotowska és Matysiak 2008; McGinnity és Calvert 2008). Az egyes országok számára pedig azért fontos, mert így emelhető a fertilitási ráta. Korábbi vizsgálatok alátámasztották, hogy a jelenlegi alacsony termékenységi mutatókra is pozitívan hathat a munka és a magánélet közötti egyensúly megteremtése (Kotowska és Matysiak 2008). Míg a profitorientált vállalatoknak azért volt érdekükben, hogy foglalkozzanak ezzel a kérdéssel, mert így növelhették alkalmazottaik munkateljesítményét, lojalitását, miközben csökkenteni tudták a vállalaton belüli fluktuációt (Naithani 2010). Azonban az európai országok többségében a 2008-ban kezdődő pénzügyi válság megtörte ezt a pozitív trendet, hiszen a válsággal sújtott államok többsége a jelenlegi helyzetben nem a munka és a magánélet közötti konfliktus javítására vagy a nők munkavállalásának megkönnyítésére fókuszál, hanem a munkanélküliség csökkentésére, a vállalatok pedig költségcsökkentés címen kevesebb hangsúlyt fordítanak a munka és a magánélet összehangolására, mint korábban (Naithani 2010).

A European Social Survey két hulláma lehetővé teszi, hogy 2004-ben, a válság előtt, és 2010-ben, a válság alatt, vizsgáljuk meg, miként alakult a munka és magánélet közötti konfliktus Európa 21 országában a kétkeresős gyermekes családok körében. Milyen tényezők befolyásolták ezt a konfliktust a munka oldaláról, illetve az egyes tényezők hatása miként módosult a két megfigyelt időszakban? Ezeknek a kérdéseknek szakpolitikai relevanciája is van, hiszen támpontot adhatnak arra vonatkozóan, hogy a válság vajon azokat a kétkeresős családokat is sújtotta-e, ahol mindkét fél dolgozik. Választ kaphatunk tehát arra a kérdésre, hogy elegendő-e, ha válságkezelésként az állam csak a legkiszolgáltatottabb rétegekre, azaz a munkanélkülivé válókra fókuszál, vagy a kétkeresős családokat is támogatni kellene válság idején.

A tanulmány a következő struktúrát követi: a következő fejezetben áttekintjük az arra vonatkozó korábbi szakirodalmak eredményeit, hogy a munkapia-csi struktúrák miként befolyásolják a munka és magánélet közötti konfliktust. A harmadik alfejezetben a hipotéziseinket ismertetjük. Az adatok és módszerek részben bemutatjuk a felhasznált adatbázist, a modellekbe bevont változókat és az alkalmazott módszereket. Az eredmények részben ismertetjük a leíró adatokat és a regressziós modellekből kapott együtthatókat. A következtetések részben pedig összefoglaljuk a kapott eredményeket és azok szakpolitikai relevanciáját, valamint a kutatás hiányosságait, illetve tárgyaljuk a továbblépési lehetőségeket is.

A munka és magánélet közötti konfliktust meghatározó tényezők a munka oldaláról

Annak ellenére, hogy a munka és magánélet közötti konfliktus sokak által kutatott terület, nem pontosan meghatározott, mit értenek alatta: sokan használják különbözőképpen. Egyrészt nem tisztázták, mit jelent maga a munka fogalma. Legtöbb kutatás a munka alatt csak a fizetett munkát érti (van der Lippe 2006; Duncan és Russel 2009; Steiber 2009), míg más kutatók a háztartási munkát is elválasztják a szabadidőtől (Aliaga 2006). Ezzel párhuzamosan az sem tisztázták, mi tartozik a magánélet szférájához. Csak a szabadidő, azaz a szórakozással, pihenéssel töltött idő számít, vagy minden, ami a fizetett munkán kívül esik? Ebben a kutatásban a munkán csak a fizetett munkát értjük, a magánéleten pedig minden mást, ami ezen kívül esik.

A munka és magánélet közötti konfliktus vizsgálatát a fogalmi készlet meghatározatlansága mellett tovább nehezíti, hogy mind a munka, mind a magánélet irányából hatnak rá tényezők. Egyrészt a magánélet szférájából, ahol olyan aktorok játszhatnak szerepet, mint a kisgyermek jelenléte, a nagyszülőktől kapott vagy nekik nyújtott segítség, a barátoktól kapott vagy barátoknak nyújtott segítség. Míg a munka oldaláról lényeges lehet a munkatársakkal, a felettesekkel való együttműködés/konfliktus, a munkahelyen létező gyakorlatok, valamint a létező társadalmi normák a család és a munka összeegyeztetésére.

A munka és a magánélet közötti konfliktus mezoszinten található kérdéskör, hiszen az egyéni tényezőkön kívül számos más mezoszintű tényező – mint például a családon belüli munkamegosztás vagy a munkakörnyezet – befolyásolhatja, miközben makroszinten is számos elem hathat rá, mint például a munkaidő hosszának törvényi szabályozása vagy a gyermekgondozási feltételek az adott társadalomban (Gregory és Milner 2009; Steiber 2009). Jelen kutatásban mindhárom szintet figyelembe vesszük, viszont kizárólag a munka oldaláról vizsgáljuk a munka és magánélet közötti konfliktust. Ennek oka, hogy a 2008-ban kezdődő pénzügyi válság hatását

szeretnénk felmérni a munka és magánélet közötti egyensúlyra, amely elsősorban a munkapiacra bekövetkezett változásokon keresztül hatott.²

A munka és magánélet közötti konfliktust vizsgáló tanulmányok döntő többsége hasonló összefüggést talált az olyan munkakörülményeket meghatározó változók között, mint a munkaintenzitás, a munkaidő, a rugalmas munkabeosztás és a foglalkozás jellege (Crompton et. al 1996; Duncan és Russel 2009; van der Lippe 2006; Hofacker és König 2013). Jellemző, hogy a hosszú munkaidő növeli a munka és magánélet közötti konfliktust (Grönlund és Öun 2010). Különösen a nőkre nézve figyelhető meg, mivel a férfiak munkaideje sokkal inkább konstans, mint a nőké (Hofacker és König 2013; van der Lippe et al. 2006). Nemcsak a munkapiacra töltött időnek van jelentősége, de annak is, hogy ez a munkaidő mennyire illeszkedik a megszokott munkarendhez, vagy pedig azt a napszakot, esetleg hétvégét érinti, amit a családok általában együtt tudnak tölteni. Steiber (2009) különbséget tesz *idő és intenzitás alapú munka és magánéleti konfliktus* között. Az előre nem látható munkavégzés (pl. az előre be nem jelentett túlóra) mindkét dimenzióban meghatározó. Egyfelől megnehezíti a családi programok tervezését és megvalósítását, másfelől intenzitásproblémát is előidézhet a munka szférájában. A szerző azt találta, hogy a nők inkább intenzitás alapú konfliktust élnek meg, míg a férfiak inkább idő alapú konfliktussal néznek szembe (Steiber 2009). Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a férfiak fizetett munkával töltött munkaórájának száma szinte minden európai országban magasabb, mint a nőké. A nők intenzitás alapú problémája a kettős teherből származhat, azaz hogy rájuk hárul a háztartási feladatok oroszlánrésze (Hochschild 1990).

Több kutatás rámutatott, hogy minél magasabb beosztásban dolgozik valaki, annál nagyobb konfliktust él meg (McGinnity és Clavert 2008; van der Lippe et al. 2006). Ennek egyik oka, hogy a magasabb pozíciókban lévő munkavállalók általában hosszabb munkaidőben dolgoznak. Azonban McGinnity és Clavert (2008) Nyugat-Európát vizsgálva azt találták, hogy ez az összefüggés akkor is fennáll, ha a munkaidőt kontroll alatt tartják. A szerzők azt állítják, hogy a munkával járó felelősség és felügyelet lehetnek azok a tényezők, amelyek megnehezíthetik a munka és magánélet összehangolását a magasabb pozícióban dolgozó munkavállalók esetében. Nemcsak a vezetők, de a felsőfokú végzettséget igénylő pozícióban dolgozók is gyakran számolnak be arról, hogy a munkájukkal sohasem tudnak végezni (van der Lippe et al. 2006).

A munkahely bizonytalansága szintén negatív hatással van a munka és a magánélet közötti egyensúlyra, Green (2004) ezt az Egyesült Királyságban találta 1998-as paneladatokon. A szerző feltételezi, hogy azok, akik úgy érzik, elveszíthetik a munkájukat, hajlamosabbak többet dolgozni – egyrészt, hogy segítsék a céget az esetleges problémák áthidalásában, másrészt, hogy hátrébb kerüljenek az elbocsátandók

2 Nemcsak elméleti megfontolások, de módszertani szempontok is közrejátszottak abban, hogy a háztartási munkamegosztást nem vontuk be a modellekbe. Egyrészt az ESS két vizsgált hullámában másképpen történt ennek a kérdésnek az operacionalizálása. Másrészt az endogenitás jelenségét igyekszünk ezzel elkerülni, hiszen valószínű, hogy a munkapiacra bekövetkezett változás hatott a háztartási munkában bekövetkezett változásokra. Például ha valakinek csökkentették a munkaidejét, akkor lehetséges, hogy otthon több házimunkát végez, mint korábban.

listáján. Nemcsak az adott munkahely biztonsága megítélésének, de a korábbi élettapasztalatoknak is hatásuk lehet: az egyéni életút korábbi munka nélküli időszaka szintén kedvezőtlenül hatott a munka és a magánélet közötti egyensúlyra az Egyesült Királyságban (Winkelmann és Winkelmann 1998; Green 2004).

Mivel a munkapiac jellege országoként eltérést mutat az olyan fontos dimenziókban, mint a rugalmasság, a nők munkaerő-piaci részvétele, a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedtsége, ezért azt várhatjuk, hogy az egyes országok és országcsoportok között is jelentős különbségek lehetnek a munka és magánélet közötti konfliktust illetően. Azonban korábbi vizsgálatok kevés különbséget találtak az országos szintű e változók tekintetében (Steiber 2009; Lippe et al. 2006; Crompton és Lyonette 2006). Az északi országokban a legnagyobb mértékű a munka és a magánélet közötti konfliktus (Scherer és Steiber 2007; van der Lippe et al. 2006), aminek a hátterében az húzódhat meg, hogy ezekben az országokban elterjedt a nők foglalkoztatottsága, így nemcsak azok a nők dolgoznak, akik a családi életüket össze tudják egyeztetni a munkájukkal (Scherer és Steiber 2007).

Munka és magánélet közötti konfliktus válság idején

Ez idáig kevés olyan tanulmány született, amely a 2008-ban kezdődő pénzügyi válság hatását vizsgálta a munka és magánélet közötti konfliktusra. Russel és McGunity (2013) Írországból – amely a jelenlegi válság által az egyik leginkább sújtott ország – elemezték, hogy milyen összefüggés található a 2008-ban kezdődő válság és a munkafeszültség között. Kutatásukban megkülönböztették a válság közvetlen és közvetett hatásait. A közvetlen hatások között olyan tényezőket elemeztek, mint a növekvő bizonytalanság vagy a bércsökkenés hatása. A közvetett hatások között vizsgálták a felelősségvállalás, az autonómia és felügyelet változását. Azt találták, hogy a válság hatására a munkafeszültség emelkedett, és ebben a krízisnek mind a közvetlen, mind a közvetett hatásai szerepet játszottak (Russel és McGunity 2013).

Hofacker és König (2013) a rugalmas munkakörülmények hatását vizsgálták a munka és a magánélet közötti konfliktusra a válság alatt. A szerzők szerint a munkaórák rendszertelensége és a kiszámíthatatlanság növelheti a munka és a magánélet közötti konfliktust. Azt találták a 2010-es ESS-adatokon 26 országot bevonva a vizsgálatba, hogy a rendszertelenség és kiszámíthatatlanság növekedett, így feltételezhetően ennek hatására a munka és magánélet közötti konfliktus is erősödött.

A válság egyik következménye, hogy a legtöbb európai országban növekedett a munkanélküliségi ráta. Green (2011) a korábbi kutatásoktól eltérően (Clark 2003; Oesch és Lipps 2012) a munkanélküliségi ráta és a munkavállalók jólléte közötti kapcsolatot vizsgálta Ausztráliában, és nem a munkanélküliségi ráta és a munkanélküliek jólléte közötti összefüggést. A szerző azt mutatta ki, hogy a munkanélküliségi rátának multiplikátor szerepe van, mert nemcsak a munkanélküliek jóllétére van negatív hatással, de a munkával rendelkező társaik jóllétére is.

A válság hatása genderszempontról

A legtöbb európai országban jelentős különbségek találhatók a nők és a férfiak munkapiaci karrierje tekintetében. Továbbra is a férfiakat tekintik az elsődleges kenyérkeresőnek a családon belül, annak ellenére, hogy az 1960-as évektől fokozatosan csökkent a nemek közötti szerezspecializáció (Milkman 1976; Hook 2010). Ugyanakkor továbbra is elsődlegesen a nők felelősek a háztartással kapcsolatos feladatok elvégzéséért a legtöbb európai országban. Antonopoulos (2009) szerint Európában a fizetett munka mennyisége csökkent a válsága alatt (mivel sokan váltak munkanélkülivé vagy csökkentett munkaidőben kellett dolgozniuk), viszont a nem fizetett munka mennyisége növekedett, hiszen a családok úgy próbálták pótolni a kiesett jövedelmüket, hogy maguk végeztek el olyan feladatokat, amelyeket korábban szolgáltatásként vásároltak meg a piacon. A szerző szerint így az várható, hogy az aszimmetrikus háztartási munkamegosztás megnöveli a nők munka és magánélet közötti konfliktusát.

Korábbi kutatások rávilágítottak arra, hogy a munka egyes jellemzői másképp hatnak a két nemre. Steiber (2009) azt találta Európában, hogy a munkahely bizonytalansága növeli a férfiak munka és magánélet közötti konfliktusát, de nem befolyásolja a nőket. Ez valószínűleg abból a tradicionális attitűdből fakad, amely szerint a férfiaknak kell az elsődleges kenyérkeresőknek lenniük, a nőkre pedig elsősorban a háztartási feladatok elvégzése hárul (Milkman 1976). Hofacker és König (2013) azt vizsgálták meg, hogy a rugalmas munkavégzés hogyan hat a nőkre és a férfiakra Európában. Eredményeik rámutattak arra, hogy a jelenlegi gazdasági válság csak a férfiak munka és magánéleti konfliktusát növelte meg, a nőket nem. Ennek hátterében az áll, hogy a férfiak a munkapiaci rugalmasságot arra használták fel, hogy még inkább kimutassák elkötelezettségüket a munkájuk iránt, míg a nők megpróbálták csökkenteni a munkaidejüket. A szerzők arra következtettek, hogy a két nem között ez az eltérő viselkedés az eltérő tradicionális nemi szerepekből adódik. Ezzel párhuzamosan azt is kimutatták, hogy a partner olyan munkajellegzetességeinek, mint a munkaidő vagy a megszokottól eltérő munkarend, nagyobb hatásuk van a nőkre, mint a férfiakra, mivel a nők nagyobb eséllyel igazítják a munkaidejüket és munkarendjüket a partnerükhöz, mint a férfiak. Clark (2003) hasonló genderkülönbséget talált a munkanélküliség hatására vonatkozóan az Egyesült Királyságban. A munkanélküliség sokkal negatívabban hatott a férfiak jóllétére, mint a nőkére. A szerző ennek hátterében szintén azt feltételezi, hogy a férfiakra erősebben vonatkozik az a norma, hogy munkahelyük legyen, mint a nőkre.

Hipotézisek

Ez az alfejezet a következőképpen épül fel: először a munka jellegére vonatkozó hipotéziseket tekintjük át, ezeknek a hipotéziseknek a gendervonatkozását is vizsgáljuk. Ezt követően a válság közvetlen hatására vonatkozóan fogalmazzunk meg két hipotézist. Végül pedig a makroszintre vonatkozó három hipotézist mutatjuk be.

A munka jellegére vonatkozó hipotézisek

H.1. A munka és magánélet közötti konfliktus egyik legmeghatározóbb eleme a munkaidő. Azok, akik több munkaórát dolgoznak, nagyobb mértékű munka és magánélet közötti konfliktussal szembesülhetnek, mivel előfordulhat, hogy nem marad idejük a munkán kívüli aktivitásokra. Nemcsak a saját munkaidő hossza, hanem a partner munkaideje is meghatározó lehet, mivel ez is megakadályozhatja a családi programok kialakítását vagy éppen a háztartási munkák elvégzését. A munkaórák száma mellett a munkaidő struktúrája is szerepet játszhat a munka és magánélet közötti egyensúly megteremtésében. Mind a kérdezett, mind a partnere szokásostól eltérő munkarendje akadályozhatja a családi életet, és így növelheti a munka és magánélet közötti konfliktust. Azt várjuk, hogy a hosszabb munkaidőnek és a szokásostól eltérő munkarendnek csökkent a negatív hatása a válság alatt, mert a dolgozó szülők hajlamosabbak többet dolgozni azért, hogy megtartsák a munkájukat, még ha a megszokottól eltérő munkarendben kell is dolgozniuk.

A két nem szerint nem várunk különbséget a munkaórák és a megszokottól eltérő munkarend tekintetében. Habár a partner munkaórájának és munkarendjének tekintetében a korábbi kutatások alapján (Craig és Powell 2011; Hofacker és König 2013) azt feltételezzük, hogy az a nőkre erősebben hat, mint a férfiakra.

H1.2. Korábbi kutatások (pl. Steiber 2009) már rámutattak, hogy mind az idő, mind a teljesítmény alapú munkaintenzitás növeli a munka és a magánélet közötti feszültséget. Azt várjuk tehát, hogy mind a válság előtt, mind a válság után ezek negatívan hatnak. Genderszempontról azt feltételezzük, hogy a teljesítmény alapú munkaintenzitásnak nagyobb negatív hatása van a munka és magánélet közötti konfliktusra a férfiak körében a válság alatt, mivel a férfiak felülreprezentáltak azokban a szektorokban, amelyeket a válság leginkább sújtott. Ugyanakkor azt várjuk, hogy az idő alapú munkaintenzitás nem változott jelentős mértékben, mivel az egyes országokban szigorú szabályok vonatkoznak a munkaidőre, legfeljebb a nők idő alapú munkaintenzitása növekedett, hiszen sokszor ők részmunkaidőben dolgoztak a válság előtt, így van lehetőségük arra, hogy növeljék a munkaórájuk számát a válság alatt azokban az országokban, ahol a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedt volt.

H1.3. A bizonytalan munka és a korábbi munkanélküli lét megtapasztalása szintén növelheti a munka és a magánélet közötti konfliktust. Azt várjuk, hogy ezeknek a tényezőknek a hatása csökken a válság következtében, mivel az alkalmazottak nagy része akkor is fél a munkája elveszté-

sétől/megszűnésétől válság idején, amikor azt biztosnak véli, mivel a bizonytalanság univerzális tapasztalat lett a válság alatt. A korábbi munkanélküliségi tapasztalat is elveszítheti relevanciáját, hiszen egyre többen válnak munkanélkülivé, és így csökken a munkanélküliekkel szembeni társadalmi stigma. A korábbi kutatások alapján (Clark 2003; Hofacker és König 2013) azt feltételezzük, hogy a bizonytalanságnak erősebb hatása van a férfiakra, mint a nőkre mind a két időpontban, mert a társadalom továbbra is a férfiakat tekinti elsődleges kenyérkeresőknek.

A válság hatására vonatkozó hipotézisek mind a munka, mind a háztartás oldaláról

H2.1. Azok, akik arról számoltak be, hogy negatív változás történt az elmúlt három évben a munkafeltételeikben (*Kevésbé érdekes munkát kellett végeznie; Csökkent a fizetése; Bizonytalanná vált az állása*), nagyobb mértékű munka és magánélet közötti konfliktust élhetnek meg, mint azok a munkavállalók, akiknek nem kellett hasonlóval szembesülniük.

H2.2. Azok, akik arról számoltak be, hogy az utóbbi három évben csökkenteniük kellett a háztartás kiadásait (*Kevesebb jövedelemből kellett fenntartanom a háztartást; Hozzá kellett nyúlnom a megtakarításaimhoz vagy kölcsönt kellett felvennem ahhoz, hogy fedezni tudjam mindennapi költségeimet; Csökkentenem kellett az üdülésre vagy új háztartási gépekre fordítható kiadásaimat*), szintén nagyobb mértékű munka és magánélet közötti konfliktusról számolhatnak be, mint azon társaik, akiknek ezt nem kellett megtapasztalniuk.

Országos szintű változók hatása

H3.1. Mivel a munkanélküliségi ráta hatással van a munkavállalók jóllétére, a válság pedig növelte a munkanélküliségi rátát, így azt várjuk, hogy azokban az országokban, ahol a munkanélküliségi ráta magas volt a válság előtt, ott nagyobb mértékű volt a munka és a magánélet közötti konfliktus. A válság alatt azonban a magas munkanélküliségi ráta hatása eltűnik, mivel a munkavállalók úgy érzik, hogy a munkaerőpiac sokkal törékenyebb lett – függetlenül a tényleges munkanélküliség ráta alakulásától.

H3.2. Azt feltételezzük, hogy azokban az országokban, ahol a munkavállalók magasabb arányban számoltak be arról, hogy negatív változás következett be a munkakörülményeikben, növekedett a munka és magánélet közötti konfliktus.

H3.3. Azt feltételezzük, hogy egyes országcsoportok között is találunk különbséget: a válság jobban érintette a posztszocialista országokat és a dél-eu-

rópai államokat, ezért ezekben az országokban emelkedett a válság alatt a munka és a magánélet közötti konfliktus az észak-európai országokhoz képest.

Adatok és módszerek

Adatok

Adataink a European Social Survey (ESS) 2. és 5. hullámából származnak, mely adatfelvételekre 2004 és 2010 őszen került sor 26, illetve 27 európai országban, valamint Izraelben az ESS által jóváhagyott többlépcsős valószínűségi mintaterv alapján. Jelen tanulmányban csak azt a 21 országot vizsgáljuk, amelyek mindkét hullámban szerepeltek: *Belgium, Csehország, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Írország, Németország, Görögország, Magyarország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc, Ukrajna* és az *Egyesült Királyság*.

Az ESS egy nagymintás, nemzetközi longitudinális surveyvizsgálat, amelyet az a céllal kezdeményezett a European Science Foundation, hogy felmérjék a változó értékeket és attitűdöket Európa-szerte. Az ESS első hullámának adatait 2002-ben vették fel, és azóta két évente kerül sor az újabb hullámok adatfelvételeire.³ A kérdőív állandó modulokból és két változó modulból áll. 2010-ben került sor először arra, hogy egy változó modult megismételtek – kisebb módosításokkal – az ESS lekérdezése során. A *Munka, család és jóllét* változó modul ismételt felvétele teszi lehetővé, hogy vizsgálni tudjuk a válság hatását a munka és magánélet közötti konfliktusra.

A kutatás fókuszában a munka és magánélet közötti konfliktus áll, ezért kihagytuk az elemzésből azokat, akik nem rendelkeznek legalább heti 20 órás fizetett munkával. A korábbi szakirodalmakból kiderül, hogy a párkapcsolat típusa, illetve a gyerek jelenléte meghatározó a munka és a magánélet közötti konfliktus vizsgálatkor (Gregory és Milner 2009; White et al. 2003). Annak érdekében, hogy a leginkább homogén mintát kapjuk, további korlátozásokat végeztünk a mintánkon: csak azokat vontunk be az elemzésbe, akik párkapcsolatban éltek (házasság vagy élettársi kapcsolat) a kérdezés időpontjában, és 18 év alatti gyermeket neveltek.⁴ Életkori lehatárolást is végeztünk, hiszen a 21 országban eltérő nyugdíjrendszer van életben, így csak arra a korosztályra fókuszáltunk, akik minden országban aktív korúaknak számítanak, vagyis a 18 és 60 év közötti korosztályra.⁵ Habár az adatokat egyénektől

3 Eddig hat ESS-hullám felvételére került sor, az ESS hatodik hulláma csak 2013 októberétől elérhető.

4 Ez a feltétel jelentősen csökkentette a mintát, ami okozhat olyan szelekciós torzítást, hogy egyes országokban a kisgyermekes anyukák hosszú időre távol maradnak a munkapiactól, ezért ellenőriztük a modelleink robusztusságát, és a tanulmányban jelezzük, amennyiben más eredményt kapnánk, ha a modellekbe bevonnánk azokat a kétkeresős családokat is, ahol nem él a háztartásban 19 év alatti gyermek.

5 Erre a korlátozásra azért volt szükség, mert valószínűleg kisebb munka és magánéleti konfliktust él meg az a válaszadó, aki önként, nyugdíj mellett vállal munkát. Ezen korlátozás hatására a mintaszám csak kismértékben csökkent: 15 férfit és 7 nőt zártunk ki 2004-ben és 14 férfit és 3 nőt 2010-ben.

kérdezték (egy háztartásból csak egy válaszadóval készült interjú), a válaszadóknak a partner munkakörülményeivel kapcsolatosan is tettek fel kérdéseket. Figyelembe véve, hogy nagy különbségek vannak az anyák munkapiaci részvétele tekintetében,⁶ csak azokat vontuk be az elemzésbe, ahol a partner is legalább heti 20 óra munkaidőben végzett fizetett munkát. Ez alapján a teljes mintanagyság 4567 fő volt 2004-ben (2241 férfi és 2326 nő) és 4322 volt 2010-ben (2085 férfi és 2237 nő).⁷

Változók

A munka és a magánélet közötti konfliktus mérésére egy indikátort alkottunk, amely négy olyan változóból áll, amelyek mindkét hullámban változatlanul szerepeltek a kérdőívben. A válaszadóktól ezt kérdezték: *Milyen gyakran fordul elő, hogy*

- (1) ... akkor is a munkájával kapcsolatos problémák miatt aggódik, amikor nem dolgozik;
- (2) ... túl fáradt ahhoz, hogy élvezze azokat a dolgokat, amiket otthon szeretne csinálni;
- (3) ... úgy érzi, a munkája megakadályozza abban, hogy elég időt töltsön a partnerével vagy a családjával;
- (4) ... úgy érzi, a partnerének vagy a családjának elege van az Ön munkájával kapcsolatos feszültségből?

Mind a négy változó elsősorban azt méri, hogy a munka vajon negatívan hat-e a magánéletre. Míg az első kettő általánosan méri, hogy a munka mennyire terjed át a magánszférára, addig a második két item arra fókuszál, hogy a munka mennyire befolyásolja negatívan a családi kapcsolatokat. A változókat ötfokú skálán mérték, ahol az 1-es azt jelentette, hogy soha nem fordul elő, az 5-ös pedig, hogy mindig előfordul. Kiszámoltuk a négy változóra vonatkozóan a Cronbach-alfát – elterjedt mérőeszköz a változók közötti belső konzisztencia mérésére –, amelynek az értéke 0,73. Ez azt mutatja, helyesen feltételezzük, hogy ezen változók között létezik egy latens egydimenziós struktúra, amit mi munka és magánélet közötti konfliktusnak nevezünk, és a modelljeink függő változóját alkotja. Az indexet úgy állítottuk elő, hogy összeadtuk a négy változót és elosztottuk négygyel, így egy 1 és 5 közötti értékű folytonos változót kaptunk, ahol az 1 azt jelenti, hogy a válaszadó nem szembesül a munka és magánélet közötti konfliktussal, míg az 5-ös azt jelenti, hogy a válaszadó nagymértékű munka és magánéleti konfliktussal találkozik.

Ahhoz, hogy a saját és a partner munkaidejét megállapítsuk, ezt a kérdést válaszítottuk: *„Az alapszolgálatától, illetve a munkaszerződésében meghatározott munkaidőtől függetlenül hány órát dolgozik (dolgozott) ténylegesen hetente (a főállásában), beleértve a fizetett vagy fizetetlen túlórákat is?”* Ugyanezt a kérdést tették fel a partnerre vonatkozóan is. Így a ténylegesen ledolgozott munkaórát tudtuk figyelembe venni a szerződésben levő munkaóra helyett, amely pontosabb képet nyújt a valóságról. Ez

6 Vannak országok, ahol a nők a kisgyerekekkel akár három évig is távol maradhatnak a munkapiactól (pl. Magyarország), míg más országokban ez az idő jóval rövidebb (pl. Svájc).

7 Az egyes országok mintanagyságait nemi bontásban a két vizsgált időszakban a Függelék 8. táblázata tartalmazza.

alapján három kategóriát alkottunk: azok, akik heti 20 és 35 óra között dolgoznak;⁸ a második kategóriába azok tartoznak, akik heti 35 és 45 óra között dolgoznak; a harmadik kategóriába pedig azokat soroltuk, akik több mint heti 45 órát dolgoznak.

A heti munkaidő mellett a kérdezett és partnere megszokottól eltérő munkarendjét is figyelembe vettük. Ennek a változónak a mérésére egy additív indexet készítettünk a következő három kérdés felhasználásával: Milyen gyakran jár az Ön munkája azzal, hogy

- (1) *...esténként vagy éjszakánként is dolgoznia kell;*
- (2) *...előzetes bejelentés nélkül túlóráznia kell;*
- (3) *...hétvégéken is dolgoznia kell ?*

Ugyanezeket a változókat alkalmaztuk a partner megszokottól eltérő munkarendjének mérésére is. Az első két változóra egy hétfokú skálán lehetett válaszolni, ahol az 1-es azt jelenti, hogy soha, a 7-es pedig azt jelzi, hogy mindennap előfordul. A harmadik item esetén ez a válaszkategória értelemszerűen nem alkalmazható, így azt ennek megfelelően egy ötfokú skálán mérték, ahol az 1-es érték azt jelenti, hogy soha nem fordul elő, az 5-ös pedig azt jelzi, hogy mindig előfordul. A saját és a partner megszokottól eltérő munkarendjét folytonos változóként vontuk be a modelljeinkbe, ahol a nagyobb érték jelzi a megszokottól eltérő munkarend gyakoribb előfordulását.

A munkahelyi bizonytalanság mérésére két változót használtunk, melyeket külön-külön vontunk be a modellbe kategorikus változóként. Az első kérdés azt mérte, hogy a következő állítást mennyire tartja igaznak a saját helyzetére vonatkozóan: „Biztos munkahelyem van”. Az 1-es érték azt jelenti, hogy nem igaz az állítás, a 4-es érték pedig azt jelenti, hogy nagyon igaz. A második változó azt mérte, hogy a kérdezett vajon az élete során megtapasztalta-e már a munkanélküliséget legalább három hónapig. Ezt a változót dummyként vontuk be a modelljeinkbe, ahol a 0 azt jelzi, hogy a kérdezett még nem volt legalább három hónapig munkanélküli, míg az 1-es érték azt jelzi, hogy a válaszadónak volt ilyen tapasztalata már az élete során.

Ennek a tanulmánynak az egyik központi kérdése a válság hatásának a mérése, erre vonatkozóan az ötödik hullámban található kérdések. Ezen változók alapján két indexet hoztunk létre. Az első index a következő négy változóból épül fel:

Az elmúlt három évben megtörténtek-e Önnel az alábbiak?

- (1) *...kevésbé érdekes munkát kellett végeznie;*
- (2) *...csökkent a fizetése;*
- (3) *...rövidített munkaidőben kellett dolgoznia;*
- (4) *...bizonytalanná vált az állása?*

8 Azért a 35 órát választottuk felső határként, mert a 35 órás munkahét minden országban részfoglalkoztatásnak számít és nem teljes állásnak.

Mind a négy változó azt méri, hogy a kérdezett tapasztalt-e negatív változást a munkapiaci helyzetében a válság hatására. A válság hatása a munkapiacon nevű indexet úgy hoztuk létre, hogy összeadtuk, hogy egy válaszadót a fent felsorolt négy negatív hatásból hány érintett az elmúlt három évben. Ennek értékei 0 és 3 között változhatnak: a 0 azt jelzi, hogy egyiket sem tapasztalta, az 1 azt jelenti, hogy egy érintette a négy közül, a kettő azt jelzi, hogy kettővel kellett szembenéznie, a 3-as érték pedig azt mutatja, hogy legalább hármat vagy mind a négyet tapasztalta már a kérdezett.

A másik válságindexünk azt méri, hogy a válság milyen mértékben érintette a kérdezett háztartási körülményeit. A válság hatása a háztartásban a következő három változóból épül fel:

Milyen mértékben került sor az alábbiakra az elmúlt 3 évben?

- (1) *Kevesebb jövedelemből kellett fenntartanom a háztartást;*
- (2) *Hozzá kellett nyúlnom a megtakarításaimhoz vagy kölcsönt kellett felvennem ahhoz, hogy fedezni tudjam mindennapi költségeimet;*
- (3) *Csökkentenem kellett az üdülésre vagy új háztartási gépekre fordítható kiadásaimat.*

Mindhárom változót egy hétfokú skálán mértük, ahol a 0 azt jelenti, hogy egyáltalán nem, a 6 pedig, hogy nagymértékben. Az indexet úgy képeztük, hogy összeadtuk a három változót, így egy 0 és 18 közötti értékkel rendelkező indexet kaptunk, amit folytonos változóként vontunk be a modelljeinkbe.

Két országos szintű változót is használtunk a 4. és 5. modellekben azért, hogy az országok közötti különbséget is figyelembe vegyük. Az egyik kontextuális változónk a munkanélküliségi ráta⁹ az adott időszakban férfiakra és nőkre nézve külön-külön. Ennek a változónak az értéke a férfiak körében 3,9% (Svájc) és 17,3% (Szlovákia) között váltakozott 2004-ben, és 4,2% (Svájc) és 21,7% (Spanyolország) között volt 2010-ben. A nőknél ennek az értéke 3,8% (Írország) és 19,9% (Lengyelország) között volt 2004-ben, és 3% (Norvégia) és 20,5% között változott 2010-ben. A két országos szintű változó mellett az országcsoport hatását is megvizsgáltuk (6. modell). Az országokat a következő öt csoportba soroltuk, figyelembe véve a munkapiaci rugalmasságát és a nők munkapiaci részvételét: északi országok (Dánia, Norvégia, Svédország, Finnország), liberális országok (Egyesült Királyság, Írország), kontinentális országok (Németország, Svájc, Franciaország, Hollandia, Belgium), poszt-szocialista országok (Csehország, Észtország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna), déli országok (Görögország, Spanyolország, Portugália).

A kontrollváltozóink közé a következő szociodemográfiai változókat vontuk be: életkor, legmagasabb iskolai végzettség, 6 év alatti gyermek jelenléte a háztartás-

⁹ A munkanélküliségi ráta használata olyan kérdéseket vet fel, hogy az mennyire képes mérni adekvát módon a munkaerőpiaci állapotot. A poszt-szocialista országokban, és különösen Magyarországon, az inaktivitás magas szintje elfedheti például a reményvesztett munkanélkülieket. Mivel nem találtunk ennél jobb mérőeszközt, ezért a problémát jelezzük, és az ezzel kapcsolatos eredményeket fenntartással kezeljük.

ban, szubjektív jövedelmi helyzet.¹⁰ (A *Függelék 9. és 10. táblázatai* összefoglalják a független változók megoszlását.)

Módszerek

Az adatok elemzéséhez többféle módszert alkalmaztunk: először a leíró statisztikákat értelmeztük az átlagértékek összehasonlításával. Ezt követően magyarázó modelleket vizsgáltunk többszintű hierarchikus regresszió segítségével. A regressziós elemzést a STATA 11.1 statisztikai programmal végeztük. Azért döntöttünk a többszintű – vagy hierarchikus lineáris – regressziós modellek alkalmazása mellett, mert egy adott ország állampolgárainak véleményalkotása nem szükségszerűen teljesen független egymástól a függő változó dimenziójában. Ha például az állam számos intézkedéssel segíti elő a munka és a magánélet közötti egyensúly megteremtését egy adott országban, akkor előfordulhat, hogy az adott ország állampolgárai kisebb konfliktust élnek meg, mint amekkoráról ugyanezek az állampolgárok számolnának be egy olyan országban, ahol nincsenek ilyen intézkedések. Ebben az esetben tehát nem garantálható a megfigyelések függetlensége, ami a standard hibák szokásos becslésének előfeltétele, így a standardhiba-becslések is torzíthatnak. A többszintű modellekben a csoport – esetünkben: ország – szintjén definiált hibataggal vesszük figyelembe, hogy az ugyanahhoz a csoporthoz tartozó egyének ismérvei nem függetlenek egymástól, és ezáltal helyesen becsüljük a standard hibákat. A becslés során az ország szintű hiba varianciájára is becslést kapunk, ezáltal az is megítélhető, hogy milyen mértékű az egyének országokon belüli függése.

Az elemzést először az üres modellel kezdjük, annak érdekében, hogy megvizsgáljuk, létezik-e a függő változó struktúrája mögött egy komplex variancia. Az 1., 2. és 3. modellben egyéni szintű magyarázó változók hatását vizsgáljuk lépésenként bevonva őket. A 4. és 5. modellben pedig egyenként vonjuk be a két országos szintű magyarázó változónkat. Mivel az elemzés elsődleges célja, hogy megbecsüljük, miként hatott a jelenlegi válság a munka és a magánélet közötti konfliktusra, így ugyanazokat a változókat vonjuk be a modelljeinkbe a két időszakban. A két nemre külön modelleket futtatunk, mivel feltételezzük, a válság különbözőképpen érintette a férfiakat és a nőket.

Eredmények

A munkaidő és a munkaintenzitás a legfontosabb változók a munka oldaláról, melyek befolyásolhatják a munka és magánélet közötti konfliktust; ezért a következő táblázatban összefoglaljuk, hogy ennek a két változónak az értékei miként változtak a két időszakban országonként és nemenként (1. táblázat).

¹⁰ Azért döntöttünk a szubjektív jövedelmi helyzet használata mellett az abszolút jövedelmi helyzet helyett, mert a válaszadók magas aránya utasította vissza, hogy megadja az abszolút jövedelmét, és az abszolút jövedelem nagysága országonként jelentősen eltérhet egymástól.

1. táblázat: A heti munkaidő és a munkaintenzitás alakulása 2004 és 2010 között nemenként a 21 európai országban

Országok	Heti munkaidő				Munkaintenzitás: teljesítmény alapú			
	Nők		Férfiak		Nők		Férfiak	
	2004	2010	2004	2010	2004	2010	2004	2010
Belgium	35,7	34,9	46,3	46,8	2,35	2,64	2,34	2,61
Csehország	42,6	43,4	48,1	47,5	2,37	2,47	2,55	2,68
Dánia	37,9	36,9	43,9	43,8	2,58	2,62	2,30	2,43
Egyesült Királyság	33,4	33,3	48,2	43,8	3,07	3,37	3,02	3,23
Észtország	40,6	41,1	45,3	45,6	2,45	2,71	2,48	2,74
Finnország	39,5	38,9	45,7	45,1	2,60	2,85	2,48	2,75
Franciaország	36,7	36,2	43,2	42,8	2,08	2,33	2,49	2,52
Görögország	41,2	40,6	43,4	48,6	2,24	2,66	2,38	2,98
Hollandia	28,9	30,5	44,2	43,7	2,59	2,80	2,64	2,84
Írország	33,1	32,6	45,7	43,2	3,03	3,07	2,94	2,96
Lengyelország	44,4	40,8	51,7	48,7	2,77	2,70	2,63	2,77
Magyarország	43,1	39,4	47,0	47,4	2,92	2,84	3,03	2,85
Németország	35,3	33,4	46,2	45,8	2,63	2,69	2,74	2,85
Norvégia	36,1	37,2	44,0	42,6	2,61	2,64	2,48	2,54
Portugália	41,3	41,4	44,9	43,8	2,77	2,99	2,78	2,95
Spanyolország	40,1	39,2	45,2	44,9	2,61	2,70	2,72	3,12
Svájc	33,9	34,9	48,8	47,0	2,37	2,21	2,53	2,58
Svédország	37,4	37,0	44,3	45,0	2,58	2,72	2,63	2,74
Szlovákia	42,5	43,7	45,2	45,6	3,01	3,28	3,00	3,20
Szlovénia	44,9	43,8	46,3	47,5	2,87	2,93	2,86	2,89
Ukrajna	41,6	42,0	47,2	47,2	3,18	3,11	3,15	2,94

Forrás: European Social Survey 2004 és 2010

Minden vizsgált országban hosszabb a férfiak munkaideje, mint a nőké. A nők átlagos munkaideje a következő országokban csökkent szignifikánsan: Dánia, Németország, Magyarország és Lengyelország. Míg azokban az országokban növekedett szignifikánsan, ahol a részmunkaidejű foglalkoztatás inkább elterjedt (Hollandia, Norvégia, Svájc és Szlovákia). A férfiak átlagos munkaideje Görögországban és Szlovéniában növekedett szignifikánsan, míg az Egyesült Királyságban, Írországban, Lengyelországban, Norvégiában és Svájcban jelentősen csökkent. Jelentősen eltér az országok sorrendje, ha nemenként hasonlítjuk össze őket a munkaidő alakulásának tekintetében. Például Svájcban és Norvégiában a nők átlagos munkaideje növekedett, míg a férfiaké csökkent.

A munkaintenzitás tekintetében a tendencia sokkal tisztább, mert a teljesítmény alapú munkaintenzitás a férfiak esetében minden országban növekedett, kivéve Magyarországon és Ukrajnában. A nők munkaintenzitása a következő országokban emelkedett szignifikánsan: Belgium, Csehország, Észtország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Portugália, Svédország, Szlovákia és Egyesült Királyság. Csak egyetlen országban csökkent: Svájc. Összességében a leíró statisztikák rávilágítanak, hogy míg a munkaidő kis- és csökkent, addig a munkaintenzitás a legtöbb országban növekedett 2004 és 2010 között.

A 2. táblázat a függő változó átlagértékeit nemenkénti bontásban mutatja be a vizsgált 21 országra vonatkozóan a két időszakban.

2. táblázat: A munka és magánélet közötti konfliktus átlagértékei a 21 országban, nemek szerinti bontásban 2004 és 2010 között (1 = soha sincs konfliktus; 5 = mindig van konfliktus)

Országok	Nők		Férfiak	
	2004	2010	2004	2010
Belgium	2,76	2,70	2,71	2,84
Csehország	2,58	2,88	2,68	2,96
Dánia	2,73	2,66	2,65	2,66
Egyesült Királyság	2,55	2,75	2,99	2,82
Észtország	2,64	2,80	2,73	2,90
Finnország	2,81	2,87	2,84	2,87
Franciaország	2,77	2,82	2,75	2,79
Görögország	2,49	2,90	2,51	2,94
Hollandia	2,49	2,47	2,52	2,62
Írország	2,31	2,31	2,51	2,43
Lengyelország	2,81	2,68	2,82	2,84
Magyarország	2,59	2,49	2,54	2,53
Németország	2,69	2,73	2,78	2,83
Norvégia	2,51	2,44	2,64	2,58
Portugália	2,21	2,52	2,13	2,47
Spanyolország	2,58	2,53	2,61	2,72
Svájc	2,47	2,56	2,79	2,58
Svédország	2,61	2,70	2,62	2,81
Szlovákia	2,81	2,86	2,82	2,75
Szlovénia	2,61	2,61	2,59	2,60
Ukrajna	2,82	2,74	2,62	2,85

Forrás: European Social Survey 2004 és 2010

Megfigyelhető, hogy a munka és magánélet közötti konfliktus negatívan változott a legtöbb országban a két időszak között. Csehországban, Görögországban és Portu-

gáliában mindkét nem esetében szignifikánsan növekedett a munka és magánélet közötti konfliktus. Érdekes, hogy pont ez a három ország azon országok között volt, melyeket leginkább érintett a válság a korai szakaszban (Kentikelenis et al. 2012; Haugh et al. 2010).

A 3. és 4. táblázat a hierarchikus regressziós eredményeket mutatja be a férfiakra és a nőkre vonatkozóan külön-külön. Az üres modell azt mutatja, hogy a függő változó varianciájának mintegy 15,7%-a származik az országos szintű különbségekből a nők esetében, és 19,8%-a a férfiak esetében, így ez igazolja a hierarchikus regresszió alkalmazását.

Az 1. modellbe (3. táblázat) csak a szociodemográfiai háttérváltozókat vontuk be, hogy az országok közötti összetételhatást vizsgáljuk. Mivel a függő változó varianciastruktúrája csak kismértében változott, így az országok közötti különbség nem az összetételhatásból származik. A hat év alatti gyermek jelenlétének és a válaszadó korának nincs szignifikáns hatása sem a nők, sem a férfiak esetében egyik időszakban sem. Habár a korábbi kutatások azt találták, hogy a kisgyermek jelenléte általában növeli a munka és a magánélet közötti konfliktust (Gallie és Duncan 2009; Bianchi és Milkie 2010). Jelen kutatásban az eltérő eredmény abból származhat, hogy mi csak dolgozó szülőket vontunk be az elemzésünkbe. Ha azokat a kétkeresős családokat is bevontuk volna a vizsgálatba, ahol nem él a háztartásban 18 év alatti gyermek, akkor a kisgyermek jelenléte szignifikánsan megnövelte volna a munka és magánélet közötti konfliktust, azokhoz viszonyítva, akiknek nincs gyermekük. A családi állapot (házas vs. élettársi kapcsolatban él) a nők munka és magánéleti konfliktusára nincsen hatással, a férfiakéra viszont negatívan hatott a házasság a válság előtt, viszont ez a hatás eltűnt a válság alatt. A magasabb iskolai végzettség a nők esetében növelte a munka és magánéleti közötti konfliktust mindkét megfigyelt időszakban, míg a férfiaknál a magas iskolai végzettségnek csak a válság előtt volt negatív hatás a munka és magánélet közötti konfliktusra, 2010-re ennek a hatása eltűnik.

A szubjektív jövedelmi helyzet tekintetében egységes képet találtunk mind a nők, mind a férfiak tekintetében, mindkét időszakban. Azok, akik arról számoltak be, hogy nehezen jönnek ki a jövedelmükből, nagyobb mértékű munka és magánélet közötti konfliktust éltek meg azokhoz a társaikhoz viszonyítva, akik arról számoltak be, hogy kényelmesen kijönnek a jövedelmükből. Ez az eredmény összhangban áll a korábbi vizsgálatok eredményeivel (Steiber 2009; Chung 2011). Foglalkozás szerint a menedzserek a többi foglalkozási csoporthoz képest nagyobb mértékű munka és magánéleti konfliktussal találkoztak mind 2004-ben, mind 2010-ben. Azonban az eltérés nem volt szignifikáns a mezőgazdasági munkásokhoz viszonyítva 2004-ben és a felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozásokhoz viszonyítva 2010-ben sem a férfiak, sem a nők körében.

3. táblázat: A szociodemográfiai változók hatásának vizsgálata – a hierarchikus regresszió eredményei

Változók	1. modell			
	2004		2010	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Iskolai végzettség (referencia: középiskolai végzettség)				
alapfokú iskolai végzettség vagy annál kevesebb diploma	-0,06	0,06	-0,02	-0,04
	0,12**	0,07*	0,1*	-0,07
Életkor (referencia: 30 évesnél fiatalabb)				
30 és 40 év közötti	0,003	0,11	0,01	0,04
40 és 50 év közötti	-0,06	0,11	0,02	-0,01
50 év feletti	-0,02	-0,04	0,08	-0,02
Szubjektív jövedelmi helyzet (referencia: kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkből)				
kjövünk a jelenlegi jövedelmünkből	0,12**	0,05	0,14***	0,1**
nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből	0,35***	0,23***	0,37***	0,29***
6 év alatti gyerek jelenléte				
	-	0,05	0,02	-0,03
Házás				
	-	0,39*	-0,06	0,02
Foglalkozástípus (referencia: vezetők)				
felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozások	-0,2**	-0,26***	-0,06	-0,06
technikusok	-0,34***	-0,33***	-0,18**	-0,26***
irodai alkalmazottak	-0,52***	-0,61***	-0,39***	-0,37***
kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozók	-0,35***	-0,23***	-0,19**	-0,25***
mezőgazdasági foglalkozások	-0,21	-0,07	-0,01	-0,26***
ipari építőipari foglalkozások	-0,45***	-0,43***	-0,45***	-0,38***
gépkezelők, összeszerelők	-0,45***	-0,36***	-0,17	-0,44***
szakképzettséget nem igénylő foglalkozások	-0,59***	-0,61***	-0,47***	-0,41***
Megfigyelések száma	2326	2241	2237	2085
Országok közötti variancia	0,119	0,148	0,141	0,124
Országokon belüli variancia	0,729	0,723	0,712	0,691
Log Likelihood	-2580	-2472	-2432	-2203
Wald Chi ²	183	159	144	112

Magyarázat: * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Forrás: European Social Survey 2004 és 2010 alapján saját számítás

A 2. modellbe (4. táblázat) a szociodemográfiai változók mellett a munkakörülményeket meghatározó változókat is bevontuk. A korábbi kutatásokhoz hasonlóan azt találtuk, hogy a hosszú munkaidő felerősíti mind a férfiak, mind a nők munka és magánélet közötti konfliktusát (például Gallie és Russel 2009; Tausing és Fenrick 2001; White et al. 2003), és ennek a hatása a válság alatt még erősödött is a férfiak körében, a nők körében viszont csökkent. Ezzel párhuzamosan a részmunkaidő csökkenti a munka és magánélet közötti konfliktust mindkét nem esetében. Érdekes, hogy a partner munkaideje egyik időszakban sem mutat szignifikáns hatást egyik nem esetében sem. A szokásostól eltérő munkarend mindkét nem esetében negatívan befolyásolja a munka és a magánélet közötti konfliktust mind a válság előtt, mind a válság alatt, és a partner megszokottól eltérő munkarendje is hasonlóan hatott mind a férfiakra, mind a nőkre mindkét időszakban. Ezek az eredmények csak részben támasztják alá az első hipotézisünket. Habár a munkaidő és a szokásostól eltérő munkarend meghatározóak mindkét nemnél és mindkét időszakban, de a partner munkaideje egyik nem esetében sem befolyásolja a munka és magánélet közötti konfliktust.

A munkaintenzitásra vonatkozóan azt találtuk, hogy mind a teljesítmény, mind az idő alapú munkaintenzitás növeli a férfiak és a nők munka és magánélet közötti konfliktusát 2004-ben, ahogy ezt a korábbi kutatások is alátámasztották (Gallie és Russel 2009). 2010-re a teljesítmény alapú munkaintenzitás egy kissé csökkent, míg az idő alapú munkaintenzitás egy kissé nőtt a nők körében. Míg a férfiak esetében éppen ellenkező mintázatot találtunk: nagymértékben megnövekedett 2010-re a teljesítmény alapú munkaintenzitás, míg nagyon kis mértékben, de csökkent az idő alapú intenzitás. Ezek alapján a második hipotézisünket alá tudjuk támasztani, azaz a teljesítmény alapú munkaintenzitás megnövekedett a válság hatására a férfiak körében, míg a nők esetében az idő alapú munkaintenzitás emelkedett meg. A leíró adatok is ezt a hipotézist erősítik, hiszen főként azokban az országokban emelkedett meg a nők munkaideje, ahol a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedtebb.

A munkanélküliség korábbi megtapasztalása mindkét nem esetében növelte a munka és magánélet közötti konfliktust 2004-ben, viszont a válság alatt ennek a hatása eltűnt, ami talán azzal magyarázható, hogy a munkanélküliség megtapasztalása kevésbé jelent stigmát egy olyan időszakban, amikor a munkanélküliek száma jelentősen növekszik. Azok a férfiak, akik úgy vélték, hogy biztos a munkahelyük, kisebb mértékű munka és magánéleti konfliktusról számoltak be, mint azon társaik, akik úgy ítélték meg, hogy ez az állítás egyáltalán nem igaz 2004-ben, azonban ez a hatás 2010-re eltűnik. A nők esetében éppen ennek az ellenkezőjét tapasztaljuk: 2004-ben a biztos munkahelynek a nők esetén nincs hatása, viszont 2010-ben azok a nők, akik biztosnak vélik a munkahelyüket, alacsonyabb munka és magánélet közötti konfliktusról számoltak be. A két nem közötti különbség abból fakadhat, hogy a válság főleg azokat a szektorokat érintette, amelyekben a férfiak felülreprezentáltak, így a válság alatt még azok a férfiak is tartanak attól, hogy elveszíthetik a munkájukat, akik úgy ítélik meg, hogy biztos a munkahelyük. Ezek az eredmények részben alátámasztják a harmadik hipotézisünket, azaz a munkanélküliség megtapasztalásának a hiánya és a biztosnak gondolt munka nem tudja csökkenteni a munka és magánélet közötti konfliktust a férfiak körében a válság idején, miközben a nők esetében a biztos munka csökkenti a konfliktust a válság alatt.

Összegezve: ezek az eredmények azt mutatják, hogy a válság negatív hatása a munka és a magánélet közötti konfliktusra a közvetítő csatornákon keresztül is érvényesült. Ilyen közvetítő csatornának tekinthető például a munkaidő, a munkaintenzitás vagy a biztos munka. Az is kiderült, hogy ezeken a közvetítő csatornákon keresztül a válság elsősorban a férfiakat sújtotta, aminek a hátterében az állhat, hogy a válság korai szakasza elsősorban azokban a szektorokban okozott negatív változást, melyekben a férfiak felülreprezentáltak, mint például az autóipar (Leschke és Jepsen 2011).

4. táblázat: A szociodemográfiai és munkapiaci változók hatásának vizsgálata – hierarchikus regresszió eredményei

Változók	2. modell			
	2004		2010	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Iskolai végzettség (referencia: középiskolai végzettség)				
alapfokú iskolai végzettség vagy annál alacsonyabb diploma	-0,07	0,04	0,02	-0,06
diploma	0,09*	0,04	0,06	-0,07
Életkor (referencia: 30 évesnél fiatalabb)				
30 és 40 év közötti	-0,01	0,04	0,02	0,06
40 és 50 év közötti	-0,04	0,04	0,06	0,04
50 év feletti	-0,04	-0,09	0,08	0,06
Szubjektív jövedelmi helyzet (referencia: kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkben)				
kijövünk a jelenlegi jövedelmünkben	0,14***	0,06	0,09*	0,11**
nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkben	0,31***	0,22***	0,28***	0,24***
6 év alatti gyerek jelenléte	-0,02	0,04	0,04	-0,01
Házasság	-0,01	-0,01	0,01	0,08*
Foglalkozástípus (referencia: vezető)				
felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozások	-0,04	-0,08	-0,06	0,08
technikusok	-0,14*	-0,15**	-0,03	-0,09
irodai alkalmazottak	-0,15*	-0,26***	-0,04	-0,06
kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozók	-0,18**	-0,1	-0,14*	-0,13*
mezőgazdasági foglalkozások	-0,31*	-0,21*	-0,11	-0,34***
ipari építőipari foglalkozások	-0,27**	-0,19***	-0,3***	-0,12*
gépkezelők, összeszerelők	-0,24*	-0,19***	-0,07	-0,22***
szakképzettséget nem igénylő foglalkozások	-0,31***	-0,34***	-0,2**	-0,17*
A munkahelyemen nagyon keményen kell dolgoznom (referencia: is – is)				
egyetért	0,13***	0,09*	0,08*	0,18***
nem ért egyet	-0,18***	-0,19***	-0,05	-0,11*
Sosincs elég időm mindent elvégezni a munkahelyemen (referencia: is – is)				
egyetért	0,09*	0,18***	0,23***	0,15***
nem ért egyet	-0,24***	-0,21***	-0,2***	-0,22***
Biztos munkahelyem van (referencia: egyáltalán nem igaz)				
kicsit igaz	-0,01	-0,02	-0,01	0,07
igaz	-0,04	-0,11*	-0,06	0,03
nagyon igaz	-0,04	-0,13**	-0,13*	-0,05
Volt legalább 3 hónapig munkanélküli	0,06*	0,07*	-0,01	-0,03
Megszokottól eltérő munkarend	0,16***	0,16***	0,17***	0,14***
Partner megszokottól eltérő munkarendje	0,02*	0,03*	0,02*	0,03*
Heti munkaidő (referencia: 35–45 óra)				
20–35 óra	-0,17***	-0,11*	-0,15***	-0,13*
több mint 45 óra	0,08*	0,14***	0,06*	0,17***
Partner heti munkaideje (referencia: 35–45 óra)				
20–35 óra	0,02	0,02	0,02	0,01
több mint 45 óra	-0,04	0,05	0,001	-0,05
Vállalkozó	-0,03	-0,03	0,2	-0,15
Megfigyelések száma	2326	2241	2237	2085
Országok közötti variancia	0,108	0,12	0,122	0,125
Országokon belüli variancia	0,650	0,624	0,629	0,592
Log Likelihood	-2308	-2138	-2154	-1882
Wald Chi ²	834	991	816	907

Magyarázat: * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Forrás: European Social Survey 2004 és 2010 alapján saját számítás

A 3. modellben (5. táblázat) a válság közvetlen hatását elemeztük. Mivel a modellünket lépésről lépésre építettük fel, így ellenőrizni tudjuk, hogy az előző modellekbe már bevont változók hatása változik-e az új válság közvetlen hatását mérő változók bevonása után.

Azt találtuk, hogy a válság közvetlen hatása – függetlenül attól, hogy a munka vagy a háztartási szférát érinti negatívan – növeli mind a férfiak, mind a nők munka és magánélet közötti konfliktusát. Minél több dimenzióban érintett valaki, a válság a munkapiacra annál nagyobb mértékben vált ki negatív hatást a munka és magánélet közötti konfliktusra. Ráadásul a háztartási szférában történő negatív hatás függetlennek tekinthető a munkapiaci negatív hatástól, mivel akkor is szignifikánsan negatívan hat, ha kontroll alatt tartjuk a válság közvetlen hatását a munkapiacra a modellben. Ennek hátterében az állhat, hogy előfordulhat olyan eset, hogy valakinek a munkakörülményében semmilyen negatív változás nem történt az utóbbi három évben, viszont a partnerének csökkentették a fizetését, ami negatív hatással járhat a háztartás jövedelmére, és így növeli a kérdezett munka és magánéleti közötti konfliktusát is. Ez az eredmény alátámasztja a válság hatására vonatkozó két hipotézisünket. Ugyanakkor szintén megerősíti a válság közvetlen hatására vonatkozó eredményeinket is, mivel a korábbi változóinknak megmaradt a szignifikáns hatásuk, kivéve azt, hogy a biztos munka a nők esetében elveszítette szignifikáns hatását.

5. táblázat: *Közvetlen változók hatásának vizsgálata – a hierarchikus regresszió eredményei*

Változók	3. modell	
	2010	
	Nők	Férfiak
A munkahelyemen nagyon keményen kell dolgoznom (referencia: is – is)		
egyetért	0,12*	0,27***
nem ért egyet	0,04	0,09
Sosincs elég időm mindent elvégezni a munkahelyemen (referencia: is – is)		
egyetért	0,22***	0,15***
nem ért egyet	-0,19***	-0,21***
Biztos munkahelyem van (referencia: egyáltalán nem igaz)		
kicsit igaz	0,01	0,08
igaz	-0,02	0,05
nagyon igaz	-0,08	-0,01
Volt legalább 3 hónapig munkanélküli	0,003	0,01
Megszokottól eltérő munkarend	0,16***	0,16***
Partner megszokottól eltérő munkarendje	0,03*	0,02
Heti munkaidő (referencia: 35–45 óra)		
20–35 óra	-0,15***	-0,15**
több mint 45 óra	0,07*	0,17***
Partner heti munkaideje (referencia: 35–45 óra)		
20–35 óra	0,02	0,01
több mint 45 óra	0,001	-0,04
Válság hatása a munkapiacra (referencia: nem volt hatása)		
csak az egyik hatást tapasztalta	0,09**	0,1**
két hatást tapasztalt	0,12**	0,09*
legalább három hatást tapasztalt	0,17**	0,12*
Válság hatása a háztartásban		
	0,03***	0,04***
Megfigyelések száma	2237	2085
Országok közötti variancia	0,126	0,149
Országokon belüli variancia	0,624	0,605
Log Likelihood	-2136	-1862
Wald Chi ²	865	965

Magyarázat: * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Megjegyzés: A táblázatban nem szerepel az összes bevont változó. A következő változókra kontrolláltunk még: iskolai végzettség, életkori csoport, szubjektív jövedelmi helyzet, 6 év alatti gyermek jelenléte, családi állapot, foglalkozási csoport.

Forrás: European Social Survey 2010 alapján saját számítás

Végül a 4., 5. és 6. modellben (6. és 7. táblázat) azt vizsgáltuk, hogy a munkanélküliségi rátának és az aggregált munkapiaci válság indexének van-e hatása a férfiak és a nők munka és magánélet közötti konfliktusára 2010-ben. Azt találtuk, hogy azokban az országokban, ahol a munkanélküliség magas volt, mind a férfiak, mind a nők magasabb munka és a magánélet közötti konfliktust éltek meg 2004-ben, azonban a munkanélküliségi ráta hatása a válság alatt eltűnt. Ennek hátterében az állhat, hogy a dolgozó szülők a munkanélküliségi rátától függetlenül érzékelték a válságot, még akkor is, ha a munkanélküliségi ráta nem növekedett. Így a munkanélküliségi rátára vonatkozó hipotézisünket alá tudjuk támasztani.

Az aggregált válság indexének nem volt szignifikáns hatása a munka és magánélet közötti konfliktusra sem a nők, sem a férfiak között, így az erre vonatkozó hipotézist el kell, hogy vessük. Ez az eredmény azt jelzi, hogy a válság elsősorban egyéni szinten hat a dolgozó szülőkre, habár a kedvezőtlen makrokörnyezet közvetítő csatornákon befolyásolhatja a munkavállalók munka és magánélet közötti konfliktusát.

6. táblázat: A munkanélküliségi ráta és az aggregált munkapiaciválság-index hatásának vizsgálata – a hierarchikus regresszió eredményei

Változók	4. modell		5. modell	
	2004		2010	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Munkanélküliségi ráta	0,01*	0,02*	0,003	-0,003
Válságindex	–	–	-0,17	0,03
Megfigyelések száma	2326	2241	2237	2085
Országok közötti variancia	0,106	0,132	0,132	0,123
Országokon belüli variancia	0,729	0,724	0,712	0,691
Log Likelihood	-2578	-2470	-2237	-2203
Wald Chi ²	188	163	147	113

Magyarázat: * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Megjegyzés: A táblázatban nem szerepel az összes bevont változó. A következő változókra kontrolláltunk még: iskolai végzettség, életkori csoport, szubjektív jövedelmi helyzet, 6 év alatti gyermek jelenléte, családi állapot, foglalkozási csoport.

Forrás: European Social Survey 2004 és 2010 alapján (saját számítás)

Az országcsoportokra vonatkozó hipotézist is el kell vetnünk, mivel nem növekedtek a különbségek az országcsoportok között a válság alatt egyik nem esetében sem (7. táblázat).

A válság előtt a nők valamennyi országcsoportban alacsonyabb munka és magánélet közötti konfliktust éltek meg, mint az északi országokban élő társaik – habár ez a hatás csak a liberális és a déli országokban volt szignifikáns –, ami összhangban van a korábbi kutatások eredményeivel. Ugyan a válság előtt a liberális országokban a nők, a déli országokban pedig a férfiak és a nők is kisebb munka és magánéleti konfliktust éltek meg, mint észak-európai társaik, de ennek a hatása a válság alatt eltűnt. Ez az eredmény azt is tükrözheti, hogy a liberális és posztszocialista országokban a válság egyik tünete a megnövekedett munka és magánélet közötti konfliktus.

7. táblázat: Országos szintű változók hatásának vizsgálata – hierarchikus regresszió eredményei

Változók	6. modell			
	2004		2010	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Országcsoporthatás (referencia: északi)				
liberális	-0,23*	0,01	-0,19	-0,14
kontinentális	-0,06	0,01	0,005	0,002
déli	-0,26**	-0,29**	-0,04	-0,06
posztoszocialista	-0,08	-0,02	-0,02	-0,003
Megfigyelések száma	2326	2241	2237	2085
Országok közötti variancia	0,083	0,11	0,129	0,117
Országokon belüli variancia	0,729	0,723	0,712	0,691
Log Likelihood	-2575	-2467	-2430	-2202
Wald Chi ²	200	170	147	115

Magyarázat: * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Megjegyzés: A táblázatban nem szerepel az összes bevont változó. A következő változókra kontrolláltunk még: iskolai végzettség, életkori csoport, szubjektív jövedelmi helyzet, 6 év alatti gyermek jelenléte, családi állapot, foglalkozási csoport.

Forrás: European Social Survey 2004 és 2010 alapján saját számítás

Következtetések

Az ESS-felvétel második és ötödik hulláma lehetővé tette számunkra, hogy feltérképezzük a válság hatását a munka és magánélet közötti konfliktus alakulására a kétkeresős 18 év alatti gyermeket nevelő családok körében. A korábbi kutatásokkal összhangban mi is azt találtuk, hogy a munkaidő és a megszakítottól eltérő munkarend az egyik legmeghatározóbb faktor mindkét vizsgált időszakban (2004-ben és 2010-ben) mindkét nem esetében, miközben a partner munkaideje nem mutatott szignifikáns hatást egyik nem esetében sem. Ezzel ellentétben a partner megszakítottól eltérő munkarendje mindkét időszakban és mindkét nem esetében negatívan hatott a munka és a magánélet közötti konfliktusra. A teljesítmény alapú munkaintenzitás jelentős megemelkedése, illetve a biztos munka pozitív hatásának eltűnése a férfiak esetében azt jelzi, hogy a válság különösen a férfiak munka és magánélet közötti konfliktusát növelte.

Miután a válság közvetlen hatását mérő változókat is bevontuk a modellekbe, azt találtuk, hogy az független a válaszadó nemétől. Azok a dolgozó szülők, akiket valamilyen formában közvetlenül érintett a válság (csökkenteni kellett a háztartás kiadásait, vagy kevesebb óraszámban dolgoztak, és/vagy fizetéscsökkentés történt, vagy kevésbé érdekes munkát kellett végezniük az elmúlt 3 évben), nagyobb mértékű munka és magánélet közötti konfliktusról számoltak be. Fontos megjegyezni, hogy a válság közvetlen hatásának mérésére szolgáló változók bevonása a modellekbe nem változtatták meg a közvetett változók hatását, vagyis a férfiak munka és magánélet közötti konfliktusát a válság mind a közvetítő csatornákon, mind pedig közvetlenül is növeli.

A válság előtt a magas munkanélküliségi rátának negatív hatása volt a munka és a magánélet közötti konfliktusra, azonban ennek a hatása 2010-re eltűnt, miközben

az aggregáltválság-index változónak sem volt szignifikáns hatása egyik nemre sem 2010-ben. Ez az eredmény azt igazolja, hogy a munka és magánélet közötti konfliktus elsősorban egyéni szintű változóktól függ, és a válság hatása is egyéni szintű változón keresztül mutatható ki (akár közvetlen, akár közvetett csatornákon) erre a tényezőre. Országcsoportok szerint kimutatható némi változás: míg a válság előtt a déli és a liberális országokban élő nők, valamint a déli országokban élő férfiak kisebb konfliktusról számoltak be, mint az északi országokban élő társaik, azonban 2010-re ez a hatás eltűnt, ami jelezheti azt, hogy ezekben az országokban a válság hatására megnövekedett a munka és a magánéleti konfliktus az északi országokhoz viszonyítva.

Kutatásunk szakpolitikai relevanciáját illetően azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a válság nemcsak a munkanélküliségen keresztül hatott negatívan az emberek jóllétére, hanem a munkapiacra maradt kétkeresős, 18 év alatti gyermeket nevelő családok egy részét is érintette azáltal, hogy megnövelte a munka és család közötti konfliktust. Az államnak így a munkapiacról kiszorult munkavállalókön kívül a kétkeresős családokra is figyelmet kellene fordítania olyan intézkedések révén, amelyek segítik a munka és a magánélet összehangolását. A jelenlegi válság első szakaszában különösen a férfiak szembesültek a válság negatív hatásával, ami egyrészt abból eredhet, hogy elsősorban azokban a szektorokban érezhető a válság, ahol a férfi munkavállalók felülreprezentáltak. Azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a férfiakkal szemben erősebb az a norma, miszerint elsősorban az ő feladatuk a munkapiaci részvétel. Így érdemes további olyan intézkedéseket bevezetni, amelyek csökkentik ezeket a társadalmi normákat, melyek elsősorban a férfiaknak írják elő a kenyérkereső szerepet.

A két ESS-modul lehetővé tette számunkra, hogy feltárjuk a válság hatását a munka és magánélet közötti konfliktusra, azonban a következtetések levonásakor számos korlátot is figyelembe kell vennünk. A legfontosabb, hogy az eredményeink csak a válság első felére érvényesek, hiszen 2010 őszén történt az adatgyűjtés. A válság negatív hatása a későbbi szakaszban átterjedhet(ett) a nők munkapiaci helyzetére is. Fontos, hogy további kutatások szülessenek a témában, melyekkel a nőkre való átterjedési hipotézist vizsgálni tudják. A paneladatok hiánya további óvatosságra int az eredményeket illetően. Annak ellenére, hogy igyekeztünk homogén mintával dolgozni, figyelembe kell vennünk, hogy a két időszakban nem ugyanazok a személyek válaszoltak a kérdésekre.

ABSTRACT: In spite of the fact that Work–Life conflict is a frequently examined issue in family sociology, so far there are only a few studies that have investigated how the crisis has influenced the Work–Life conflict between the two genders. The aim of this paper is to reveal what kinds of factors play a role in Work–Life conflict among working parent in Europe. Besides, we also examine how the effects of these factors changed between 2004 and 2010. We analyzed these questions with individual-level data from two waves of the European Social Survey (ESS), which allow us to compare 21 European countries. Since the financial crisis affected men and women differently we analyzed the two genders in different models. Besides the descriptive statistics we applied multilevel fixed-effects estimates. Our results shed light on the fact that working fathers were more affected by the crisis than working mothers by indirect chan-

nels in its early stage. This gender difference might be due to traditional view of gender roles still being dominant in Europe.

Irodalom

- Aliaga, C. (2006): How is the Time of Women – Men Distributed in Europe? *Population and Social Conditions*, 4. European Communities: Luxembourg. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-06-004/EN/KS-NK-06-004-EN.PDF <http://epp.eurostat>
- Antonopoulos, R. (2009): The Current Economic – Financial Crisis: A Gender Perspective. The Levy Economic Institute, Working paper 562.
- Clark, A. (2003): Unemployment as a Social Norm: Psychological Evidence from Panel Data. *Journal of Labour Economic*, 21(2): 323–351.
- Craig, L. – Powell, A. (2011): Nonstandard Work Schedules, Work–Family Balance – the Gendered Division of Childcare. *Work, Employment and Society*, 25(2): 274–291.
- Crompton, R. – Gallie, D. – Purcell, K. (1996): Work, Economic Restructuring – Social Regulation. In Crompton, R. – Gallie, D. – Purcell, K. (eds.): *Changing Forms of Employment: Organisations, skills – gender*. London: Routledge.
- Crompton, R. – Lyonette, C. (2006): Work–Life Balance in Europe. *Acta Sociologica*, 49(4): 379–393.
- Chung, H. (2011): Work–Family Conflict Across 28 European Countries: A Multi-level Approach. In Drobnic, S. – Guillen, A. (eds.): *Work–Life Balance in Europe: The Role of Job Quality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 42–68.
- Gallei, D. – Russel, H. (2009): Work–Family Conflict and Working Conditions in Western Europe. *Social Indicators Research*, 93(3): 445–467.
- Green, F. (2004): Why Has Work Effort Become More Intense? *Industrial Relations*, 43(4): 709–741.
- Gregory, A. – Milner, S. (2009): Editorial: Work–life Balance: A Matter of Choice? *Gender, Work and Organization*, 16(1): 1–13.
- Grönlund, A. – Öun, I. (2010): Rethinking Work–Family Conflicts: Dual Earner Policies, Role Conflict – Role Expansion in Western Europe. *Journal of European Special Policy*, 20(3): 179–195.
- Haugh, D. – Mourougane, A. – Chatal, O. (2010): The Automobile Industry in – Beyond the Crisis. In *Economics Department Working Paper*, No. 745. [http://search.oecd.org/officialdocuments/displaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=eco/wkp\(2010\)1](http://search.oecd.org/officialdocuments/displaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=eco/wkp(2010)1)
- Hochschild, A. (1990): *The Second Shift*. New York, NY: Avon Books.
- Hofacker, D. – König, S. (2013): Flexibility – Work–Life Conflict in Times of Crisis: A Gender Perspective. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 33(9–10): 613–635.
- Hook, J. L. (2010): Gender Inequality in the Welfare State: Sex Segregation in Housework, 1965–2003. *American Journal of Sociology*, 115(5): 1480–1523.

- Kalleberg, A. (2009): Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition. *American Sociological Review*, 74(1): 1–22.
- Kentikelenis, A. – Karanikolos, M. – Papanicolas, I. – Basu, S. – McKee, M. – Stuckler, D. (2011): Health Effects of Financial Crisis: Omens of a Greek Tragedy. *The Lancet*, 378(9801): 1457–1458. [http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(11\)61556-0/fulltext](http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(11)61556-0/fulltext)
- Kinnunen, U. – Mauno, S. (1998): Antecedents – Outcomes of Work–Family Conflict among Employed Women and Men in Finland. *Human Relations* 51(2): 157–177.
- Kotowska, I. E. – Matysiak, A. (2008): Reconciliation of Work and Family Within Different Institutional Settings. In Höhn, Ch. – Avramov, D. – Kotowska, I. (eds.): *People, Population Change and Policies*. European Studies of Population, Volume 1. Springer, 299–318.
- Leschke J. – Jepsen, M. (2011): The Economic Crisis – Challenge or Opportunity for Gender Equality in Social Policy Outcomes? A Comparison of Denmark, Germany and the UK. ETUI Printshop, Brussels http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2221837
- Lippe, T. van der – Jager, A. – Kops, Y. (2006): Combination Pressure: The Paid Work–Family Balance of Men and Women in European Countries. *Acta Sociologica*, 49(3): 303–319.
- McGinnity, F. – Calvert, E. (2008): Yuppie Kvetch? Work–Life Conflict and Social Class in Western Europe. ESRI working paper, No. 239. ESRI, Dublin <http://www.econstor.eu/bitstream/10419/50126/1/576826154.pdf>
- McGinnity, F. – Russel, H. (2013): Work–Family Conflict and Economic Change. In Gallie, D. (ed.): *Economic Crisis, Quality of Work, and Social Integration*. Oxford: Oxford University Press.
- Milkman, R. (1976): Women’s Work and Economic Crisis. Some Lessons of the Great Depression. *Review of Radical Political Economics*, 8(1): 71–97.
- Naithani, P. (2010): Overview of Work–Life Balance Discourse and Its Relevance in Current Economic Scenario. *Asian Social Science*, 6(6): 148–155.
- Oesch, D. – Lipps, O. (2012): Does Unemployed Hurt Less if There is More of it Around? A Panel Analysis of Life Satisfaction in Germany and Switzerland. *European Sociological Review*, 27(2): 288–290.
- Pichler, F. (2009): Determinants of Work–Life Balance: Shortcomings in the Contemporary Measurement of WLB in Large–Scale Surveys. *Social Indicator Research*, 92(3): 449–469.
- Russel, H. – McGinnity, F. (2013): Under Pressure: The Impact of Recession on Employees in Ireland. *British Journal of Industrial Relations*, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/bjir.12018>
- Steiber, N. (2009): Reported Levels of Time-based Strain-based Conflict between Work and Family Roles in Europe: A Multilevel Approach. *Social Indicators Research*, 93(3): 469–488.

- Scherer, S. – Steiber, N. (2007): Work and Family in Conflict? The Impact of Work Demands on Family Life. In Gallie, D. (ed.): *Employment Regimes and the Quality of Work*. Oxford: Oxford University Press, 137–178.
- Tausig, M. – Fenwick, R. (2001): Unbinding Time: Alternate Work Schedules and Work–Life Balance. *Journal of Family and Economic Issues*, 22(2): 101–119.
- White, M. – Hill, S. – McGovern, P. – Mills, C. – Smeaton, D. (2003): „High-performance” Management Practices, Working Hours and Work–Life Balance. *British Journal of Industrial Relations*, 41(2): 175–195.
- Winkelmann, L. – Winkelmann, R. (1998): Why are the Unemployed so Unhappy? Evidence from Panel Data. *Economica*, 65(267): 1–15.

Függelék

8. táblázat: A vizsgálatba bevont országok elemszámai nemek szerint 2004 és 2010-ben

Országok	2004		2010	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak
Belgium	111	102	131	113
Svájc	120	125	113	127
Csehország	108	107	117	129
Németország	147	112	116	69
Dánia	155	173	114	114
Észtország	151	113	116	121
Spanyolország	94	74	92	69
Finnország	83	61	105	106
Franciaország	112	108	98	70
Egyesült Királyság	102	87	107	113
Görögország	87	129	92	82
Magyarország	79	77	122	100
Írország	145	138	155	141
Hollandia	147	174	138	159
Norvégia	99	108	79	84
Lengyelország	83	91	109	110
Portugália	73	68	54	66
Svédország	177	191	133	104
Szlovénia	86	73	83	87
Szlovákia	81	75	107	83
Ukrajna	86	89	61	58

Forrás: European Social Survey 2004 és 2010 alapján saját számítás

9. táblázat: A regressziós modellek független változóinak eloszlása nemek szerinti bontásban, az ESS második hulláma alapján

Változók	Nők		Férfiak	
	N	(%)	N	(%)
Legmagasabb iskolai végzettség				
alapfokú vagy annál alacsonyabb	376	14	655	18
középsiskolai	1180	45	1808	49
diploma	1057	50	1217	33
Életkori csoportok				
30 év alatti	265	10	263	7
30 és 40 év közötti	1178	45	1483	40
40 és 50 év közötti	1002	38	1493	40
50 év feletti	178	7	462	13
Szubjektív jövedelemi helyzet				
kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkben	510	21	716	20
kijövünk a jelenlegi jövedelmünkben	1135	46	1670	48
nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkben	802	33	1121	32
6 év alatti gyerek jelenléte				
van	1547	59	1926	52
nincs	1076	41	1775	48
Családi állapot				
házas	336	13	449	12
élettársi kapcsolat	2287	87	3252	88
Foglalkozás típusa				
vezetők	188	7	549	15
felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozások	535	20	555	15
technikusok	599	23	542	15
irodai alkalmazottak	354	14	163	5
kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozók	476	18	267	7
mezőgazdasági foglalkozások	43	2	136	4
ipari építőipari foglalkozások	105	4	784	21
gépkézelők, összeszerelők	87	3	416	12
szakképzettséget nem igénylő foglalkozások	182	7	195	6
A munkahelyemen nagyon keményen kell dolgoznom				
egyetért	1481	63	1982	66
is – is	503	21	640	21
nem ért egyet	365	16	396	13
Sosincs elég időm mindent elvégezni a munkahelyemen				
egyetért	976	42	1193	39
is – is	478	20	712	24
nem ért egyet	892	38	1111	37
Biztos munkahelyem van				
egyáltalán nem igaz	327	14	388	13
kicsit igaz	449	20	583	20
igaz	804	35	1159	39
nagyon igaz	709	31	831	28
Volt-e legalább 3 hónapig munkanélküli				
igen	790	30	1001	27
nem	1829	70	2691	73
Megszokottól eltérő munkarend (folytonos változó)				
Partner megszokottól eltérő munkarendje (folytonos változó)				
Heti munkaidő				
20–35 óra	807	31	254	7
35–45 óra	1262	48	1716	46
több mint 45 óra	554	21	1731	47
Partner heti munkaideje				
20–35 óra	207	8	992	27
35–45 óra	1264	48	1150	31
több mint 45 óra	1152	44	1559	42

10. táblázat: A regressziós modellek független változóinak eloszlása nemek szerinti bontásban, az ESS ötödik hulláma alapján

Változók	Nők		Férfiak	
	N	(%)	N	(%)
Legmagasabb iskolai végzettség				
alapfokú vagy annál alacsonyabb	660	26	1238	39
középiskolai	933	37	1094	34
diploma	948	37	866	27
Életkori csoportok				
30 év alatti	174	7	225	7
30 és 40 év közötti	1087	43	1115	35
40 és 50 év közötti	1102	43	1411	44
50 év feletti	178	7	447	14
Szubjektív jövedelmi helyzet				
kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkben	523	21	1108	35
kijövünk a jelenlegi jövedelmünkben	1148	45	1497	47
nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkben	864	34	586	18
6 év alatti gyerek jelenléte				
van	1409	55	1573	49
nincs	1132	45	1625	51
Családi állapot				
házas	2098	83	2633	82
élettársi kapcsolat	443	17	565	18
Foglalkozás típusa				
vezetők	210	8	469	15
felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozások	597	24	493	15
technikusok	537	21	453	14
irodai alkalmazottak	349	14	169	5
kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozók	488	19	233	7
mezőgazdasági foglalkozások	31	1	87	3
ipari építőipari foglalkozások	65	3	675	21
gépközlelők, összeszerelők	75	3	386	12
szakképzettséget nem igénylő foglalkozások	175	7	198	6
A munkahelyemen nagyon keményen kell dolgoznom				
egyetért	1571	70	1815	69
is – is	432	19	516	20
nem ért egyet	253	11	282	11
Sosincs elég időm mindent elvégezni a munkahelyemen				
egyetért	970	43	1083	41
is – is	479	21	640	25
nem ért egyet	806	36	890	34
Biztos munkahelyem van				
egyáltalán nem igaz	340	15	324	13
kicsit igaz	450	20	531	21
igaz	680	31	884	34
nagyon igaz	753	34	832	32
Volt-e legalább 3 hónapig munkanélküli				
igen	764	30	832	26
nem	1773	70	2365	74
Megszokottól eltérő munkarend (folytonos változó)				
Partner megszokottól eltérő munkarendje (folytonos változó)				
Heti munkaidő				
20–35 óra	859	34	256	8
35–45 óra	1137	45	1411	44
több mint 45 óra	545	21	1531	48
Partner heti munkaideje				
20–35 óra	213	8	920	29
35–45 óra	1203	47	967	30
több mint 45 óra	1146	45	1312	41
Krízis index a munkapiacon				
nem érintett	1643	65	2008	63
egy szegmensben érintett	589	23	771	24
mindkét szegmensben érintett	309	12	419	13
Krízis index a háztartásban (folytonos változó)				

Se vállalkozók, se polgárok?

Laki Mihály – Szalai Júlia (2013): *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.

Lengyel György

gyorgy.lengyel@uni-corvinus.hu

Beérkezés: 2014. 03. 04.

Elfogadás: 2014. 03. 12.

Ez a kötet egy tartós kutatói érdeklődés és interdiszciplináris kooperáció eredménye. A kooperációs hajlam érthető. Az egyik szerző közgazdász, a másik szociológus, de ugyanarra az egyetemre jártak, nagyjából ugyanabban az időben, ugyanazoktól a kutatóktól kaphattak ösztönzést is az egyetem falain belül s kívül. Akárhogy is, valami módon hasonló kutatói szemléletet és munkamódszert alakítottak ki, a grounded theory sajátos hazai változatát: interjúkkal, esettanulmányokkal feltárni, s a megismert életmozaikok révén értelmezni a valóságot. Ami az értelmezéshez hozzásegíti őket, az azonban nem pusztán impresszió, hanem – bár a szerzők nem tűzdelik tele írásukat szakirodalmi hivatkozásokkal – megszürt szaktudományos ismeret is, kétféle igen gazdag tudáskészlet közös része.

A tartós kutatói érdeklődés elismerést érdemel. A szerzőpáros 2004-ben megjelent „Vállalkozók vagy polgárok?” című könyvében a címadó kérdésre adott válasz még eldöntetlen volt, bár hajlottak arra, hogy az új közép- és nagyvállalkozói kör inkább vállalkozó, mint polgár, s nem teljesítette ki járulékos társadalmi hivatását, nem vált kultúrát teremtő szereplővé. Mindazonáltal a lehetőség nyitott maradt, s a sötét borítójú könyv, rajta a Rippl fivérek kettős portréjával, valami reménykedést is sugallt.

Az újabb könyv – nem tartalmát, de nyomdai adottságait tekintve – némileg kisebb formátumú, rajta ugyanaz a kettős portré, borítója világos tónusú, ám az általa felvázolt perspektíva a korábbinál jóval sötétebb. A szerzők ugyanis tíz év múltán visszatértek interjúalanyaikhoz és megkérdezték őket arról, hogyan alakult üzleti pályafutásuk, milyennek látják most a gazdasági környezetet és lehetőségeiket. Voltak, akik ilyen vagy olyan okból nem akarták folytatni a valamikor megkezdett beszélgetést (s ennek okai ugyan sokfélék lehetnek, de aligha volt a megkérdezettek közt olyan, aki üzleti és társadalmi sikereit szerette volna titkolni). A korábbi kötet egyik tanulságos eredménye volt a vállalati siker két útjának felvázolása: a privatizációs és a kisvállalati út. A két út a szakmai életpálya szempontjából is fontos, s ezt az itt ismertetett új kötet jól foglalja össze. A privatizációs úton inkább korábbi ve-

zetők és párttagok mozogtak. A vállalat alapítás lehetőségével, a korábbi kutatások eredményei szerint, inkább szakértelmiségiek – ritkábban szakmunkások – éltek, akik gyakran már az államszocializmus utolsó éveiben kiléptek az állami vállalatoktól. A szerzők vizsgálatai azt mutatják, s ez logikusnak is tűnik, hogy az egyedi piaci lehetőségek megragadására koncentrált megoldásokat gyakran kikezdték a kétezres évek elején bekövetkező lendületvesztés tünetei. A magyar gazdaság lendületvesztése ugyanis – ezt a szerzők a szakirodalomra támaszkodva hangsúlyozzák – már a gazdasági válság előtt bekövetkezett. S bár ez egybeeshetett a privatizációs típusú egyedi piaci ösztönzők kifulladásával, az okok bizonyára összetettebbek voltak. A vállalkozói szektor egészének rekrutációs bázisát döntően a szakmunkás és a szakértelmiségi réteg alkotta. Ha aztán azt vizsgáljuk, hogy a vállalkozók közül kik lettek közepes vagy nagyvállalkozók, abban már inkább a szakértelmiségi réteg volt felülreprezentált. A tapasztalatok szerint a gazdasági válság előtt bekövetkező lendületvesztés ezt a szakértelmiségiből lett közép- és nagyvállalkozói kört sem kímélte.

A kötet nagyrészt tehát arra épül, hogy a szerzők felkeresték korábbi interjúalányaikat (az eredeti negyvennyolcból harmincegyet meg is találtak, két esetben pedig az utódokat bírták szóra). A válaszadók közül is többen kudarcról, súlyos gondokról adtak számot, vagy arról, hogy felhagytak az eredeti üzlettel. A régi vállalkozók egy számottevő része nem tudta fenntartani az üzletet, s ennek okai szereteágazóak lehetnek. Miként a szerzők jelzik, a válság gyakran csupán felerősítette más tényezők hatását. Hogy milyen tényezőket, azt nem könnyű megválaszolni, s a szerzők igyekeznek gondosan körüljárni a lehetséges válaszokat. Egy természetes ok az elöregedés és elfáradás lehet. Ennek szerepét, bár triviálisnak tűnik, nem szabad alábecsülni, mivel olyan problémákat vet fel, mint az üzletmenet átadásával, a tulajdonjogok és a vezetői szerepek átruházásával járó kockázatok. Akik tíz éve még teljes lendülettel vetették magukat az üzletbe és sok energiát szántak a terjeszkedésre, azok közül többen koruknál és tapasztalataiknál fogva is inkább biztos üzletmenetre vágnak, s hajlanak az adaptációra és a visszahúzódásra. Egy másik lehetséges magyarázat a hagyományos gazdasági ágazatok hanyatlása: mivel itt a piac nem bővül, ez korlátozza az egyes piaci résztvevők versenyeseélyeit, különösen az árleszorító hatású importtermékek forgalmazására szakosodott cégekkel szemben. Ez gyakran profilváltásra vagy lassulásra, zsugorodásra ösztönzi a résztvevőket. Ám az interjúalanyok közül néhányan éppen valamilyen hanyatló iparágban értek el növekedést, az ágazati hovatarozás tehát önmagában nem magyarázza a cégek lendületvesztését, érvelnek a szerzők. A hanyatlás másik lehetséges magyarázatát az eredetileg is alacsony innovációs kapacitás kifulladásában jelölik meg. Tehát abban, hogy a régi vállalkozók egy része nem hajlott az új piacok, új eljárások, új termékek és szolgáltatások, vagy új szervezeti megoldások alkalmazására. Ez részint következhetett vállalkozásuk természetéből, részint saját habitusukból is. Ez a magyarázat is korlátozott érvényű azonban, mutatnak rá a szerzők, mivel a kontrollminta vállal-

kozói körében ebben a vonatkozásban nincs számottevő eltérés. Az állami és egyéb támogatások esetenként komoly szerepet játszhattak a kilencvenes években, különösen a kedvezményes hitelek formájában, de a későbbiekben jelentőségük csökkent. Az állami és önkormányzati megrendelések egy szűk kör számára jelenthettek komoly biztonságot és előnyt. A túlélés és prosperálás legfontosabb forrása a piaci alkalmazkodás esélyeiben, a specializációban és a gondos piacválasztásban jelölhető meg. Az interjúrészletekből felsejlenek további tényezők is, amelyek pró vagy kontra indikációi lehetnek az üzlet sikerének. Ilyenek a stabil bankkapcsolatok, s ilyen az ingatlaneladás, mint egyedi piaci eszköz is. A stabil bankkapcsolatok azonban egyaránt tekinthetők a sikeres üzletmenet feltételének és kísérőjelenségének is, attól függően, hogy hol és mikor kezdjük bogozni az ok-okozati láncot. Az ingatlaneladás pedig csakúgy lehet óvatos és preventív racionalizáló lépés, mint a lejtmenet egyik utolsó előtti stációja.

A régiek mellett a szerzők megkérdezték az újak, a fiatal vállalkozói garnitúra harmincegy képviselőjét is, akik nem a kilencvenes években, hanem zömmel az új évezredben kezdték pályafutásukat. Szemben a régiekkel, akik közt a lendületvesztés nagy arányban volt tapasztalható már a válság előtt is, az újakra ez nem volt jellemző. Eltöprenghetünk azon, hogy mi lehet ennek a különbségnek a magyarázata: a kor vagy a korszak, tehát hogy az újak fiatalabbak, vagy hogy később indultak? Mert mindkét vonás jellemző rájuk: az, hogy zömmel a kétezres években indultak, s az is, hogy többségükben a harmincas-negyvenes éveikben járnak.

Esetleg nem egy mesterséges tényező áll-e a háttérben? Nevezetesen az, hogy itt újonnan megkérdezettekről van szó, akik közül – még ha a kutatók tudatosan nem a sikerkritérium alapján válogatnak is – nagyobb eséllyel állnak rá az interjúra azok, akiknek nincs nagy gondjuk. Végtére is, csődfenyegetéssel, súlyos gazdasági gondokkal a feje fölött kinek van kedve még egy új kutatói alkalmatlankodásra is időt szánni? Azonban még ha egy ilyen természetes szelekció hatással volt is az új, zömmel az új évezredben induló vállalkozói kör összetételére, ez csupán azt befolyásolja, hogy a meginterjúvult csoport mennyire pontosan reprezentálja ezt az induló vállalkozói kohorszot. Arra vonatkozóan érvényes ismereteket szerezhethünk az interjúk elemzéséből, hogy az újonnan meginterjúvult, zömében sikeres és zömében fiatal vállalkozói csoport milyen sajátos szakmai életútelemeket mondhat magáénak és mivel jellemezhetőek a sikertörténeteik. Nem csupán fiatalabbak ezek a vállalkozók, hanem cégeik is még egy új felfutó szakaszban vannak, s nem kizárt, hogy újabb tíz év múltán körükben is nagyobb arányban fordulnak elő majd a lendületvesztés jelei. Ami ennek ellentmondani látszik, az az, hogy az újak csoportjában van még egy feltűnő gazdasági vonatkozású jellegzetesség: döntő többségük versenypiacokon szerepel, ott kapaszkodott meg, ott találta meg a piaci réseket, ott lelt alkalomra. Nem egyedi ösztönzőkre támaszkodva, nem biztonságos feltételek között teljesít tehát.

A társadalmi szerepekről értekező fejezet abból indul ki, hogy mivel a régi vál-

lalkozókkal szemben az újak többsége sikeres, s e sikereket nem, vagy csak részben magyarázzák a gazdasági tényezők, a vállalkozói generációk értékrendjében, családi és egyéb szocializációs tapasztalataiban, motivációs bázisában érdemes kutatni ahhoz, hogy a sajátosságok okát megleljük. Az egyik ok a régiek közül sokaknál az államszocialista múlt, a kádertapasztalatok és -kapcsolatok eróziója, amihez hozzájárult a vállalati és ágazati helyismeretben rejlő hallgatólagos tudás megkopása is. A másik ok a bizalomvesztés: a frissen gazdagodó vállalkozók iránti társadalmi bizalmatlanság megélése.

A kutatásból az derül ki, hogy az új vállalkozók bizalomtelibbek, mint a régiek, és instrumentálisabban viszonyulnak a politikához, barátságához egyaránt. Kíváncsi lennék az újak mindegyikének részletesebb portréjára. Mert más kutatásokból tudjuk, hogy a társadalom egészében az európai átlag alatt vagyunk az intézményi bizalom tekintetében. A szerződéses bizalom szintje is alacsonyabb a magyar gazdasági vezetők körében, mint akár Lengyelországban, akár Németországban.

Persze lehet, hogy az interjú sikerét veszélyeztették volna egyes kérdések, de alkalmasint kíváncsi lettem volna arra is, hogy ki mit gondol az adóelkerülésről, s alkalmazottaik közül hányan vannak minimálbérre bejelentve. A társadalmi felelősségről vallott nézeteket árnyalhatják az ilyen egyszerű mutatók is. Ha már a mutatók kerültek szóba, a kötet táblái informatívak és tartalmasak. A recenzensnek csupán az optimizmusmutató harmadik táblázatbeli értelmezésével akadt némi gondja. Az interjúalanyok rövid anonim portréit bemutató függelék is hasznos. Nem ment ugyan könnyen az előző kötet eseteivel való összevetés (egy visszautaló sorszám megkönnyítette volna az ilyenfajta elemzés lehetőségét), de sikerült kiszűrni azokat, akikkel a követéses vizsgálatban már nem készült interjú. A mintáról a bevezető módszertani része korrekt módon megemlékezik, s végtére is a falszifikálható állítások teszik a tudományos minőséget azzá, ami.

Szívesen olvastam volna többet arról is, hogy miként vélekednek a közép- és nagyvállalkozók az európai környezetről, s miként illeszkednek bele a nemzetközi munkamegosztásba. Az interjúk ezen a ponton zsörtölődően kritikus hangúak, felmegetik az EU-n belüli disztributív méltánytalanságokat és a túlzott bürokráciát is. Ezeknek lehet is alapjuk. Hozzá kell tennünk néhány megfigyelést. Már az Európai Unióba való belépés előtt épp a vállalkozóké volt az az egyik társadalmi csoport, amelyik az átlagosnál jobban tartott a belépés hatásaitól. Másrészt az is igaz, hogy az EU-s intézményekkel szembeni éles gyakorlati kritika nálunk a nemzetközi átlagot jóval meghaladó szimbolikus európai kötődéssel társul mind a társadalom egészében, mind pedig az elit körében.

Ugyanakkor azt is érzékelteti ez a könyv, hogy bár az újak sikeres menedzserek és tulajdonosok, a polgári mintaadásra még kevésbé hajlanak, mint a követéses vizsgálatban érintett régi vállalkozók. A régiek egy jelentős része már nem vállalkozó, s nem is polgár. Az újak zömmel sikeres vállalkozó-menedzserek, de nem polgárok.

Ezen a ponton így is formálhatnánk a kérdést: lehetséges-e, hogy a most sike-

resnek mutatkozó új vállalkozók mintát teremtenek, nem csupán az üzletvitelben, de az életvitel és a társadalmi intézmények formálása tekintetében is? Nem polgári mintát, a szó hagyományos sombarti értelmében, nem a megbízhatóságra és megtartásra törekvő óvatosság értelmében vagy a kultúrateremtő, az életformakereteket tartalommal megtöltő citoyen értelmében. De egy mintát, amit ez a közép- és nagyvállalkozói kör alakít ki, mintát, aminek elemeivel az interjúkban esetleg találkozhatunk. Ilyen mintának egyelőre nemigen rajzolódnak ki a körvonalai, hacsak a versenytűrő képesség, az instrumentális gondolkodás és a bizalomtelibb szemlélet vonásait nem tekintjük, amelyek azonban lehetnek környezetfüggő, ideiglenes és esetleges jelenségek is. Újabb tíz év múlva talán választ kapunk erre a kérdésre, s arra is, hogy az új vállalkozók lendülete mennyire bizonyul tartósnak.

Köszönetnyilvánítás a lektoroknak

A *Szociológiai Szemle* szerkesztősége köszönetet mond mindazon kollégáknak, akik 2013-ban lektori feladatot vállalva szakértelmükkel hozzájárultak folyóiratunk tudományos színvonalához.

BARTHA ESZTER

BARTUS TAMÁS

BERGER VIKTOR

BERKOVITS BALÁZS

BOZSONYI KÁROLY

CSEPELI GYÖRGY

FÁBIÁN ZOLTÁN

FEISCHMIDT MARGIT

FERENCZ ZOLTÁN

FÜZÉR KATALIN

GÁBOS ANDRÁS

GERGELY ORSOLYA

GÖDRI IRÉN

GÖNCZ BORBÁLA

GULYÁS ATTILA

GYÁNI GÁBOR

HACK-HANDA JÓZSEF

HÁRS ÁGNES

KÁKAI LÁSZLÓ

KAPITÁNY BALÁZS

KARÁCSONY ANDRÁS

KOLTAI JÚLIA

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

NAGY BEÁTA

NÉMETH RENÁTA

NEUMANN LÁSZLÓ

PAPP RICHÁRD

PÉLI GÁBOR

SOLTÉSZ BÉLA

SZABARI VERA

SZALAI ERZSÉBET

SZALMA IVETT

SZÁNTÓ ZOLTÁN

SZÉKELYI MÁRIA

SZIJÁRTÓ ZSOLT

TAKÁCS ERZSÉBET

TAKÁCS JUDIT

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

TÓTH OLGA

VALUCH TIBOR

WESSELY ANNA

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Harcsa István

e-mail: istvan.harcsa@yahoo.com

Központi Statisztikai Hivatal

1024 Budapest, Keleti Károly utca 5–7.

Lengyel György

e-mail: gyorgy.lengyel@uni-corvinus.hu

Budapesti Corvinus Egyetem

Szociológia és Társadalompolitika Intézet

1093 Budapest, Közraktár utca 4–6.

Murinkó Livia

e-mail: murinkolivia@gmail.com

Központi Statisztikai Hivatal

Népességtudományi Kutatóintézet

1024 Budapest, Budai László utca 1–3.

Szalma Ivett

e-mail: ivett.szalma@unil.ch

Swiss Centre of Expertise in the Social Sciences
(FORS)

C/o University of Lausanne

CH-1015 Lausanne, Bâtiment Géopolis, 5th floor

Vaskovics László

e-mail: laszlo.vaskovics@uni-bamberg.de

Otto-Friedrich-Universität Bamberg

DE-96047 Bamberg, Kapuzinerstraße 16.